

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ

Сања П. Огњановић

СИНТАКСА РЕДА РЕЧИ
У ДИЈАЛЕКТИМА СРПСКОГ ЈЕЗИКА

докторска дисертација

Београд, 2020.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOLOGY

Sanja P. Ognjanović

WORD ORDER SYNTAX IN THE DIALECTS
OF THE SERB LANGUAGE

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2020.

УНИВЕРСИТЕТ В БЕЛГРАДЕ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Саня П. Огнянович

ОСОБЕННОСТИ ПОРЯДКА СЛОВ
В ДИАЛЕКТАХ СЕРБСКОГО ЯЗЫКА

Диссертация на соискание ученой степени доктора наук

Белград, 2020.

Ментор:

проф. др Михаило Шћепановић, ванредни професор

Филолошки факултет

Универзитет у Београду

Чланови комисије:

проф. др Милош Ковачевић, редовни професор

Филолошки факултет, Универзитет у Београду

Датум одбране: _____

Сања П. Огњановић

СИНТАКСА РЕДА РЕЧИ У ДИЈАЛЕКТИМА СРПСКОГ ЈЕЗИКА

Апстракт

Рад има за циљ да системски опише и анализира синтаксичке и стилске карактеристике реда речи у дијалектима српског језика, посебно с аспекта утврђивања сличности и разлика између појединих говорних типова. Анализа је спроведена на корпусу народних говора из различитих извора, пре свега дијалектолошких, али и фолклористичких, књижевноуметничких и др., а грађа је допуњавана и дијалекатским фономатеријалом.

На плану реда речи показује се, на једној страни, велика неуједначеност међу говорима (нпр. у ређању енклитика), док је, на другој, присутан висок степен дијалекатске уједначености (нпр. у погледу позиције атрибута). У просторном пак смислу, неке се особине јављају само на једном делу одређеног говорног типа (нпр. заменичка енклитика испред глаголске у потенцијалу – *дн ти би рѣкѧ*, у делу зетских говора), док се друге јављају у више говорних типова (нпр. енклитички низ *је + се*, заступљен на скоро читавом српском језичком простору). Поред тога, уочавају се старији модели линеаризације енклитика, и то не нужно у оним говорима који се иначе у дијалектологији оцењују као архаични, где се заменичке енклитике бележе испред глаголских (*Рѧдио се нам поквѧриѧ*, Драгачево). С друге стране, у неким дијалектима српског језика, међусобно удаљеним и структурно различитим, бележе се балканистичке иновације (нпр. проклитизација енклитика у говорима Баната и србијанског југоистока – *Ми дође неки немоћ*, *Ги турале*).

Показује се да је дијалектима српског језика по питању реда речи својствен широк распон појава – од архаизама до иновација, при чему се изоглосе које прате ред речи углавном не подударују с утврђеним међудијалекатским границама. Отуда, како синтаксичке иновације романо-балканског типа, тако и архаизми у реду речи, често повезују међусобно удаљене и структурно различите дијалекте српског језика.

Кључне речи: српски језик, дијалекти, синтакса, лингвогеографија, ред речи / линеаризација, међујезичка интерференција, балканизми.

Научна област: дијалектологија

Ужа научна област: дијалекатска синтакса

Sanja P. Ognjanović

WORD ORDER SYNTAX IN THE DIALECTS OF THE SERB LANGUAGE

Abstract

The study presents a systematic description and analysis of the syntactic and stylistic characteristics of word order in the dialects of the Serb language, especially from the perspective of determining similarities and differences between individual speech types. The analysis was conducted on the corpus of the vernacular that belong to various types of sources, primarily dialectological, but also those used in folklore and literature studies, etc., and the material was enriched with audio recordings of dialect samples.

As far as word order is concerned, it is possible to observe major differences among speeches (e.g. in the order of enclitics). On the other hand, there is a high degree of dialectal uniformity (e.g. in the position of attributes). In terms of spatial distribution, some features only appear in one segment of a particular speech type (e.g. the pronominal enclitic preceding the verb in conditionals – *on ti bi reka*, in some speeches in Zeta), while others appear in multiple speech types (e.g. the enclitic sequence *je + se* can be found in almost all Serb-speaking areas). Furthermore, older models of enclitic linearization are also found and they are not necessarily limited to the speeches normally considered archaic in dialectology, where pronominal enclitics precede verbs (*Râdio se nam pokváriō*, Dragačevo). On the other hand, in some dialects of the Serb language, distant and structurally different, Balkanist innovations are observed (e.g. the proclitization of enclitics in the speeches of Banat and Serbia's southeast – *Mi dođe neki nemoć*, *Gi turale*).

It is demonstrated that the dialects of the Serb language present a wide range of phenomena in terms of word order – from archaisms to innovations, where the isoglosses that follow the word order usually do not coincide with the established boundaries between dialects. Therefore, both syntactic innovations of the Romance-Balkan type and archaisms in word order often connect distant and structurally different dialects of the Serb language.

Keywords: Serb language, dialects, syntax, linguogeography, word order / linearization, interlingual interference, Balkanisms.

Scientific field: Dialectology

Scientific subfield: Dialect Syntax

Сања П. Огњановић

ОСОБЕННОСТИ ПОРЯДКА СЛОВ В ДИАЛЕКТАХ СЕРБСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

Цель настоящего диссертационного исследования – тщательно проанализировать и описать синтаксические и стилистические особенности порядка слов в диалектах сербского языка с особым акцентом на установлении сходства и различия отдельных типов говоров. Базовым источником исследования послужили образцы народных говоров, подобранных из разных источников, в первую очередь из корпуса диалектных текстов, но также из фольклора, художественной литературы и т.п. Напоследок, корпусу для анализа был приобщен и теме соответствующий фономатериал.

С точки зрения порядка слов сербские народные говоры, с одной стороны, очень отличаются друг от друга, напр. расположением энклитик. С другой стороны, те же говоры показывают и великое сходство, напр. относительно места, которое в предложении занимает определение. Когда говорим о территории распространения отдельных особенностей, то некоторые из них являются характерными только для отдельной части какого-либо типа говора (напр. в части зетских говоров местоименная энклитика занимает место перед глагольной – *он ти би река*), в то время как другие диалектные явления наблюдаются в целом ряде типов говоров (напр. последовательность энклитик *je + se* характерна почти для сербского языка во всем его диалектном разнообразии). Помимо того, более древние способы линейаризации энклитик свойственны не только говорам, которые в диалектологии считаются архаичными и в которых местоименные энклитики стоят перед глагольными (*Râdio se nam pokváriō*, Драгачево). Также, в некоторых диалектах сербского языка, географически отдаленных друг от друга и разных по своей структуре, заметны балканские языковые инновации (напр. проклитизация энклитик в говорах Баната и юга Сербии – *Ми дође неки немоћ, Ги турале*).

Исследование показало, что порядок слов в диалектах сербского языка отличается большим разнообразием явлений – от самых архаичных до инновационных. Кроме того, проанализированные изоглоссы большей частью не совпадают с границами между диалектами, установленными в традиционной диалектологии. Как синтаксические инновации романо-балканского типа, так и архаичный порядок слов довольно часто являются характерными для географически отдаленных и структурно разных диалектов сербского языка.

Ключевые слова: сербский язык, диалекты, синтаксис, лингвогеография, порядок слов / линеаризация, межъязыковая интерференция, балканизмы.

Научная область: диалектология

Область исследования: синтаксис сербских диалектов

САДРЖАЈ

I УВОД.....	1
1. Предмет рада.....	1
2. Циљеви и задаци истраживања	1
3. О појму реда речи у српском језику	2
4. О досадашњим проучавањима реда речи	3
5. О тзв. редовном и обрнутом реду речи.....	7
6. Проучавање реда речи у српској дијалектологији	8
7. О реду речи као класификационом мерилу за поделу дијалеката	9
8. Корпус за анализу.....	10
9. О структури рада	11
10. Списак скраћеница	13
II ЛИНЕАРИЗАЦИЈА ЕНКЛИТИКА У ДИЈАЛЕКТИМА СРПСКОГ ЈЕЗИКА.....	17
1. Енклитике и ред речи	17
2. Енклитика <i>се</i>	19
2.1. Енклитика <i>се</i> у иницијалном положају	19
2.1.1. Стилско-семантички аспекти проклитизације енклитике <i>се</i>	24
2.2. Енклитика <i>се</i> испред везника <i>нека</i>	29
2.3. Енклитика <i>се</i> уз енклитички облик помоћног глагола <i>јесам</i>	29
2.3.1. Енклитика <i>се</i> у постпозицији енклитике <i>је ((j)e + се)</i>	29
2.3.2. Интерполација глагола у свези <i>је + се</i>	31
2.3.3. Енклитика <i>се</i> у препозицији енклитике <i>је (се + (j)e)</i>	33
2.4. Енклитика <i>се</i> удаљена од почетка реченице.....	35
2.5. Енклитика <i>се</i> испред заменичких енклитика.....	41
3. Енклитички облици личних заменица и ред речи	44

3.1. Енклитички облици личних заменица у иницијалном положају	44
3.1.1. Дативска енклитика у иницијалном положају	44
3.1.2. Акузативна енклитика у иницијалном положају.....	45
3.2. Заменичке енклитике у дативу	49
3.2.1. Посесивни датив	50
3.2.2. Дативске енклитике и синтаксичка хомонимија	53
3.2.3. Дативске енклитике у поствербалној позицији.....	54
3.3. Заменичке енклитике у акузативу	56
3.4. Заменичка енклитика у тзв. плеонастичкој употреби (појачајно <i>za</i>)	58
3.5. Заменичке енклитике испред конструкције <i>да</i> + презент	59
3.6. Заменичке енклитике у постпозицији глагола <i>нисам</i>	62
4. Линеаризација енклитика у кластерима	64
4.1. Заменичке енклитике испред глаголских енклитика.....	64
4.2. Заменичке енклитике иза глаголске енклитике <i>је</i>	68
5. Глаголске енклитике и ред речи	71
5.1. Глаголске енклитике у иницијалном положају	71
5.1.1. Стилско-семантички аспекти проклитизације глаголских енклитика	75
5.2. Глаголске енклитике удаљене од почетка реченице	78
5.3. Енклитички облик глагола <i>бити</i> у потенцијалу	81
5.4. Енклитички облик глагола <i>бити</i> у постпозицији заменичких енклитика	83
5.5. Интерполација типа <i>ни</i> + заменичка енклитика + <i>је</i>	84
6. Интерполација енклитика у тесно везаним семантичким целинама	87
 III РЕЧЦЕ И РЕД РЕЧИ.....	93
1. Одрична речца <i>не</i>	93
1.1. Одрична речца <i>не</i> одвојена од глагола.....	94
1.2. Одрична речца <i>не</i> испред упитне речце <i>ли</i>	101

1.3. Речца <i>не</i> везана за радни глаголски придев	103
1.4. Стилистички аспекти негације у дијалектима српског језика	105
2. Упитна речца <i>ли</i>	108
2.1. Речца <i>ли</i> у иницијалној позицији.....	108
2.2. Речца <i>ли</i> у постпозицији:	111
2.2.1. У постпозицији везника <i>ако</i>	111
2.2.2. У постпозицији енклитичког облика глагола <i>хтети</i>	112
2.2.3. У постпозицији глаголске енклитике и глагола у личном глаголском облику	114
2.2.4. У постпозицији енклитике <i>се</i>	115
2.3. Закључна разматрања о положају упитне речце <i>ли</i> у линеаризацији	115
3. Речца <i>нај</i> и компаративни облик.....	117
 IV ФУТУР И РЕД РЕЧИ.....	 121
1. О футуру у дијалектима српског језика.....	121
2. Линеаризација енклитика у футурским конструкцијама	122
3. Енклитички облици помоћног глагола <i>хтети</i> у иницијалном положају	123
4. Аналитички футур с енклитичким обликом глагола <i>хтети</i> у финалној позицији	127
4.1. Стилско-семантичке одлике конструкције	130
 V РЕД РЕЧИ И ИНФОРМАТИВНО ПУНОВРЕДНИ РЕЧЕНИЧНИ ЧЛАНОВИ	 135
1. Линеаризација информативно пуновредних чланова	135
2. О положају атрибута у реченици	138
2.1. Атрибут у постпозицији	139
2.2. Атрибут у препозицији	145
2.3. Позиционирање више атрибута у именичкој синтагми	147
2.3.1. Распоред типа атрибут – именица – атрибут.....	149

2.3.2. Два атрибута у постпозицији	149
2.3.3. Два (или више) атрибута у препозицији.....	150
2.4. О стилистичким аспектима положаја атрибута	152
3. Положај глагола у реченици	156
3.1. Глагол у финалној позицији	157
3.1.1. Финална позиција помоћног глагола	158
3.1.2. Финална позиција осталих глагола.....	160
4. Положај глаголских допуна и одредби у реченици.....	164
5. Положај субјекта у реченици	166
VI ЗАКЉУЧАК	168
1. Ред речи и српска дијалектологија.....	168
2. Проклитизација енклитика	168
3. Енклитички низови	170
4. Негацијско <i>не</i> , упитно <i>ли</i> и компаративно <i>нај</i>	171
5. Информативно пуновредни чланови	172
5.1. Атрибут	172
5.2. Атрибутске и друге синтагме	172
5.3. Глаголска постпозиција	172
5.4. Субјекат и глаголске допуне	173
6. Линеаризација енклитика у оквирима међујезичке интерференције	173
6. 1. Призренско-тимочки насупрот банатским говорима	174
6. 2. Структурални паралелизми у другим областима	175
7. Ред речи између архаизама и иновација	175
VII ДИЈАЛЕКАТСКИ ТЕКСТОВИ.....	177
VIII ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ	197

I УВОД

1. Предмет рада

Предмет рада је опис и анализа језичких и стилских карактеристика реда речи у дијалектима српског језика, на корпусу народних говора из различитих извора, у првом реду лингвистичких, а затим и етнографских (В. Караџић, В. Чајкановић, В. Бован и др.). Пажња ће посебно бити усмерена на лингвистичке изворе представљене као збирке текстова, који се деценијама објављују уз бројне дијалектолошке монографије. Током рада фокусираћемо се на оне изворе који представљају типичне примере (репрезентанте) различитих дијалеката српског језика (призренско-тимочког, косовско-ресавског, шумадијско-војвођанског, зетско-рашког, источнохерцеговачког / херцеговачко-крајишког и др.).

2. Циљеви и задаци истраживања

Циљ рада је да се испита ред речи у дијалектима српског језика (тзв. штокавском језичком ареалу), како старијим, тако и млађим. Како у проучавању реда речи постоје три основна приступа, синтаксички (тј. граматичко-семантички), информативни и стилистички, наше истраживање ће се усредсредити на један модел, па ће примарни циљ бити системски опис и анализа пре свега синтаксичког аспекта реда речи у дијалектима српског језика. Поред тога, циљ је и указивање на сличности и разлике у реду речи између појединих дијалеката или групе дијалеката, уз спорадично указивање на разлике према стандардном српском језику.

У истраживању ћемо користити неколико различитих метода. Основне методе биће структурно-дескриптивна и стилистичко-дескриптивна, јер ће се рад базирати на опису структурних карактеристика реда речи у дијалектима, али и тумачења међудијалекатских односа у погледу реда речи, унеколико и односа дијалеката према стандарднојезичкој норми. Поред тога, користиће се методе прегледа, ексцерпције, класификације, анализе и обраде корпуса. У појединим деловима ће се забележене појаве приказати и картографски.

Циљ је да се издвоје основни модели реда речи у дијалектима, да се да њихов опис са синтаксичког становишта, потпомогнут и стилистичким критеријумом тамо где је он релевантан. Иако циљ дијалектологије свакако није да опише разлику између

једног дијалекта у односу на савремени српски стандардни језик, у раду ћемо често при описивању одређених модела реда речи полазити и од стања у стандардном српском језику. Како је истицао и П. Ђукановић, пошто обимнијих истраживања категорије реда речи у нашој дијалектолошкој литератури нема, „зато се при опису ове категорије и мора применити критеријум диференцијалности у односу на књижевни језик” (Ђукановић 1997: 201). Стандард и иначе у лингвистичким дисциплинама често служи као репрезентант,¹ а нама је то било потребно ради лакшег прегледа материјала и његове класификације, која је често нужно зло, али олакшава увид у грађу.

3. О појму реда речи у српском језику

Најшире узето, ред речи представља распоред реченичних делова у организацији реченице. Поред термина ред речи, редослед речи, распоред речи, као и застарелих термина рјечослијед, поредање ријечи и сл. (в. Поповић 2004: 14–15, Милановић 2014: 169), у науци о језику бележи се и термин линеаризација реченичних делова (нпр. З. Симић 2012, Р. Младеновић 2013б). Под термином ред речи се обично подразумевају две појаве: „редослед речи у говорном ланцу и међусобни распоред конституената свих оних хијераризованих синтаксичких конструкција које се тим значењима исказују” и „онај језички систем на основу кога говорник, сходно својим комуникативним потребама, бира распоред елемената при реализацији неке реченице” (Поповић 2004: 11).

Редом речи у српском језику, као и факторима који утичу на распоређивање језичких јединица на реченичном нивоу, приступа се с различитих аспеката – граматичко-семантичког, информативног и стилистичког. Указује се и на потребу прављења разлике „између ’апстрактног’ и ’конкретног’ реда ријечи, тј. између основног граматичко-семантичког (неактуелизованог, неконтекстуалног) реда ријечи, и актуелизованог (контекстуалног, контекстуално условљеног) реда ријечи” (Ковачевић 2013: 131). Први подразумева реченицу као апстрактну језичку јединицу, а други реченицу као конкретну комуникативну јединицу. Наравно, граматичка и комуникативна/информативна вредност реченице су неодвојиве, јер се чланови синтаксичких конструкција не могу посматрати искључиво као апстрактне граматичке категорије, већ и као јединице с комуникативном/информативном вредношћу, која се остварује употребом реченице у говорној ситуацији. Информативна вредност потиче од улоге реченичних чланова у односу на комуникативни циљ који говорник жели да оствари употребом дате реченице. Те две међусобно повезане реченичне структуре, граматичка и информативна, представљају главне чиниоце који одређују ред речи, односно позициону реализацију реченице (Поповић 2004: 12).

¹ Исп. нпр. „Slavistika poznaje već nekoliko pokušaja da se članovi slavenske jezične porodice klasificiraju u genetskom ili u tipološkom smislu. U svim tim klasifikacijama građu za uspoređivanje daju *standardni jezici*” (Брозовић 1970: 21, курс. С. О.).

Реченични конституенти, дакле, поред синтаксичких функција које имају у оквиру реченичне структуре, учествују и у формирању реченичне перспективе. Како запажа М. Ивић (1976: 29), реченична перспектива представља рангирање реченичних елемената у зависности од њихове информационе вредности у датим комуникативним условима. Дакле, функционална перспектива реченице односи се на могућности варирања дате реченичне структуре у складу с потребама комуникације. Аутор истиче да се та функционална перспектива у српском језику највише остварује променама у реду речи, тако што се издваја оно што је информативно најважније, а да се не наруши основни смисао реченице.

С обзиром на ограничења у погледу распореда реченичних делова, језици се деле на оне са слободним и оне с везаним редом речи. Опште је познато да српски језик спада у језике са слободним редом речи, иако и овде у погледу линеаризације постоје извесна ограничења. Одређена слобода у низању реченичних конституената је условила да се од најранијих радова по питању реда речи говори о два типа распореда: о *обичном* и *обрнутом*, *граматичком* и *логичком*, *редовном* и *обрнутом*, *обичном* и *пригодном*, *граматичком* и *реторичком* и сл. (за детаљан преглед в. Поповић 2004: 15).

У односу на друге лингвистичке дисциплине, синтакса је област за коју се интересовање у научној јавности јавило нешто касније. Још је А. Белић приметио да „упоредно с другим гранама лингвистике, синтакса и по броју радника, дакле и по литератури, стоји ниже” (Белић 1999: 7). Синтаксичка област реда речи је имала сличан статус у лингвистичкој науци. „Све до краја деветнаестог и почетка двадесетог века проучавање распореда реченичних чланова било је сумарно и састојало се углавном од по неколико уопштених и непрецизних правила датих у појединим граматицама односно синтаксама” (Поповић 2004: 23).²

4. О досадашњим проучавањима реда речи

У дугој половини XIX века ред речи постаје тема коју дотичу многи лингвисти (нпр. Вебер 1859: 149–153, С. Новаковић 1869: 12–13, П. Будмани 1897: 75–76), а почели озбиљнијег интересовања за ред речи у српском језику везују се за Петра П. Ђорђевића и његову приступну академску беседу под насловом *О реду речи у српском језику* (Ђорђевић 1898), којом су представљени скоро сви основни модели реченичне линеаризације. Аутор питања реченичне конструкције посматра као спону између лингвистике, психологије и логике. „Како који народ уређује своје мисли, тако уређује и реченице свога језика, а правац, начин, па и подобност мишљења и у народа језиком сродних могу бити врло различни” (Исто: 170), и зато су питања реченичне конструкције заправо психо-лингвистичка. Питање реда речи аутор сагледава с два гледишта, с унутрашњег (тј. психолошког) и спољашњег (тј. синтаксичког). Ђорђевић је своје истраживање највише базирао на примерима из народних песама, приповетки, пословица, затим радова Вука Караџића (Даница, Ковчежић итд.), а нешто ређе и

² Ипак, питањима реда речи су се дотичале и неке граматике из XVIII и прве половине XIX века (в. Матић 2018).

других аутора (Д. Обрадовић, С. Милутиновић, Ст. М. Љубише), сматрајући да је језик народних умотворина, као и Вуков језик, ослобођен туђих утицаја. Аутор је поставио нека основна начела распоређивања реченичних јединица у српском језику, поредећи их са старијим стањем реда речи у српском језику. Он истиче да за српски језик важи слободан ред речи, указујући, ипак, да „ни овај наш слободни ред није прост неред” (Исто: 171). Ограничења се тичу пре свега енклитика, за које даје и правила њиховог распоређивања. На пример, међу првим истиче правило „да се глаголска енклитика *је* увек придева првој речи у почетку реченице” (Исто). Распоређивање главних реченичних конституената даје одређену слободу, а на основу њиховог распореда можемо говорити и о традиционалном и о казионалном реду речи, тј. редовном и обрнутом, за које Ђорђевић предлаже да „би можда боље било један ред звати *првом*, а други *другом врстом*, међу којима се ниједној не приписује првенство” (Исто: 191). За традиционални ред су уочене одређене тенденције (нпр. да је за српски језик обичнији положај субјекта испред предиката), или пак правила (тичу се положаја клитика и везника), док се за казионални ред истиче да она реч коју говорник жели истаћи тежи инверзији.

Годину дана након Ђорђевићеве беседе појављује се *Граматика и стилистика хрватскога или српскога књижевног језика* Томе Маретића (Маретић 1899), која има део посвећен реду речи. Овде се описује ред речи у српском језику, опет на корпусу језика Вука Караџића. Маретић истиче да мало има правила за овај део граматике и, опет, да се правила тичу углавном распореда енклитика, али и предлога и неких везника (Исто: 419). Остале речи се распоређују према важности њиховој у реченици. Као начин истицања речи може служити место речи у реченици, где се као најзначајније истичу прво и последње, али и сам реченични акценат, „који је сваком *roznat, ali ne da se lako opisati*” (Исто). И за енклитике напомиње да им распоред може бити доста слободан (нпр. за повратну речцу *се* наводи варијације њеног места у реченици), али додаје да постоје и нека стална правила за њихово распоређивање, од којих су најзначајнија: а) енклитике не стоје на почетку реченице; б) речца *ли* долази увек иза прве речи у реченици; в) енклитике могу бити растављене од глагола када се у реченици налазе испред њега, али не и када иду иза глагола; г) енклитике се у низу обично групишу заједно (Исто: 436–437). Одмах за Маретићевом граматицом се 1900. године појављује и Бернекеров рад о реду речи (према Јонке 1963).

При описивању реда речи он се често и прописивао, с више или мање правила. Како се види, знатна ограничавања у линеаризацији давала су се обично енклитикама, нпр. у радовима В. Гортана (Гортан 1956) и М. Пешикана (Пешикан 1959). Гортан сматра да енклитици није место иза било какве говорне паузе, а нарочито иза проширених делова реченице. Тако, по ауторовом суду и „језичном осјећању” (Гортан 1956: 15–16) није добар пример: *Сви наши народи су заслужено стекли слободу*, јер енклитика долази непосредно иза именичке синтагме, тј. говорне паузе. Пешикан такође поставља одређена ограничења у погледу линеаризације енклитика, те сматра нпр. недопуштеним раздвајање атрибута и именице енклитиком, а за Маретићева правила оцењује да „остављају више слободе у погледу смештаја енклитике него што то допушта *савремено књижевно језичко осећање*” (Пешикан 1959: 20, курз. С. О.). Било је и аутора који су се залагали за слободнији приступ у размештају енклитика, па тако Љ. Јонке пише да су „*pogrešni svi šablonski pokušaji rješavanja toga pitanja. [...] O položaju enklitike u rečenici odlučuje dakle kontekst, sastav rečenice, rečenični акценат, који*

odgovara određenoj situaciji” (Јонке 1953: 150).³ Питањем реда речи су се бавили и други лингвисти, А. Белић (2000), Р. Катичић (1969), М. Павловић (1972), М. Ивић (1976), Ј. Силић (1984). Реду речи се приступало и са стилистичког и са синтаксичког гледишта.

Проучавања М. Павловића су нарочито значајна за истраживање синтаксе, али и реда речи, посебно говорног језика. Према његовом ставу, „принцип говорног потенцијала и његова зависност од опште и специфичне говорне ситуације, схваћени као главни реагенс реализације процеса мишљења и афектних стања, морају добити пун значај при проучавању, објашњавању и квалификовању језичких појава”, а говорна ситуација је заправо „комплекс оних појава које сачињавају конкретне услове при којима говор као индивидуална појава добија свој социјални значај и претвара се у језик (Павловић 1972: 97). Говорни моменат је, дакле, тај који „усмерава и одређује својим тежиштем реч предикативног значаја у реченици; он усмерава односе реченице, диригује *редом речи* у реченици [...]” (Исто: 99, курз. С. О.). Оваква проучавања могу бити значајна и за дијалекатску синтаксу, јер проучавање дијалеката представља заправо проучавање живе, говорне речи. На значај говорног језика у језичким истраживањима, али и на његову разлику у односу на писани, скретали су пажњу бројни истраживачи. Тако, М. Ивић истиче да су говорни и писани језик два посебна система, као и „*da* је govorna rečenica u principu manje rigorozno konstruisana od pisane; *da* је podložna inverzijama, naknadnom dodavanju, ponavljanjima; *da* dopušta slobodniji red reči; *da* se odlikuje čestim elipsama” (Ивић 1965: 18–19, курз. С. О.). На разлике писаног и говорног језика је скретала пажњу и И. Грицкат, истичући да сваки вид слободног писања нужно подстиче аутора да изоштрава, дотерује своје реченице, те ће писани текст бити природан „утолико што ће бити мање или више одраз тих мисаоних сплетова, али неприродан утолико што неће одразити владајуће говорне обичаје” (Грицкат 1975: 23).⁴

О стилистичком аспекту реда речи је у прошлости мање писано. Значајни су прилози Б. Поповића (1960) и С. Ившића (1952), као и Љ. Јонкеа, који је нпр. показао да ред речи често зависи и од врсте текста који се проучава (нпр. научни, објективни текст наспрам приповедачког, субјективног), али и од самог начина причања. „Nema dakle šablone, nije svejedno da li jedno ili drugo. Stilistički su eto razlozi koji odlučuju o položaju enklitike, a njih izaziva zapravo situacija ili kontekst” (Јонке 1963: 178). Лингвостилистички приступ проучавању реда речи данас пак добија на значају у радовима Р. Симића (1998), М. Ковачевића (2000, 2003, 2013 итд.) и Н. Милановић (2014, 2015).

³ Слично читамо и код А. Пети Стантић, која је, одговарајући на Катичићеве ставове о строго утврђеном распореду енклитика, истакла: „Strogo i mehanički određenim, naime, unutar jezičke strukture držim samo ono o čemu nema dvojbe, tako da se svaki odmak od strogo i mehanički određenog smatra pogreškom, a ne stilskom mogućnošću” (Пети Стантић 2009: 91).

⁴ Несклад између писаног и говорног језика се нарочито имала у виду у истраживању историјске синтаксе, с обзиром на то да је у српским дијалектима живео „низ реалних језичких чињеница којима никако није био дозвољен приступ у писану реч, тако да старих писмених доказа за њих нема и никад неће бити. А ипак се поуздано зна да су оне постојале” (Грицкат 1975: 39). Исп. и претпоставку аутора „да су у говору балканског словенског становништва биле присутне црте које су се тек вековима касније пробијале у писму (у науци често декларисане као тек тада рођене), или које чак никад нису ни пробиле” (Исто: 40, спац. С. О.), као и да неке особине, које никада нису стављене на папир, могу бити откривене тек у слободном говору (Исто). Аутор у више наврата подсећа на те разлике, које нарочито долазе до изражаја у синтакси (Исто: 19, 23, 24, 40, итд.).

Као значајна се истиче монографија Љ. Поповића под насловом *Ред речи у реченици*, објављена први пут 1997. године, настала на корпусу језика писаца XIX и XX века. Аутор је настојао пре свега да утврди факторе који утичу на различите распореде речи у реченици, али и информативно-експресивне функције тих распореда, а као један од главних циљева истиче се показивање везе не само између распоређивања реченичних чланова са синтаксичком структуром прости реченице, него и с њеном информативном актуализацијом (Поповић 2004: 19). Уочава и разне типове позиционих система који регулишу и позиционирање проклитичких и наглашених помоћних речи, везника и речци, а онда и упитних и односних заменица и прилога. Као важне делове реченице издваја и енклитике, које такође настоји да позиционо опише. Поводом разликовања два међусобно повезана реченична распореда (граматички/логички, редовни/обрнути и сл.), Поповић издваја три начина на основу којих су супротстављена та два реченична распореда: (1) подела на један основни (базични) распоред и на други распоред који се може узети као његова модификација, инверзија (исп. *исправни, правилни, редовни : преобраћени, промењени, обрнути* ред речи); (2) подела на распоред за који бисмо данас рекли да је стилски неутралан, необележен, и на други, обележени, који задовољава експресивне, стилске потребе (исп. *наравни, граматички : уметни, логички, реторички или говорнички, удешени, стилизовани* ред речи); (3) подела на распоред који је уобичајен, тј. врло фреквентан и широке употребне вредности, и на онај који је изузетан, тј. редак и везан само за нарочите комуникативне ситуације (исп. *обични, узелни, устаљени, традиционални : случајни, околионални, изузетни, пригодни ред речи*) (Поповић 2004: 15).

О систему енклитика и њиховом распореду, али и о месту осталих реченичних чланова, писано је и из дијахронијске перспективе, па тако С. Павловић пише о конституисању система енклитика у српском језику од XII до XVIII века, описујући и промене у хијерархији енклитика у низовима (Павловић 2011а). А. Пети прати историјску синтаксу заменица у јужнословенским језицима, па и положај енклитичких облика у реченици, нарочито истичући питање је ли правилно сврставати у енклитике и краће облике заменице у акузативу (Пети 1993).

Иако је већина аутора пишући о реду речи препознала велику слободу у организацији реченице српског језика, енклитике су ипак посматране кроз призму одређених правила. И аутори који нису били присталице крутих правила при линеаризацији, налазе да је позиција енклитика донекле ограничена (нпр. немогућност њиховог постављања на прво место у реченици). Нарочито се у литератури истицало познато Вакернагелово правило о другом положају енклитике, мада се и то правило тумачило на различите начине. Тако се друго место у реченици некада тумачило прозодијски, па се првом у реченици сматрала прва прозодијска јединица, или пак синтаксички, када се првом јединицом сматрала једна синтаксичка целина, без обзира на то колико чланова она има (више о томе в. Вукомановић 1965). Иначе се о линеаризацији енклитика писало много више него о другим проблемима у реду речи. В. Караџић је још 1818. године, пишући о заменицама и заменичким енклитикама, запажао да „у почетку н. п. не може се рећи *ти смо дали, га сам виђео, те су звали*; него *теби смо дали, њега сам виђео, тебе су звали* и т. д.” (Караџић 1818: L). Супротно ставу да се енклитике одликују претежно везаним редом речи, констатовано је да се распоред енклитика заправо „не ограничава граматичким него ритмо-мелодијским чиниоцима. За граматику је свеједно хоће ли енклитика бити овдје или ондје у исказу” (Ковачевић 2013: 135).

5. О тзв. редовном и обрнутом реду речи

Како се већ код првих проучавалаца реда речи у српском језику линеаризација није посматрала као произвољно низање реченичних чланова, тако су се већ од првих радова разликовала два типа распореда јединица. Различити распореди су имали и различите називе: исправни и преобраћени рјечослед, обични и обрнути, граматички и логични, редовни и обрнути, традиционални и околионални итд. (Поповић 2004: 15). Иако критеријуми на основу којих је извршена подела нису увек јасно предочени, издвајају се два поларитета: један распоред је основни, базични, а други је његова модификација; један распоред је стилски неутралан, док је други стилски маркиран; један распоред је уобичајен, а други је редак, неуобичајен. „За све ове поделе заједничко је то што се тежиште ставља на један од два распореда – онај који се, зависно од критеријума класификације, назива редовни, граматички, обични и сл., док се онај други сматра као нешто секундарно и изузетно” (Исто 2004: 15).

Ипак, да у вези с питањем тзв. обрнутог и редовног реда речи није тако једноставна ситуација, говоре нам и различите оцене положаја основних реченичних елемената, субјекта и предиката. Тако је за Бернекера редован ред речи када реченица почиње глаголом, а за П. Ђорђевића пак кад реченица почиње субјектом (Јонке 1963: 172–174). Наравно, како је Љ. Јонке показао, преглед различитог материјала је довео и до различитих закључака (Исто). Поред тога, термини ’редовно’ и ’обрнуто’ (и све њихове варијанте) саме проучаваоце реда речи могу такође увести у недоумицу, јер некада није једноставно одредити шта је заправо то редовно, а шта обрнуто. Тако П. Ђорђевић најпре истиче да положај присвојног придева иза именице представља редован ред речи („да се овакав ред (иза именице) присвојним придевима често може сматрати као редован, противно реду описних придева, видимо и на примерима [...]”, Ђорђевић 1898: 201, спац. С. О.), док неколико редова ниже, у фусоти, додаје: „али ми се чини да у Даничићевим и у Вуковим Народним Пословицама преовлађује редован ред (присвојни придев испред именице). То ће исто бити и у народним песмама” (Ђорђевић 1898: 201, фус. 2, спац. С. О.). Дакле, у случају присвојних придева, њихова и антепонираност и постпонираност су оцењене као ’редован положај’ у реду речи.

До увида у ред речи у стандардном српском језику долазило се, углавном, на основу писаних текстова, али је било и истраживача који су се бавили синтаксичком анализом живог говора. Међу њима се издваја М. Павловић, који се бавио лингвистичким аспектима говорног језика у свим његовим аспектима. „Језик и његове појаве обично се проучавају у њиховом виду тзв. нормалног говора, а то би овде имало да значи: говора који припада мирном стилу интелектуализације. У стварности, пак, говор се увек изводи у ситуацијама више или мање емоционално обојеним” (Павловић 1972: 91). М. Павловић је тако, проучавајући психолошке и стилске моменте који условљавају ред речи, поводом редовног и обрнутог реда речи истакао: „Нормалан је и један и други вид, с обзиром на услове реченичне реализације. Израз ’обрнут’ се може унети само релативно, јер се не може утврдити да су констатација и експликација примарни видови реализације изражавања” (Исто: 226).

6. Проучавање реда речи у српској дијалектологији

Иако се о реду речи у савременом српском књижевном језику писало понешто у граматикама (почевши од А. Белића, преко Т. Маретића па до савремених граматика српског језика, нпр. Пипер и др.), али и у обимнијим монографским студијама (нпр. Поповић 2004), ред речи у дијалектима српског језика је тема која је мање обрађивана. Ако се овде и помиње ред речи, често се обрађује успутно, некад као део синтаксе, а често и изван ње, као део језичког описа за који није потпуно сигурно припада ли уопште граматички. Дијалекатска синтакса је заправо област којој је посвећивано најмање пажње у дијалектолошким истраживањима. Велика пажња се посвећује анализи прозодичких, фонетских и морфолошких особина народних говора, док опис синтаксичке структуре често остаје по страни, или пак бива поменут у неколико редова. Како наводи Собољев (1997: 10), необрађеност дијалекатске синтаксе својствена је скоро свим лингвистичким традицијама у Европи, поред осталих и у германистици и русистици.

Постоји неколико разлога томе. Прво, дијалектолошким упитницима се не могу тако лако добити одговори важни за синтаксичка питања (лако је навести информатора да употреби одређену реч, њен облик и сл., али није тако лако добити информацију о нпр. употреби глаголских облика, реду речи итд.).⁵ Други разлог лежи у томе што се у истраживању народних говора испитанику често постављају оквирне теме за разговор (о обичајима, прошлости и сл.), а то нужно са собом носи умањивање спонтаног и непосредног разговора, у коме би можда дошле до изражаја одређене језичке особине које не долазе до изражаја у приповедачким формама. Синтаксички упитници Милке Ивић (1963) и Софије Милорадовић (Ракић Милојковић 1995) свакако представљају значајан допринос у начину истраживања дијалекатске синтаксе. Ипак, представљајући две врсте питања у свом синтаксичком упитнику, М. Ивић наводи да неке језичке појаве захтевају „посебан поступак на терену”, јер су „претежно такве природе да се аутентични одговор на њих не може добити испитивањем по квестионару, већ једино у слободном разговору” (Ивић 1963: 18). Говорећи о дијалектолошким испитивањима народних говора, још је А. Белић истицао да је „и за синтаксу и за све друге особине најлепши [...] извор – говор, разговор” (Белић 2000: 254, спац. С. О.). Узевши у обзир ова запажања, јасно је зашто су се поједини дијалектолози приликом теренског истраживања служили само методом *слободног разговора*, сматрајући да се једино тако може доћи до сигурних резултата, при чему су користили упитник само за потребе проверавања неке већ уочене појаве. Л. Вујовић тако наводи да се у истраживању говора Мрковића служио „методом слободног разговора, који једино може дати сигурне резултате на оваквом послу” (Вујовић 1969: 81–82). П. Ивић, описујући свој начин истраживања на терену, наводи: „Као обично и другде, примењивао сам метод

⁵ Ипак, има покушаја и да се путем писане анкете дође до одговора о распоређивању реченичних чланова (в. Рамадановић–Вирч 2013), где су информаторима дате енклитике обележене бројевима, који они треба да распореде у одговарајући низ. Међутим, поузданост резултата насталих оваквом анализом може бити упитна, јер се очекује знатно веће промишљање информатора о склопу саме реченице, а не спонтаност (разговора, где традиционална дијалектологија очекује најпоузданије резултате (исп. нпр. упутства дијалектолога да на терену информатори обично не треба да буду упућени у то да се истражује њихов говор, с обзиром на то да га тада често подсвесно мењају и прилагођавају).

слободног разговора, а питањима, по правилу заобилазним, прибегавао сам само онда кад слободан разговор није донео податке о некој значајнијој говорној особини” (Ивић 1994: 34, исп. и Милетић 1940: 219–220). Такав приступ може у великој мери бити делотворан и када је реч о истраживањима у области реда речи. Собољев пак као разлог за недовољну заступљеност дијалекатске синтаксе види тенденцију да се дијалектолошки описи народних говора приказују диференцијално у односу на стандардни језик, при чему неке тананије синтаксичке особине могу остати по страни (Собољев 1997: 10).

Није безначајно узети у обзир и начин изношења грађе, где се, нарочито у почецима монографских описа говора, штампају кратки исечци спонтаног говора, који не одговарају у потпуности стварном приказу говорне ситуације. Непостојање говорног контекста може често онемогућити увид управо у нека синтаксичка питања, а нарочито не у стилистичка. Ипак, у новије време се све више скреће пажња на значај самог дијалекатског текста, као и на начин његовог транскрибовања, где би се из текста стекао јасан увид о слици на терену (преплитање више говорника, питања информатору, говорни контексти) (в. нпр. Бошњакковић 2010). Такво бележење грађе би свакако било од користи не само будућим истраживачима дијалеката српског језика, већ и другим, сродним дисциплинама. Наравно, има и студија посвећених синтаксичким питањима у дијалектима (нпр. аутора Д. Петровића (1974), Р. Симића (1980), С. Милорадовић (2003), М. Шћепановића (2013), М. Јуришић (2014) итд.), а поједини аутори су и у дијалекатским монографијама давали понешто простора реду речи (в. нпр. Милетић 1940, Ивић 1957, Пешикан 1956, Николић 1966 и др.). Ипак, засебних описа реда речи у дијалектима било је мало (в. нпр. Ђукановић 1997, Шћепановић 2011), али у новије време и ове теме добијају на значају у дијалектолошким описима (радови З. Симића, Р. Младеновића).

7. О реду речи као класификационом мерилу за поделу дијалеката

Познато је да се у класификацији дијалеката примењују различити критеријуми. Ипак, најчешће се примењују фонетски и прозодијски критеријум. При класификацији дијалеката српског језика традиционално се нпр. узимају две врсте критеријума. Први критеријум, који је још В. Карацић примењивао у својим описима народних говора, јесте замена старог гласа јат, чији су тројаки рефлекси донели поделу на западно (икавско), јужно (ијекавско) и источно (екавско) наречје. Као други критеријум у подели издваја се акцентуација, па се говори који познају четвороакценатски систем с метатонијским преношењем акцената издвајају као тзв. новоштокавски, у које спадају источнохерцеговачки (као ијекавски) и шумадијско-војвођански (као екавски). Остали дијалекти српског језика, призренско-тимочки, зетско-рашки и косовско-ресавски, традиционално се сврставају у староштокавске дијалекте. У класификацију се укључује и падежни систем, па се у новоштокавске говоре укључују они са седам падежних облика и синкретизмом у дативу, инструменталу и локативу множине, у односу на староштокавске, који имају мањи број падежних облика. Дакле, за класификацију дијалеката српског језика су узети најпре фонетско-фонолошки, делом и морфолошки критеријуми. У вези с овим, постоји и подела на балканизоване :

небалканизоване, односно структурално иновативне дијалекте : структурално конзервативне дијалекте.

Синтаксичке особености нису узимане у обзир када је у питању подела дијалеката српског језика, мада то није потпуно непознати критеријум у неким другим језицима. У енциклопедији Британика под одредницом *дијалекат* (П. Ивић) тако можемо прочитати да се у Америци дијалекти разликују и по синтаксичкој структури (Encyclopedia Britannica: **Dialect**), а синтаксичке особине, конкретно ред речи, један су од критеријума који одваја македонске дијалекте на истоку и западу. Како је Видоески истакао, од синтаксичких особина који су важни за диференцирање македонских дијалеката издваја се положај глаголских и заменичких енклитика, нарочито њихов положај у односу на глагол (Видоески 1998: 19).

8. Корпус за анализу

Наше истраживање је рађено на обимном материјалу дијалекатских текстова српског језика,⁶ пре свега на материјалу штампаном у оквиру монографија едиције Српског дијалектолошког зборника, али и у другим дијалекатским монографијама и студијама. У истраживање су укључени и пресељенички говори српског језика (Галипољски Срби, Молижани, тукуљски Раци и др.), чија су истраживања нарочито драгоцене и за историјску дијалектологију и синтаксу,⁷ али и за проучавање међујезичке интерференције, која се читава највише у синтакси. Поред текстова који су дати уз описе говора, прегледане су и драгоцене дијалекатске збирке текстова с терена (П. Ивић, А. Младеновић, С. Реметић, Ж. Бошњаковић и др.). Као допунски материјал коришћена је и дијалектолошка фонотека којом располаже Катедра за српски језик са јужнословенским језицима. Фонотеку је засновао предметни наставник на дијалектолошким предметима (М. Шћепановић), а из ње смо за ову прилику користили грађу из пунктова Мајиловац, Кучајна и Салаш (источна Србија). Грађа за овај рад је допуњавана нашим теренским истраживањима из поморавског краја и проверавана на појединим пунктовима (Заовине (Бајина Башта), Стубица (Ћуприја), Фоча).

Као грађа су нам послужиле и фолклористичке збирке из различитих области српског језичког простора, најпре из Косова и Метохије (В. Бован и М. Радуновић), али и других области (В. Чајкановић), а како нам књижевноуметнички текстови такође могу послужити за анализу дијалекатског материјала, прегледана су и поједина књижевна дела писана на дијалекту, и то из различитих периода српске књижевности. Књижевна дела М. Држића су послужила као слика реда речи у старијој епоси развоја реченичне линеаризације, а како је грађа показала, такво стање се и данас бележи у

⁶ Следећи Вук–Миклошичеву парадигму, под српским језиком подразумевамо тзв. штокавицу (исп. Ковачевић 2003а: 13–15).

⁷ Познато је да извори за синтаксичку реконструкцију нису ограничени само на писана документа, већ да је као грађа „веома драгоцене изворна дијалекатска синтакса, која може чувати древне моделе, захваљујући чињеници да није била изложена процесу својеврсне стандардизације, којем су неминовно сви писани језици подвргнути” (Грковић Мејџор 2007: 15).

неким областима. Писци из 19. века оставили су драгоцену грађу из овог периода. Народне приповетке које је сакупио и објавио В. Караџић су нам с једне стране представљале слику говора Вуковог краја тог периода,⁸ али, додуше ретко, и језичке особине неких других области, које је Вук често остављао као манир или језичку особину приповедачеву.⁹ За Ст. Митрова Љубишу је познато „да се трудио да пише чистим језиком Боке, у којој се са разлогом гледало ’неисцрпиво богатство народнијех изражаја и пучкога краснорјечја’” (Скерлић 1967: 322), а за Петра Кочића да верно одсликава језик његове Босне и Змијања. Бора Станковић је познат као писац који кроз говор појединих својих јунака представља верну слику говора Врања.¹⁰ За анализу савременог књижевноуметничког дела писаног на дијалекту послужили су нам романи Драгослава Михаиловића (Петријин венац), Ивана Ивановића (Аризани) и Лепосаве Вукоичић Јовановић (Дарина). Дакле, највише прегледане грађе је из 20. века, и она чини највећи део корпуса, уз понешто освртања на материјал из 19. века, као и с почетка 21. века, што се још увек може узети као грађа једног пресека, – доминантно савременог.

Како анализирана грађа показује, у погледу реда речи српски народни говори показују приличну неуједначеност.

9. О структури рада

Анализа реда речи у дијалектима српског језика представљена је кроз одређене тематске целине. Највише се пажње поклања линеаризацији енклитика, јер се на основу анализираних грађе највише дистинктивних црта између дијалеката показало управо на плану положаја енклитика. У енклитике се сврставају, поред повратне речце *се*, упитне речце *ли* и архаичне речце *бо*, неакцентовани облици генитива, датива и

⁸ М. Павловић је поредио језик у различитим Вуковим приповеткама, и оним које је записивао по сећању и оне које потичу од различитих приповедача, те утврдио да је изгледа „Вук чинио неке исправке у реду речи, јер постоји доста јасно стилистичко слагање са његовим приповеткама, а то прелази у лични стилистички квантум” (Павловић 1963–1964: 13).

⁹ Вук тако бележи у једној песми необичан енклитички низ у реченици ’кум да ми си’, уз коментар да је ту песму записао од Пироћанца и да је то мало више „по бугарски” (Караџић 1841: 165).

¹⁰ Иако је познато да је Б. Станковић стално дотеривао говор Миткета у Коштани, треба имати у виду и да су „нарочито лектори много утицали на завршне текстове Б. Станковића” (Стевановић 1977: 45). Према анализи В. Стевановића, који је поредио Миткетов језик у различитим издањима Коштане и оценио оно из 1924. год., које је последње издање за време пишчевог живота, као најуспелије, „сва каснија извршена дотеривања, мада мала по обиму, не само да су била непотребна, већ су и погрешна. Она откривају да им је аутор неко ко не зна говор Врања и ко уопште не схвата однос форме према садржини у овом делу Б. Станковића” (Исто: 46). Интервенције су ишле дотле да се нпр. апостроф стављао уместо гласа *х* и тамо где њега иначе нема, нпр. у 3. л. аориста од глагола *бити* (’тући’) (Исто: 52). Исп. и констатацију Д. Петровића поводом анализе језика М. Миљанова да се у језику преписа, на основу којих су публикована нека пишчева дела, „у врло неједнакој мери осећају и преписивачке и редакторске интервенције у језичком ткиву” (Петровић 1982: 97), па ће стога и многи језички подаци бити непоздани, нарочито фонетски и синтаксички (Исто). На интервенције лектора и редактора у реду речи скрећу пажњу и други истраживачи (Марковић 1954: 38, Јонке 1963: 172, и др.).

акузатива једине и множине личних заменица и неакцентовани облици глагола *јесам*, *бити* и *хтети*.

Како се заменичке и глаголске енклитике одликују позиционим специфичностима, највећи део рада је посвећен управо питањима њихове линеаризације. Позиционе специфичности енклитика се тичу бројних ограничења, која се, како је напред речено, односе управо на њихово распоређивање. Како је Љ. Поповић истакао (Поповић 2004: 283), заменичке и глаголске енклитике, као и речца *се*, разликују се од осталих делова реченице. Та разлика је фонетска, информативна и позициона. Фонетска разлика се читава у непостојању акцента, јер енклитике чине акценатску целину с речју иза које стоје. Информативно су енклитике тзв. слабе речи, уместо којих се јавља њихов пуни, акцентовани облик када је потребно да заменица или глагол имају информативну функцију, јер захваљујући акценту „та реч може да стоји на почетку реченице, да буде фокус, да носи контрастивни акценат и сл., и уопште да буде члан ортотоничког, информативно пуновредног сегмента реченице” (Исто: 283). На крају, у погледу линеаризације заменичке и глаголске енклитике чине потпуно засебан подсистем у оквиру система реда речи. Енклитике показују антиципативну тенденцију – тј. „тенденцију да се распоређују не иза глагола (са којим су лексички, морфолошки или синтаксички везане, него иза почетка или бар близу почетка реченице” (Исто: 283). Поред тога, и глагол утиче на њихово распоређивање, а последње могуће место за позиционирање енклитика јесте контактна позиција иза глагола. Даље, енклитике се обавезно распоређују иза већине напоредних везника, што такође показује њихову антиципативност. Поред тога, енклитике се увек групишу једна уз другу, и то према одређеном распореду.

Пажњу затим посвећујемо речцама, пре свега позицији одричне речце *не*, упитне речце *ли* и поредбене речце *нај*. У овом поглављу се дотичемо и питања негације, као и различитим врстама упитних реченица која се постижу другачијим позиционирањем упитне речце *ли*. Иначе се „речцом [...] назива и *се* у саставу повратних глагола када се ова реч значењски више не подудара с акценатским обликом акузатива заменице *себе*” (Стевановић 1975: 384). Међутим, како је за нашу тему релевантна позиција ненаглашеног *се* у односу на наглашену реч, користимо термин (ен)клитика, који означава реч која нема сопствени акценат, а линеаризације речце *се* је зато сврстана у претходно поглавље, о енклитикама.

Следећа тематска целина посвећена је распоређивању реченичних чланова који су везани за глаголске облике. У првом реду се говори о реду речи у футурским конструкцијама, где дијалекти српског језика показују неуједначеност.

Једно поглавље је посвећено распоређивању информативно пуновредних чланова. Највише пажње је поклоњено теми атрибутске антепозиције и постпозиције. Покушали смо да прегледом грађе утврдимо има ли у вези с положајем атрибута разлике међу дијалектима српског језика. Поред тога, посвећујемо пажњу и месту субјекта и предиката, као и глаголским допунама и одредбама.

Уз наведене примере из грађе коришћене су скраћенице, које се овде прилажу. Скраћенице се највећим делом односе на текстове приложене у коришћеним дијалектолошким монографијама, али и на неке студије и прилоге о појединим говорима који су нам пружили драгоцене примере.

10. Списак скраћеница

Дијалекатска грађа

АП: Алексиначко Поморавље (Богдановић 1987)

Бан: банатски говори шумадијско-војвођанског типа (Ивић и др. 1997)

Бан^ф: банатски говори шумадијско-војвођанског типа (Ивић и др. 1994)

Бат: Батања (Ивић 1994)

ББ: Бучум и Бели Поток (Богдановић 1979)

Бел: Белобрешка (Милорадовић 2007в)

Би: Биограчићи (Ивић 1978)

БиХ: јужна Босна и висока Херцеговина (1992)

БК: Банија и Кордун (Петровић 1978)

БцгР: Банатска Црна Гора и Рекаш (Симић 2012)

Бцг: Банатска Црна Гора (Веску 1976)

Вп: Ваљевска Подгорина (Радовановић 2014)

Вра: Врачани (Петровић 1973б)

Вра1: Врачани (Петровић 1974)

Га: Гатње (Младеновић 2013а)

ГВ: Горњи Васојевићи (СТИЈОВИЋ 2007)

ГГ: шарпланинска Гора (Младеновић 2001)

Гор: Горобилје (Николић 1972)

ГС: Галипољски Срби (Ивић 1957)

ГЦ: Горње Цапарде (Ђукановић 1983)

ДК: Дунавска клисура (Томић 1989)

Дра1: Драгачево (Ђукановић 1995)

Дра2: Драгачево (Ђукановић 1997)

Ду: Дубровник (Бојанић–Тривунац 2002)

Ђа: Ђаковица (Стевановић 1950)
Зм: Змијање (Петровић 1973а)
ЗСла: западна Славонија (Секереш 1976)
Ие: источnobосанске Ере (Реметић 2012)
ИХ: Источна Херцеговина (Вушовић 1927)
ИЈС: југоисточна Србија (Белић 1905)
ИШ1: источна Шумадија (Бошњаковић 2008)
ИШ2: источна Шумадија (Бошњаковић 2012)
Ја: Јањево (Павловић 1970)
ЈБар: јужна Барања (Секереш 1980)
КиМ: Косово и Метохија (Барјактаревић 1977)
КМ: југозападни део Косова и Метохије (Младеновић 2010)
Ко: Колубара (Николић 1969)
Кос: Косово и Метохија (Елезовић 1935)
Коп: Копаоник (Радић 2010)
Краш: Крашовани (Ивић–Младеновић 1960)
ЛД: Ливно и Дувно (Рамић 1999)
Ле: Левач (Симић 1972)
Лес: Лесковац (Михајловић 1977)
Лет: Летница (Ђуровић 2000)
Лј: лички јекавци (Драгичевић 1986)
Лу: Лужница (Ђирић 1983)
Ље: Љештанско (Тешић 1977)
Ма: Мачва (Николић 1966)
МГ: Мали Гај (Бошњаковић–Вареника 2009)
Мол: Молизе (Решетар 1911)
Мрк: Мрковићи (Вујовић 1969)
Мр: Мрче (Радић 1990)
НПС: новопазарско-сјенички говори (Барјактаревић 1966)

Об: Обади (Симић 1978)
Пон: Понишавље (Ћирић 1999)
Пос: Посавина (северна Р. Српска и БиХ) (Козомара 2016)
Пот: Поткозарје (Далмација 1997)
Пре: Прешево (Трајковић 2016)
При: Призрен (Реметић 1996)
Пч1: Горња Пчиња (Јуришић 2009)
Пч2: Горња Пчиња (Јуришић 2014)
Ра: Радимци (Томић 1987)
Рад: Радојево (Драгин 2012)
Рес: Ресава (Пецо–Милановић 1968)
Ру: Рудна (Бошњаковић–Вареника 2008)
РБ: Поморишје (Бошњаковић 2017)
РБЧен: Ченеј (Радовановић 2017)
Сар: Сараволе (Бошњаковић–Вареника 2009)
Свин: Свиница (Томић 1985)
СЖ: Сретечка жупа (Павловић 1939)
Сла: Славонија (Секереш 1972)
СЉ: Староцрногорски, средњокатунски и љешански говори (Пешикан 1965)
СМ: северна Метохија (Букумирић 2003)
Ср: Срем (Николић 1964)
СКо: средња Колубара (Радовановић 2006)
Трс: Трстеник (Јовић 1968)
Трш: Тршић (Николић 1968)
Тук: Тукуља (Силађи 2007)
УЦГ: Ужичка Црна Гора (Марковић 2011)
УГ: Ускоци (Станић 1977)
Хе: банатске Хере (Ивић 1958)
Цр: Црмница (Милетић 1940)

ЦТВ: Црна Трава и Власина (Вукадиновић 1996)
ЧанБат: српски говори у Мађарској (Степановић 1994)
Ш: централна Шумадија (Реметић 1985)

Фолклористичка и књижевноуметничка грађа

БС: Коштана (Станковић 1902)
ВБ: Косово и Метохија (Бован 1989)
В.Ж.Уе: Ужице (Чајкановић 1927)
ВК: Народне приповетке (Карацић 1845)
ГБ: Косовска прича (Божовић 2005)
Д.Ђ.Ле: Лесковац (Ђорђевић 1988)
ДМ: Петријин венац (Михаиловић 1981)
ИИ: Аризани (Ивановић 2016)
Ј.В.То: Топуско (Чајкановић 1927)
Ј.М.Хе: Херцеговина (Чајкановић 1927)
ЛВЈ: Дарина (Вукоичић Јовановић 2013)
М.И.Рес: Ресава (Чајкановић 1927)
М.О.Сла: Славонија (Чајкановић 1927)
МР: Метохија (Радуновић 1996)
ПК: Кроз мећаву (Кочић 1971)
С.Ђ.Карл: Карловац (Чајкановић 1927)
СМЉ: Пучко краснорјечје (Митров Љубиша 1964)
ТиМ: Текст и менталитет (Лафазановски 2000)

II ЛИНЕАРИЗАЦИЈА ЕНКЛИТИКА У ДИЈАЛЕКТИМА СРПСКОГ ЈЕЗИКА

1. Енклитике и ред речи

Као што је познато, клитике су речи које чине акценатску целину с речима које се налазе испред или иза њих, а с обзиром на положај у односу на реч с којом чине посебну акценатску целину деле се на проклитике и енклитике. За нашу тему су посебно значајне енклитике, јер је у стандардном српском језику распоређивање енклитика регулисано посебним позиционим правилима. Као што је већ поменуто, код различитих аутора који су се бавили редом речи у српском језику нарочито су истицана позициона ограничења везана за енклитике, иако се ред речи у српском језику дефинише као слободан. Како је још П. Ђорђевић приметио коментаришући слободан ред речи у српском језику – „ни овај наш слободни ред није прост неред” (Ђорђевић 1898: 171).

Систем распоређивања енклитика „сасвим се разликује од система информативно пуновредних и фонетски акценатованих (= ортогоничних) реченичних и морфосинтаксичких чланова; а с друге стране, показује одређене сродности са позиционим системима помоћних речи [...]” (Поповић 2004: 360). Посебност положаја енклитике у линеаризацији, разликовање од пуновредних реченичних делова и сличност с неким помоћним речима се објашњава природом енклитике – „то су кратке, неакцентоване и акценатски несамосталне речи (клитике), тј. речи којима је потребна акцентована реч као ослонац; синтаксички су то више речи него реченични чланови, јер енклитике не могу бити управне речи синтагми, уз њих се не употребљавају предлози и речце, а уз то се и некоординирају” (Исто).

Као најважније ограничење за распоређивање енклитика у говорном и писаном језику истиче се немогућност стајања енклитике на самом почетку реченице. Енклитика не може, дакле, стајати ни на почетку самосталне реченице, ни на почетку просте реченице у сложеној. Ово је правило око кога није било полемике и око кога су филолози сагласни. Још је швајцарски филолог Јакоб Вакернагел проучавајући старе индоевропске језике илустровао тенденцију енклитика да се везују за друго место у реченици (тзв. Вакернагелово правило) (исп. нпр. Маројевић 2008). Само Вакернагелово правило се тумачило на два начина: прозодијски – прва јединица се сматра једном прозодијском јединицом; и синтаксички – прва јединица се сматра синтаксичком јединицом (Пети Стантић 2009). Из различитих тумачења Вакернагеловог правила произлазиле су и различита „правила” позиционирања неких енклитика. Тако нпр. М. Пешикан као прво правило представља нераздвајање синтагми

енклитиком, док за Маретићева правила истиче да су „општије природе и остављају сувише слободу у погледу смјештаја енклитике него што допушта савремено књижевно језичко осећање” (Пешикан 1959: 305). Према Пешикановом језичком осећању¹¹, дакле, „енклитика не може раздвојити делове неког устаљеног израза, на пример име и презиме, двочлана географска имена, именицу и њен атрибут – ако представљају устаљени израз, једном речју ако синтагма својом целином претставља име једног појма” (Исто: 306) – па није добро рећи нпр. *Петар је Петровић дошао* и сл. Љ. Јонке, који је више обраћао пажњу на стилистички аспект реда речи, о склоности енклитике да се пробије на друго место у реченици говори нешто другачије. Наиме, он тврди да та тежња ка другом месту у реченици није опште правило, и наводи потврде за различите положаје енклитике: „Pored spomenutog reda riječi 'Neki je čovjek stajao poda mnom' vrlo je čest i red riječi 'Neki čovjek je stajao poda mnom’” (Јонке 1963: 177). Анализирајући примере из савремене српске и хрватске књижевности, који потврђују оба положаја енклитике код истих писаца, аутор утврђује да „nema dakle šablone, nije svejedno da li jedno ili drugo. Stilistički su eto razlozi koji odlučuju o položaju enklitike, a njih izaziva zapravo situacija ili kontekst” (Исто: 178). Наравно, као и већина других аутора, и Јонке подвлачи да постоје правила о низању енклитика код којих нема сумње, а то су углавном она које је Маретић већ описао: немогућност енклитике да стоји на првом месту у реченици, да енклитике долазе одмах иза везника у зависним реченицама, да се смештају одмах иза упитних и односних заменица и упитног везника *zar*; у упитним реченицама упитне заменице и прилози увек стоје на првом месту; поуздано је одређен положај и енклитика у низу, – „ali sve ostalo, uz još neke male izuzetke, slobodno je i zavisno samo o funkcionalnosti samog teksta, o situaciji i poticaju koji su izazvali stvaranje neke rečenice, o aktualizaciji” (Исто 1963: 181–182).

Дакле, распоређивање енклитика је везано и за нека чврста правила, од којих се издвајају и правила за њихово низање у гроздовима. У стандардном „српском језику клитике се (према В. Брауну) линеаризују на следећи начин. (I) *ли*, (II) помоћни глаголи и презент глагола *бити* осим облика за треће лице једине: *бих, би, би, бисмо, бисте, би; ћу, ћеш, ће, ћемо, ћете, ће; сам, си, – , смо, сте, су*; (III) датив личних заменица: *ми, ти, му, јој, нам, вам, им*; (IV) акузатив или генитив личних заменица: *ме, те, га, је, нас, вас, их*; (V) повратна заменица или речца *се*; (VI) треће лице једине презент глагола *бити је*” (Пипер 2005: 104).

Дијалекти српског језика нам пружају другачију слику.

¹¹ Пешикан заправо сматра да „основна правила о месту енклитике ми углавном носимо из детињства”, подразумевајући у томе вероватно језичко осећање које често помиње у поменутом тексту (Пешикан 1959: 303).

2. Енклитика *се*¹²

Као и све друге енклитике, и енклитика *се* у стандардном српском језику не може стајати на иницијалном месту у реченици. Поред тога, распоређује се поствербално или антевербално, а у клитичком низу *се* долази иза свих осталих енклитика, осим глаголске енклитике *је*. У низу дијалеката српског језика ситуација је другачија.

2.1. Енклитика *се* у иницијалном положају

Енклитика *се* је у делу грађе забележена у иницијалном положају¹³, на самом почетку реченице у позицији испред глагола, односно на почетку клаузе, иза везника *и* или *а*. Тако, издвајамо две групе примера:

а) енклитика *се* у иницијалном положају:

Дијалекатска грађа:¹⁴

Се звào тáко / *Се* разболѣја (Ба, 152); *се*¹⁵ поуваћајет и се игра / *Се* игра / *Се* ваћајет деца (СЖ, 215, 262, 263); *се* сиграју / *се* смеју / *Се* разговарају / *Се* изврнули (Ра, 438, 465, 467); *се* поиграј и се рашетај / *се* загрите / *се* оништија дућани (ГГ, 479, 593); *Се* прич'а тò / *Се* слави Бòжић (Лет, 69, 164); *се* прави тај колач (РБЧен, 354); *Се* премеће гúвно / *Се* клáло јагање / *И*спадне свáђа, *се* потуку млáди (Бан,¹⁶ 404), *Се* покрим сасвím, до главé / *Се* држи за глáву / *Се*

¹² У науци о језику овако *се* се означава различитим терминима: енклитика, енклитичка заменица, морфема, речца (исп. „речцом се назива и *се* у саставу повратних глагола када се ова реч значењски више не подудара с акценатским обликом акузатива заменице *себе*”, Стевановић 1975: 384), све до најуопштенијег *функтор* (Kristal 1985: *funktor*). Пошто је за нашу тему релевантна позиција ненаглашеног *се* у односу на наглашену реч (ирелевантна нам је врста и функција речи), користићемо термин (ен)клитика, који означава реч која нема сопствени акценат.

¹³ Под иницијалном позицијом подразумевамо почетак реченице, било да се ради о самосталној реченици или о простој реченици у сложеној. Поред тога, иницијалним *се* условно може сматрати и место енклитике иза везника *и* и *а*, иза којих енклитике не могу стајати у стандардном српском језику (исп. Поповић 2004: 297, 311–312).

¹⁴ Сви примери из дијалекатске грађе су преузимани с акцентима, али без ознака фонолошких карактеристика појединих гласова.

¹⁵ Примери у којима су енклитике означене малим словом представљају енклитике на почетку клаузе.

¹⁶ Скраћеница Бан се односи на истраживана места у монографији Банатски говори шумадијско-војвођанског дијалекта 1 и 2, а примери у којима је забележена проклитизација енклитике *се*

бóцка из íглом (Свин, 108, 111); *Се* пóтписа тó¹ / *Се* напра́ве сапуни́ца / *Се* устрéсла / *се* изу́ју (Га, 426, 429, 440); *Се* часту́ (Хе, 345); Бйше она кра́в – са зва́ше Рушóл (Мол, 148); *Се* вратио óвај мóј мýж (Рад, 41); *се* стéгне ва́ке / *Се* врати́ла / *Се* зака́рал’е / *Се* заба́јла óфца (КМ, 429, 432, 433); *Се* мóли Бóгу / *Се* сла́жу добрò / *Се* ра́дило (БЦР, 173); *се* грéје во́да (При, 547); *се* учíни јена ма́ла грóпка / *се* измéша / *се* очéче јéдна ка́рика / *се* метне ма́лко јáјце (Краш, 191); *се* послу́је млòго (БЦГ, 157); И за ўскрс *се* знáло, *се* закòље пра́се / А ја ка́жем, ако ме зовé, *се* врати́м на́траг / Седи́ се ўвече, мéту га у са́ндук ујутру, *се* нòси сарáни се и ёто такò / (ИШ1, 267, 285, 295); *Се* донесе ку́ћи и стоји неко́лико дана / Кад *се* то испе́ће, *се* мете пешкир преко штру́дле / *Се* не на́һиње док је вру́ће / *Се* лепо завежу овце / *Се* стрижу лепо, *се* соблече цела овца (ДК, 249, 285, 330); па на Ђурђевдан је прè бйо óбичај, *се* донéсе врбе, *се* мéте (Сар, 145); *Се* мéте млéка, ма́ло сòли и квáсац (МГ, 166); *се* ишчèшља́ва / *се* дòшло ку́ћи / *се* рáзвео (ЧанБат, 127); *се* јач’áју / *се* дéле (Бел, 578).

Фолклористички и књижевноуметнички текстови:

тако ишла по-белем свету, *се*-ранила лебем / па упуштио то дете, *с*-удавило у-воду (М.И.Рес, 294, 315);

б) у антевербалној позицији, а иза везника:

Дијалекатска грађа:

Їзй́ће и *се* јáви / И *се* извúчемо / Она је ис Клáрије, а *се* зва́ло њéно сèло Пèтèрда (Бан, 404–405); и *се* једе и оно / и *се* пла́ћа гочоби́је / *се* поува́ђајет и *се* игра / и *се* промéњила (СЖ, 215, 255); и *се* пéку лéпо (РБЧен, 354); и *се* удри́ла од јéнога ка́мена и *се* разби́ла / А *се* фáта ри́ба и дру́гојач’е (Свин, 251, 248); и *се* звò Никòла / и *се* натр́ћи на врáта / и *се* мýчјо док ни́је иста́њò јако глáс (Ра, 468, 470, 471); и *се* на́уч’и / И *се* тка́ло от пла́тно (Га, 424, 437); И *се* рáзбоље óца / И *се* спáси / И *се* оду́жује свáт свáту (ГГ, 585, 589, 591); Óвā дйвòјк је пòла ва́н, а са криваш мбáча кра́в (Мол, 148); и *се* дòшло у шкòли (Ру, 273); грéбе и *се* занóси / и *се* ди́гомо и óн ме стíже деда Бóшко / и *се* препромéњам та́м / óн пòсле кэ[д] додјé и *се* брже óжени / и *се* изгорéја бéше на кúбе / (Пч1, 73, 233, 245, 302); и *се* врати́ли на́траг / и *се* мéће на њéга / и *се* отвòри тò (БЦГЧ); И *се* договори́ли (КиМ, 132); Пòсле *се* попáри уна́ прèђа и *се* устáи / свй му глèдáју са́бју и *се* чудéју (ГС, 396, 448); и *се* мéтне да *се* испéче / и *се* поста́ви за врáта (Краш, 191); и *се* за́ђе испод корма (ДК, 330); и *се* пра́ви нàново кáко трèба / и *се* подй́гне ма́лко / и *се* та́ко ма́ло угрèјало / а *се* кúва млòго (МГ, 166, 167, 168); и *се* тýку / и *се* кòљу (ЧанБат, 127).

односе на места у источном Банату (Итебеј, Ченеј, Српска Црња, Иланца, Сенпетер, Фаркаждин и др.) (в. Ивић и др. 1997: 406).

Фолклористички и књижевноуметнички текстови:

и *се* веселив / и *се* гузив (ТиМ, 37, 68); Дотле идо и *се* врати / Бог оде и *се* пожали код св. Николу (Д. Ђ. Ле, 58, 245).

Увидом у грађу, проклитизација речце *се* забележена је у говорима призренско-тимочке зоне – Ђаковице, Сретечке жупе, шарпланинске Горе, јужнокосовских села (Гатње, Урошевац), призренског Подгора, те Летнице, и неколико примера, и то само иза везника, јесу из Горње Пчиње. Запажа се да се проклитизација енклитика у призренско-тимочкој дијалекатској области јавља само на једном делу територије, тачније у њеним јужним и југозападним областима. Проклитички употребљено *се* бележи се и у банатским говорима, како оних на србијанској страни тако и на румунској, али и у Чанаду и Батањи, у мађарском Банату. Појава је с неколико примера забележена и у области источне Шумадије, која обухвата Смедеревско Подунавље, северни део Јасенице и источни део Космаја. Приповетке које је сакупио М. Ивковић у Ресави такође показују овакву употребу енклитике *се*. Појава је забележена и у исељеничким говорима Галипољских Срба и Молижана, с тим што се код Галипољаца не јавља на самом почетку реченице, већ иза саставног везника.

Простирање проклитички употребљене енклитике *се* у призренско-тимочкој дијалекатској области одговара и Собољевљева скица (Собољев 2003: 94 и др.) балканистичких црта на Балкану, где је показано да је старије стање боље очувано у централном, северозападном и источном ареалу, а да југ Балкана познаје више иновација у линеаризацији. Тако, према Собољеву и терену који је он обухватио истраживањем, бугарски и српски тимочки говори не познају проклитизацију заменичке енклитике, а македонски, арбанашки и грчки да.

Дијалекатски материјал из северних македонских области нам показују сличну ситуацију. Област Скопске Црне Горе даје очекивану слику македонских говора, с обзиром на то да је иницијална позиција енклитика одлика и језичког стандарда. Тако се у материјалу из ове области бележи: *се сабрале, се закрила*; као и проклитичка употреба других енклитика: *и гу стасал, га викале, му рекла* итд. (Видоески 1999: 237–239). Иако је иницијално место енклитике у македонском језику уобичајено (и као такво стандардизовано), у грађи из кумановско-кратовске области више је примера с енклитиком у постпозицији (*преврати га, турил га, пресекле му, изфрлил га, викнале га, бутне го*), а када се јави у препозицији, јавља се иза везника *и* (*и е зинал, и ми слзи потекоа, и го донесел дома, и го утепале*) (Исто: 177–179). Такво је стање забележено и у пчињском говору, где грађа показује да је постпозиција речце уобичајена, а у препозицији су забележени само примери иза саставног везника *и* (*и се брже ђжени, и се изгорјеја беше на кубе*). Може се претпоставити да је слична ситуација и у прешевском говору, где се за проклитизацију енклитика тврди да се ретко јавља, понекад само код једног говорника (Трајковић 2016: 544).

Још источније, у бугарском језику, бележи се слично стање. Иако бугарском књижевном језику није својствена позиција енклитика на почетку реченице (Сандфелд 1930: 121, Асенова 1989: 222), претрагом електронског Бугарског националног корпуса (БНК) потврђени су бројни примери с енклитиком *се* иза везника *и* (*И се влива точно*

там / Тогава ги взем и се облечи), док се у иницијалном положају није забележено. Иначе се проклитизација енклитика у бугарским дијалектима бележи само у неким областима на југу земље (Стойков 1984: 212).

Иако се читава ова област узима као балканизована, па се и у научној литератури у подели дијалеката српског језика за призренско-тимочке говоре често предлаже и термин балканизовани (нпр. уместо староштокавски), изгледа да се не јављају исти балканизми на читавом простору призренско-тимочког говора, те да нису ни подједнако заступљени.¹⁷

Проклитизација енклитике *се* забележена је и у области румунског Баната, али и у србијанском делу Баната у областима уз Румунију. Још је И. Поповић констатовао да се у синтакси српских банатских говора могу препознати утицаји румунског језика (слични приморским романизмима или њима идентични), као нпр. положај енклитика на почетку реченице (*Se provèselu, I su zasádili, I tu se vèže košuļa*) (Поповић 2007: 440). Аутори монографије о банатским говорима шумадијско-војвођанског типа су приметили да је проклитичко постављање енклитика особина српских говора у Румунији и оних на румунској граници и да је много ређа у дубини тадашње југословенске територије (изузетак је Иланца, у суседству села Селеуша и Алибунара с румунском већином) (Ивић и др. 1997: 405). Ова појава је распрострањена и у говорима смедеревско-вршачког типа у југоисточном Банату¹⁸, као и у српским клисурским говорима, на румунској страни.¹⁹ Проклитизација речце *се* је заступљена само у једном делу Баната, и то као необавезујућа, али је још запажено да су те „појаве у начелу јаче заступљене тамо где је додир са румунским становништвом био најјачи” (Ивић 1990: 198). Очекивано, појава проклитизације енклитика, као део балканистичког процеса, доминантнија је у румунском Банату с обзиром на то да су те „појаве у начелу јаче заступљене тамо где је додир са румунским становништвом био најјачи” (Исто: 198). Истражујући говоре Банатске Црне Горе и Рекаша, З. Симић констатује да „ред речи јесте најевидентнија иновација регистрована у материјалу из истраживаних говора. Уколико се ради о синтаксичком калку из румунског језика, углавном се има у виду проклитизација глаголских и заменичких енклитика и проклитизација морфеме *се*, као и постпозиција конгруентног атрибута, најчешће исказаног придевом или присвојном заменицом” (Симић 2012: 171).

Румунским утицајем се објашњава и ред речи у примерима забележеним у појединим насељима у Мађарској. У мађарском делу Баната Срби живе и у Сиригу, Сентивану и Дески, али је проклитизација енклитика забележена у насељима источно од Тисе, у Чанаду и Батањи, у којима поред Срба живе и Румуни. Тако П. Степановић бележи примере с проклитички употребљеним повратним *се*: *се шчѣшљава*, *се рãзвео*; укључујући и позицију иза саставног везника *и*: *и се тóку*, *и се кòљу*. У овим говорима се бележи и проклитизација других енклитика: *ћемо отићи*, *ћу отићи*, *сам отишо*, *су*

¹⁷ Исп. нпр. тимочко-лужнички тип, у коме су доминантни Шалерови тзв. примарни балканизми (Шалер је србијанске југоисточне говоре сврстао у најбалканизованији балкански ареал, исп. Попов 1984: 37–38), у односу на призренско-јужноморавски, у којима неки Шалерови примарни балканизми изостају, али се јављају неке друге иновације, опет балканског типа.

¹⁸ Аутори наводе места и области у којима је забележена проклитизација енклитика (Ивић и др. 1997: 405).

¹⁹ Под румунским утицајем појава се развила и у русинским и бугарским говорима у Банату (Ивић и др. 1997).

сијали, су вришили, сам виђдио, смо се искутили итд.; и иза везника: *и смо уватили воду* (Степановић 1994: 127). Аутор додаје да је појава у овим местима веома распрострањена, али да се среће и уобичајен ред речи (*прѣту се, био сам, мѣтули смо* итд.) (Исто: 128). Проклитизацију енклитика у Батањи бележи и П. Ивић, констатујући да је у Батањи „румунског утицаја било [...] очигледно бар колико мађарског, упркос томе што су Мађари у Батањи бројнији од Румуна и што се Батања непрекидно налазила у саставу мађарске државе, тако да је службени језик увек био мађарски” (Ивић 1994: 48). Јак румунски утицај се објашњава заједничком вероисповешћу Срба и Румуна, која им је омогућавала склапање бракова, али и чињеницом да је румунско становништво у тој области старије од мађарског, па и српско-румунски контакт има дужу традицију. У новијим истраживањима Батање је такође регистрована особина проклитизације енклитика (в. нпр. Милорадовић–Јовановић 2017).

У области смедеревско-вршачког говорног типа појава проклитички употребљене енклитике *се* је забележена у Смедеревском Подунављу, и може представљати одређен континуитет ширења проклитизације енклитике *се* у областима јужно од Баната. За њену проклитизацију у овој области вероватно није без значаја и бројно влашко становништво у областима источно од Велике Мораве, као и миграционе струје које су у област уз В. Мораву донеле становништво из тимочких и јужноморавских области.

Примери с проклитички употребљеном енклитиком *се* забележени су, дакле, и на јужнијим теренима од Баната, за које се обично не истиче постојање ове појаве. Грађа дијалектолошке фонотеке Катедре за српски језик са јужнословенским језицима Филолошког факултета у Београду²⁰ нам је дала драгоцен материјал из области које нису монографски обрађене. Тако, код информатора у селу Салаш, које се налази североисточно од Бора, на путу Зајечар–Неготин, бележимо – *Се увато, каже, поново*.²¹ Северније одатле, у селу Кучајна, које се налази у општини Кучево, у Браничевском округу, такође бележимо проклитички употребљену енклитику *се*: *Се оставе, измѣри се млѣко*.²² Браничевском округу припада и село Мајиловац, које се налази између Великог Градишта и Пожаревца, где информатор такође проклитички употребљава енклитику *се*: *Ту бѣду тај дан, се госте; Имале вѣлике сѣнке, као кѣла, стѣну шѣс, се вѣзе*. Сва три села су с већинским српским становништвом.

Језичке оазе с овом појавом бележе се и много западније, нпр. у области долине реке Фојнице, за чији говор Д. Брозовић истиче да ред речи не одговара оном у тзв. новоштокавским говорима, наводећи и пример с проклитизованом енклитиком *се*: *се мѣжеш приладит*. Аутор додаје и да у Варешу бележи још више примера овог типа (Брозовић 2007: 150). Као проклитички употребљено би се можда могло тумачити и *се* забележено код информатора у Горњим Васојевићима: *Он је у Скѣплѣ и сѣдик, тѣмо је пукѣвник, сѣ пензионѣсао и остѣо у Скѣплѣ* (Стијовић 2007: 272). Наравно, треба имати у виду да интерпункцијски знаци уношени приликом транскрибовања материјала могу некад сугерисати погрешне закључке у вези с редом речи (в. фус. 65).

²⁰ Аудио-запис разговора с информаторима у селима Мајиловац, Кучајна и Салаш сачинили су студенти Катедре за српски језик са јужнословенским језицима – Анијела Калуђеровић, Марина Живановић и Јелена Милић, у јесен 2019. године.

²¹ Код истог информатора бележимо и друге примере проклитички употребљених енклитика (*Смо радѣли, Ти кажем како сам ишла*, итд.).

²² Бележимо и друге проклитички употребљене енклитике (*Су били трѣвци којѣ су трѣвѣли, Су прѣвили Рѣси фѣбрику*, итд.).

Проклитизација енклитике *се* је забележена и у исељеничким српским говорима, у говорима Галипољских Срба и у говору Молижана. Ови исељенички говори су се развијали под непосредним страним утицајима, одакле је могао доћи и овакав ред речи, али свакако остаје отворено и питање какве су моделе реда речи понели из свога завичаја. Комплексност ове синтаксичке појаве у исељеничким српским говорима захтева посебну анализу.

У стандардном српском језику иза проклитичких везника (*и*, *а*) никада не стоје енклитике, а могу стајати само иза оних везника са самосталним акцентом (*те*, *па*, *али* и сл.). С обзиром на то да се у делу банатских и у призренско-тимочким говорима јавља речца *се* у иницијалној позицији у реченици, очекивано је да се може јавити и иза везника. Често се јављају иза саставног везника *и*, а спорадично и иза супротног везника *а*. Ипак, пажњу привлачи чињеница да је у говору Горње Пчиње забележена употреба енклитике *се* само иза саставног везника, па се може претпоставити да везник унеколико олакшава опстајање овакве позиције енклитике. Иста је ситуација и у говору Галипољских Срба, за које и П. Ивић констатује да се „у галипољском говору, међутим, енклитика [...] може ослонити и на свезу *и*” (Ивић 1957: 396, фус. 1).

2.1.1. Стилско-семантички аспекти проклитизације енклитике *се*

У говорима у којима се бележи проклитички употребљена енклитика *се* то није једина могућност линеаризације, већ се *се* јавља обично и као енклитика и као проклитика.

У Радимцима тако бележимо:

Исто ђн прѣча да је бјѡ јѣан чѡвек код нѡс у Рѡдимњу, и се звѡ Никѡла (Ра, 468);

На завѣтину мѡмци и девѡјке се састѡвиду у кѡло, ѡграду. Долѡзиду са стрѡнѡ, такѡ се код нѡс кѡже, прѣје и прѣке. Се састѡвѡду сѣла око нѡшег, комшијнска сѣла. [...] Прѡиду мѡло бѡла прѡви дѡн зѡвѣтине. Мѡмци и девѡјке прѡиду нѣки кѡмат сѡс учѣтељом и учѣтељком. Се састѡвиду и прѡвиду да се скѡпи јѡш и бѡље нѡрод. Бѡл, нѡрод се скѡпи на бѡл, пѡна сѡла, не мѡжду да стѡнеду тѡмо (Ра, 460);

Мѡмци ѡдеду у њѡвама и донѣседу кукурѡза зелѣного, се кѡва у котѡ, да јѣмо (Ра, 457);

Сѣчен патлиѡн, папрѣка, лѡкац и кѡпус се мѣћа у тѡ. Се измѣша, се посѡли, бѡбер и јѡпет нѣки лѡјбер, сѡли. Свѣ се нѡбје у стѡкло (Ра, 444).

Чини се да је енклитика *се*, макар у овој области, проклитички употребљена када стоји уз глагол који се односи на радњу чији су субјекти познати, тј. поменути у

претходној реченици. Односно – био један човек, и (тај човек) *се звао* Никола; Момци и девојке праве комад с учитељем, (па) *се* (ти исти момци и девојке) *састављају*; итд.

За боље разумевање контекста у којима је *се* проклитички употребљено, наводимо мање одломке дијалекатских текстова.

У Сретечкој жупи бележимо:

Деца изберет јенога кој ће лега, óвјке: јен од њи напрај шорт а други трза. Јеному му падне да лега, а други да га ушне. – Се игра пред некој зид поравен.

У Горњој Пчињи:

Па овај сѝн ми је бија. Тај сѝн ми је бија и се изгорѝја бѝше на кѝбе овакој [...] (Пч1, 302).

У банатским говорима шумадијско-војвођанског типа:

Óдãвде изиђу прѝт сватове да наз дòчеку. Óкрѝне се нѝколико пѝти, трѝред је òкрѝну и òнак је исплãти свѝкар, како кѝм ѝште, òнак сватòвске ѝлада (а ѝлада је форѝнта). Дѝсет форѝнти, стòтину, кãко кò ðће. После се вѝчера и се није (Бан, 519).

У области Смедеревског Подунавља:

Тò се знãло за Ёскрс пòстимо мѝ цѝо пòс. И за Ёскрс се знãло, се закòље прãсе (ИШ1, 267).

Иако је Младеновић истакао да се у шарпланинској Гори за истицање појединих реченичних чланова знатно чешће користи емфатички акценат него „неуобичајен редослед конституената” (Младеновић 2001: 478), детаљнија истраживања би можда могла указати на основу чега говорник прави избор између *се* употребљеног у иницијалној позицији и оног поствербално позиционираног, и да ли је можда, бар у неким областима, у питању и нека од стилских функција, односно потреба за истицањем. Тако, за говоре јужног Косова и јужне Метохије констатовано је да се „у већини примера постглаголска позиција *се* јавља [...] као средство истицања, што упућује на то да је проклитизација *се* основни модел” у овим говорима (Младеновић 2013б: 408). Аутор као стилски маркиране наводи примере: *Поменãло се а не вратѝло се / Радувãмо се тóј / Ми сви дигнѝмо се на нòге* итд., насупрот основном моделу: *кѝму се дãва по трѝ дãра / се стѝгне снòп / се удаде за Лãлета / то се прãвило* (Исто). У Радимцима је, чини се, ситуација супротна овој у јужном Космету, а невелик број текстова у којима су забележени примери с проклитички употребљеним *се* у осталим областима нам не допушта детаљнију стилистичку анализу.

Проклитички употребљена енклитика *се* забележена је различитим областима српског језичког простора. Проклитизација енклитика је позната особина југоисточних србијанских говора, мада се она јавља само у делу призренско-тимочке дијалекатске области. Грађа показује да је проклитичка употреба енклитике *се* доминантнија у западнијим деловима ове области, највише у јужнокосовским говорима. Р. Младеновић је, на пример, запазио да се линеаризацијом енклитика говори јужног Косова и јужне Метохије, као и говори на Шар-планини, издвајају од остатка призренско-тимочке области (Младеновић 2013: 404). Јужну зону карактерише изразита проклитизација енклитика, а и када енклитика *се* није у иницијалном положају у реченици, најчешће је позиционирана испред глагола. Већ у североисточнијим крајевима ове области проклитизација енклитика је изгледа мање фреквентна. Тако и М. Павловић за Јањево истиче да су примери типа *Ми оздравија дете, Ми оздравили деца* веома ретки, а заменице *гу, ги, ни, и не* су типично енклитике (Павловић 1970: 126–127). У говору Прешева пак забележено је свега неколико примера проклитички употребљених заменичких енклитика, и то чешће иза везника *и*, уз констатацију аутора да „појава није тако изражена и може се чути спорадично, некад само једном код једног говорника, а код неких није уопште регистрована” (Трајковић 2016: 544). Може се претпоставити да је таква ситуација и у Горњој Пчињи, где су забележени примери проклитички употребљеног *се* само иза саставног везника *и*. У грађи из тимочко-лужничког говорног типа проклитички употребљене енклитике нису забележене.

На северу, проклитизација енклитике *се* је забележена у србијанском и румунском Банату, али и у делу банатских српских говора у Мађарској. Појава је у Банату забележена и у области шумадијско-војвођанског дијалекта, али смедеревско-вршачког. Проклитизација је по правилу је јаче изражена тамо где је контакт с румунским становништвом био најјачи. У смедеревско-вршачком говорном типу појава је забележена и у области Смедеревског Подунавља. У косовско-ресавском дијалекту проклитички употребљено *се* је забележено у приповеткама које је М. Ивковића сакупио почетком двадесетог века у области Ресаве. Прегледом материјала дијалектолошке фонотеке Катедре за српски језик са јужнословенским језицима, проклитички употребљена енклитика *се* забележена је и у Браничевском округу (села Кучајна и Мајиловац), као и у селу Салаш, између Неготина и Зајечара.

Проклитички употребљена енклитика *се* забележена је и у говору Галипољских Срба, али само иза саставног везника *и*, као и у говорима исељеника у италијанској покрајини Молизе, код којих је доминантна проклитизација енклитика уопште. Ови исељенички говори су се свакако развијали под непосредним страним утицајима, који су могли допринети ширењу овакве линеаризације, али остаје отворено и питање које су језичке особине пренели из своје матице.

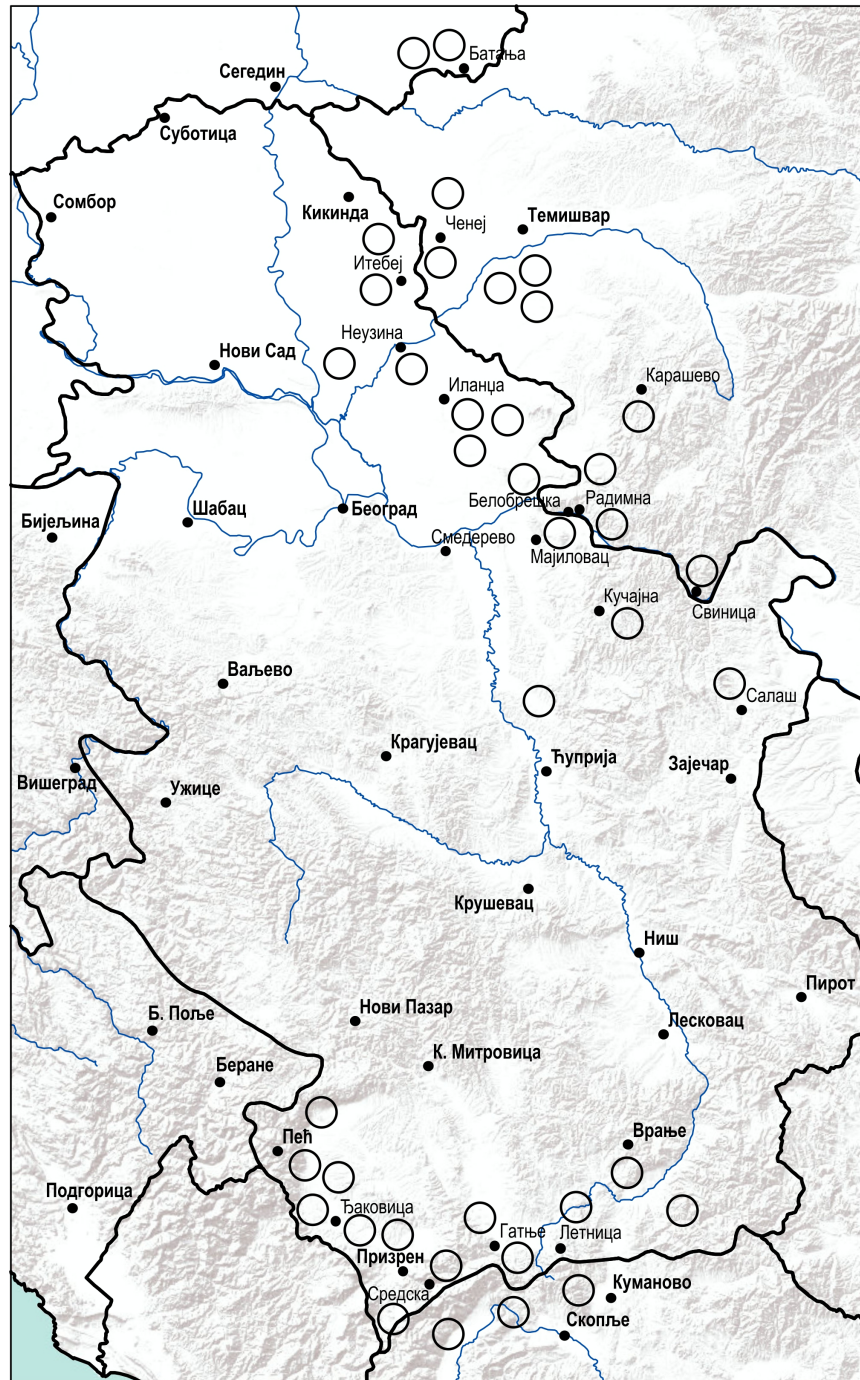
Један забележен пример је из зетских говора, у Горњим Васојевићима, а најзападнија линија на којој се бележи ова појава је говор у долини реке Фојнице. За ову област је проклитизација енклитика неуобичајена, а можда није без значаја чињеница, коју Брозовић, додуше, посматра као мање важну, да је у периоду до пада

Босне у долини реке Фојнице било Влаха и Саса у рударским местима (Вареш и његова околина, Фојница итд.). Према Брозовићу, од тог страног становништва је „и jeziku ostao samo leksički utjecaj, uostalom dosta jak”. Међутим, на другом месту додаје да би било важно знати „da li se staro stanovništvo bilo održalo bar neko vrijeme i nakon doseljenja Slavena”, као и да има „neke indicije o supstratnom utjecaju na artikulacionu bazu, samo što taj problem još uopće nije zreo” (Brozović 2007: 154).

У говорима у којима се бележи проклитизација енклитика то није једина могућност линеаризације, веће се енклитике упоредо користе и као проклитике и као праве енклитике. Можда би темељнија анализа таквих примера указала и на неке стилско-семантичке дистинкције међу овим синтаксичким моделима, али такво истраживање тренутно остаје ван наших тематских оквира.

Прилог 1:

Пунктови забележеног проклитизованог *се*²³

²³ Проклитизацију енклитике *се* бележимо и у исељеничким говорима Молижана и Галипољских Срба. Ови пунктови нису унети на карту ради бољег прегледа основне заступљености појаве.

2.2. Енклитика *се* испред везника *нека*

Познато је да императив нема посебне облике за 1. лице једнине, као ни за 3. лице једнине и множине, па се за ова лица користи описни облик од презента глагола и везника *нека* или *да*. (Стевановић 1974: 703). Међутим, распоред *се* + *нека*, који се бележи у појединим говорима, неуобичајен је с аспекта стандардног српског језика:

Марко-*се нека* врнѐ дѐма / Она-*се нека* дѐбро ўзмѐ ў-памѐт (Цр, 433).

Примери су забележени у области Црмнице, у којој се и иначе јавља низ посебности, укључујући и архаичнији ред речи, па је могуће да се и у овом случају ради о архаизму, или је пак дошла до изражаја склоност енклитике да заузме друго место у реченици.

2.3. Енклитика *се* уз енклитички облик помоћног глагола *јесам*

Познато је да у 3. лицу једнине перфекта глагола с повратном речцом *се* углавном нема енклитичког облика помоћног глагола *јесам* (нпр. *Петар се намучио*, *Марија се вратила* итд.), тј. „помоћни глагол *је* готово се увек изоставља” (Пипер–Клајн 2014: 169, спац. С. О.).²⁴ Помоћни глагол *се* у таквим примерима сматра редувантним, односно „помоћни глагол *је* овде се садржи у повратној речци *се*; њега је, управо, у тој речци нестало гласовним путем” (Стевановић 1974: 626). Ипак, како је и М. Стевановић приметно, у књижевноуметничким текстовима среће се често и *се је* (Исто).

У трећем лицу једнине повратних глагола у прегледаној грађи се врло често налазе и енклитички облик помоћног глагола *јесам* и енклитика *се*, и то у две варијанте, и као *се* + *је*, и као *је* + *се*.

2.3.1. Енклитика *се* у постпозицији енклитике *је* (*(j)e* + *се*)

Дијалекатска грађа:

Угрѐблѐ *је се* / Дѐкле *је се* уцрвѐила / Ако *је се* уженѐла (ГС, 395); слѐбо *је се* жѐто рѐдило кѐсѐм / дѐк *је се* спрѐмио / он *је се* трипут сѐдио сѐ њѐм (Ма, 279);

²⁴ Исп. и: „Реченице типа *Он се родио 1959. године* су данас много обичније него *Он се је родио 1959. године*” (Исто).

ни ми *је се* свјдло (Ср, 359); оделио *је се* / тим *је се* пѹтѹм / ишло *је се* свѣ напрѣд (Ко, 58); пошто *је се* оженио (Гор, 702); Кад *је се* заратило / Он *је се* уплашио (Об, 101); моглá *је се* прими / да ли *је се* смрзла (ББ, 134); брãнио *је се* / вѹзео *је се* ђн / знáло *је се* тѹ (Мр, 36); придѹ *је се* / знáло *је се* / нѹсило *је се* (ЛД, 387); намести́л *је се* / та врну́л *је се* (ИСЈ, 402); Таквѹ *је се* јѣло (Лу, 176); кáко *је се* при́је живѹло / сирѹтѹња *је се* пãтѹла (Пос, 720, 728); знáло *е се* тѹ / тѹ *е се* заврши́ло / кад *је се* ѹдала / млѹго *е се* рãдило / да *е се* вампѹрио (Коп, 86); Тѹ *е се* носѹло / ѐзго ни́збрдо како *е се* потрчáло (Ле, 448, 553); прѣ што *је се* жѣло / кад *је се* окрѣнула / ђн *је се* упѹтиѹ према нãма (Вп, 358); Тãко *е се* пѹсловáло / И тѹ *е се* дешáвало / тãкѹ *је се* тѹ живљѣло (УЦГ, 660, 654, 652); што *је се* згрѹздѹло / Свãшта *је се* нѣшта стрѣфљáвало / Кад *је се* бãдњãк ѹсекѹ (Ие, 603, 627); кад *је се* дѣга (АП, 280); што *је се* на овѹј детѣ крсти́ла (ЦТВ, 310); рѣтко *е се* бѣгало / Тѹ *је се* старѣја ѹдала / Тѹ *е се* измѣни́ло / Тѹ *је се* сѣ држáло / Рãдѣло *је се* прѣ мнѹго (СМ, 316, 320, 323, 326); Кад *је се* ослобѹдило / Зãтѹ *е се* трчáлѹ / Знãлѹ *е се* / Кад *је се* жѣнио Вѣљко (Дра2, 205); сãд *је се* намлѹжило свѣта / кãжу да *је се* превѣђало / ткáло *је се* свѣ (Ш, 480, 482); и да *је се* пѹ томе зãзво Кѹнѣц / Кад *је се* ђн мѣни одѹжио (БиХ, 363, 364); дѣго *је се* Мѣлован / кад *је се* закопãо (Кос, 555, 559); Tuna grad *је-са-устал* / on-*је-са-uspela* zgora dub / dokla *је са* usirija (Мол, 154, 160, 181); Кад *је се* заратило / Како *је се* слãви́ѹ Бѹжић прѣ? / кѹја *је се* рѹдила (Јѣ, 298, 301, 303); радувáла *е се* / млѹго *е се* мучи́ла / ткáло *је се* / Цвѣта *е се* звáла (Зап, 37); Prva *је* se zvála kũcni prsten, drugã *је* se zvála svẽkrvin prsten, treća *је* se zvála ũrućica (ЗСла, 225).

Фолклористички и књижевноуметнички текстови:

Кад-*је-се-он* дѣго, видело-*је* горело (М.И.Рес, 294); помисли да *је се* његова жена удала (Ј.М.Хе, 298); *је* су мислили да *је* свињарка *се* натресла над млеко (Д.Ђ.Ле, 146); кад *је се* све примирило (ЛВЈ, 168).

Грађа показује да се примери с глаголском енклитиком *је* и повратном речцом *се* јављају у скоро свим говорима српског језика, од исељеничких говора (Галипољски Срби, Молижани), преко области источнохерцеговачког и дела шумадијско-војвођанског дијалекта (јужна Босна и висока Херцеговина, источнбосанске Ере, Љештанско, Горобилје, Мачва, Срем, Обади, Колубара, централна Шумадија итд.), до косовско-ресавског и призренско-тимочког дијалекта (Левач, Копаоник, Мрче, северна Метохија Лужница, Црна Трава и Власина, Алексиначко Поморавље итд.). Појава није забележена у банатским говорима шумадијско-војвођанског типа, где аутори бележе да помоћни глагол изостаје иза енклитика *ме*, *те* и *се* (Ивић и др. 1997: 383). Књижевноуметнички и фолклористички текстови нам такође показују такву разуђеност (Херцеговина, Ресава, Лесковац итд.). П. Ивић реченице с групом енклитика *је + се* сврстава у иновације карактеристичне за српски језик уопште. Ради се заправо о сажимању групе *се + је > се*, где је *је* касније аналогично враћено (Ивић 1957: 395), али у позицију испред заменичке енклитике, што је положај који у стандардном српском језику заузимају све друге глаголске енклитике (осим *је*).

Према Маретићевом мишљењу, када се групишу глаголске и заменичке енклитике, глаголска енклитика стоји после заменичких (дакле, распоред *се + је*), иако и он констатује да се у народним песмама бележи и распоред *је + се* (Маретић 1931: 436)²⁵. Примери свезе *је + се* су иначе чести у српском језику, што потврђује и П. Ивић бележећи ову појаву и у Вуковим народним песмама, Ивковићевим приповеткама из Ресаве, у Великом Селу код Београда итд. (Ивић 1957: 396). Љ. Поповић бележи морфемску групу *се + је* као фреквентнију у односу на *је + се*, а наводи да се код старијих писаца из Мачве и Шумадије, а нарочито код Лазе Лазаревића, среће и распоред *је + се* (Поповић 2004: 292).²⁶ Распоред *је + се* је особина и Вуковог савременика, Милована Видаковића (Кашић 1968: 108). Р. Алексић, расправљајући о свези *је + се / се + је* у српском језику, бележи обе варијанте код тадашњих аутора новинских текстова (Алексић 1932).

У драгачевском говору је врло фреквентна комбинација енклитика *је + се*, а „интересантно је да је та енклитичка веза најчешће заступљена у реченицама са инперсоналним предикатом (тј. предикатом 3. л. једн. ср. рода, без наглашавања или идентификовања вршиоца глаголске радње)” (Ђукановић 1997: 205), нпр. *Зато е се тр̄чало, Тако е се то р̄дило, Кад је се пошло, Знало е се* итд. Свеза *је + се* јавља се и у реченицама „којима се обележава радња или стање на чију реализацију не може утицати лице коме се приписује радња [...], без обзира на то што је у реченици изражен граматички субјекат” (Исто), нпр. *Она е се увалила, Како е се напатио, Ту је се р̄дио, Кад је се ж̄енио Вељко* итд.. Како Ђукановић закључује, семантички је ситуација иста, јер је субјекат пасивно укључен у ситуацију или радњу. Иако је у наведеним примерима глаголска енклитика *је* редундантна са становишта језичке информације, што се очитује у српском стандардном језику, Ђукановић сматра да се њено појављивање може тумачити синтаксичко-семантичким карактеристикама конструкција у којима се јавља, „јер је лице-вршилац радње или анонимно или је пасивни учесник датог дешавања, па је потребно нагласити деловање ситуације на њега (а не њега на ситуацију)” (Исто). Чини се да би овакав синтаксичко-семантички статус конструкције могао одговарати већини примера забележених у дијалектима српског језика. Ипак, као и у другим говорима, ни у драгачевском говору оваква улога факултативног *је* не представља системску карактеристику.

2.3.2. Интерполација глагола у свези *је + се*

Иако се у стандардном српском језику енклитике у реченици групишу у низове, по устаљеном распореду, у грађи су бележени и другачији примери. У свезу *је + се* понекад је, тако, интерполиран глагол, али и други реченични чланови.

²⁵ Маретић за ову појаву наводи примере: *да ли је се наша помамио, како је се јадан оженио*. На узорку пак српских народних приповедака (Караџић 1845) нисмо пронашли свезу *је + се*, већ *се + је*, што не искључује могућност да је у изворним издањима није било. Нарочито имајући у виду распрострањену употребу свезе *је + се* у дијалектима српског језика.

²⁶ Наводећи примере из текстова Л. Лазаревића (*Преметало ми је се по памети [...], Тога истог дана баш му је се синовац вратио [...]*), Поповић истиче да „уз друге енклитике место *је* остаје непромењено, што значи да се је изједначило са осталим глаголским енклитикама само у односу на *се*”, (Поповић 2004: 292).

Дијалекатска грађа:

Онда је повукòдлачио *се* (Ма, 279); Сад како *е* заратло *се* (ГЦ, 265); Свã же òна била рãспала *се* (Об, 101); Кад је јãвио *се* тãј учи Бòжића (Ш, 485), Сèстра ми¹е трий¹ес дèвèтè гòдинè ўдãла *се* у Блãгòевиће (УЦГ, 659); òн је йзбалегò *се* на тèсти (Ие, 619); Ријèдак слўчãј бйò да *е* стрмнй крў жèò сè (Зм, 182).

Фолклористички и књижевнoуметнички текстови:

овај је оставио *се* од сад крађе (Ј.В.То).

Мали број примера је забележен у Обадима, Змијању, Горњим Цапардама, Мачви, централној Шумадији итд. М. Симић коментарише ову појаву у босанском Подрињу доводећи је у везу с распоредом *је + се* уместо *се + је*, додајући да је „и у другим случајевима *се* [...] померено по правилу за једно мјесто удесно”, нпр. *свã òгубала се, свè кўпй се тò, Свã же òна била рãспала се* итд. (Симић 1978: 101). П. Ђукановић за Горње Цапарде констатује да се, поред једног забележеног примера свезе *је + се* (у свим осталим примерима бележи *се + је*), енклитика *се* понекад и у другим случајевима померена „удесно”, нпр. *сãд наўчило се, тй си рòдио се, нўцã тò се* (Ђукановић 1983: 265). У говору Мачве се енклитика *се* такође помера често иза глагола (*òндак òн побòлè се, на сãмо пòкãже се, на сãмо пòкãже се*) (Николић 1966: 279). И у Вуковим народним приповеткама бележимо разбијену свезу *је + се* (нпр. *Овај је сиромãх послйје домишљао сè што ће и како ће*, ВК, 219).

Љ. Поповић у анализираној грађи из стандардног језика констатује ову појаву наводећи да она представља изузетак од уобичајене линеаризације енклитика, које се обично групишу у низу, „у том смислу што у истој реченици глаголска енклитика заузима један од антиципативних положаја, а енклитика *се* или, ређе, нека права заменичка енклитика стоји у поствербалној позицији” (Поповић 2004: 340). Аутор сматра да такви изузеци показују да постоји извесна разлика у односу неких категорија енклитика према глаголу, која се може одразити и на њихов распоред. Дакле, пошто глаголске енклитике носе информације о лицу, броју, времену или начину, и нису везане за избор конкретног глагола, оне се могу изрећи чим је познат субјекат. „Међутим, заменичке енклитике, а поготову енклитика *се*, у тесној су вези са главним глаголом, и њихова реализација је непосредно условљена избором типа и лексичког садржаја тог глагола, тако да се може десити да се јаве са закашњењем, односно уз глагол” (Поповић 2004: 341). Овакво Поповићево тумачење би могло важити и за неке наше забележене примере (*Кад је јãвио се тãј учи Бòжића*).

2.3.3. Енклитика *се* у препозицији енклитике *је* (*се* + (*ј*)*е*)

Дијалекатска грађа:

Борло *с̄е е т̄о* / Садѝо *се е т̄ај дув̄ан* / Ожѝенӣо *се е* (ГЦ, 264–265); тој *се је* клало (ИЈС, 402); Тој *не се је* носило (Пре, 556); у недељу *не се је* работило / сас мѹжа *се је* раставила / *не се је* блажило / тој *се је* се постило (Пч1, 296, 300, 311); свѣ *се је* рађало (Пч2, 520); От стра *се је* бајало / А мрло *се је* (Лу, 175); Ма *се је* баш ова кокош изнијела / Сѝноћ *се је* оћућела сл̄або / Б̄аш *се је* отѹжила / Прилијѝпила ми *се је* ко крпуша / Ўхитила *се је* она л̄ошѝга друштва (Ду, 268, 315, 419); Курѹза *се је* највѝше јѝла (Пос, 720); овако *се е* см̄отала / она *се е* изврнула (БиХ, 334).

Фолклористички и књижевноуметнички текстови:

Он *се је* полако дигао / Отац *се је* јурнуја / Зато *се је* и извампирио / Ово *се је* село до сад звало Породимља, јер *се је* воће два пута рађало / Он *се је* од љутине поболео (ВБ, 64, 107, 117, 178, 153); јер *се је* омакла / како *се је* био зарекао / Гђе ви *се је* памет љела / но *се је* послѝје љепше разазнало / пошто *се је* добро разданило (СМЈБ, 150, 201, 225, 228, 242); дете *се је* родило / Краљевиќ Марко кад *се је* ставија (ТиМ, 43, 129); овај му одговори да *се је* опкладио / каже да *се је* пет пута уз часне poste омрсио (ВК, 222, 244); чим *се је*хватио (М.О.Сла, 194); кад *се је* пробудио (С.Ђ.Карл, 43); Он *се је* много љутио (Д.Ђ.Ле, 99).

Према броју забележених примера свезе *се* + *је* чини се да је ова појава нешто мањег домета. Забележена је у делу призренско-тимочког (Прешево, Горња Пчиња, Лужница итд.), али и источнохерцеговачког дијалекта (Горње Цапарде, Дубровник итд.). Иако је забележена у Цапардама, нешто јужније одатле, у Обадима, већ је доминантан распоред енклитика *је* + *се*. У говору села Горње Цапарде забележени су и примери с одсуством повратног *се*, нпр. *Њѝгов òтац је дос̀елио т̀уди, Б̀ед ми је нас̀елио ис Ц̀рнѝ Г̀орѝ* (исп. *Ў ја сам измучио*), али само уз одређене глаголе (в. Ђукановић 1983: 263).

У прегледаном фолклористичком материјалу свеза *се* + *је* бележи се и у западнијим областима (фолклористичке збирке из Топуска, Карловца, Славоније, приповетке В. Карацића), али и у јужним и југоисточним областима (Космет, Лесковац). У књижевноуметничким текстовима је свеза *се* + *је* забележена у језику Ст. Митрова Љубише, Вука Карацића, а бележимо је и у језику Марина Држића, нпр. *упријечило се је, да ми се је с тобом поздравит, Дундо се је Мароје укувечио*, итд. (Држић 1968: 22, 32, 77).

У неким областима се јављају и обе наведене комбинације енклитичког низа, дакле и *се* + *је* и *је* + *се*. Тако, у говорима југоисточне Србије се бележи и пример *та*

врнул је се, али и *тој се је кдло*. У јужној Босни и високој Херцеговини²⁷ се такође бележе обе варијанте, *овако се е смдтала* и *да је се по томе ззво Кдњџ*. Обе варијанте се бележе и у Лужници на истоку и у Посавини на западу. Ово може говорити о још непревредом стању енклитичких низова, а у низу наведених говора се још увек среће старији распоред енклитичких низова – *се + је* (говори у призренско-тимочкој зони, али и у Дубровнику). Фреквенција управо ове свезе у делима Марина Држића и Ст. Митрова Љубише је очекивана с обзиром на територију, као и период настанка њихових дела. Ипак, по броју забележених примера, чини се да је модел *се + је* заступљенији у југоисточнијим србијанским говорима.

Иако се у 3. лицу једнине перфекта повратних глагола помоћни глагол *је* углавном изоставља, нарочито у стандардном језику, у дијалектима српског језика се енклитика *је* често бележи уз енклитику *се*. У исказивању перфекта повратних глагола бележимо и варијанту *се + је*, али и варијанту *је + се*. Сматра се да је свеза *се + је* старија у линеаризацији, што одговара и правилима низања енклитика у кластерима, где глаголска енклитика *је* заузима последње место. Овде је фонетским путем дошло до редуковања (*се је* → *се е* → *се*). Употреба *је + се* сматра се иновацијом карактеристичном за српски језик уопште, где је глаголска енклитика аналогичном враћена.

Свеза *је + се* је забележена на широком ареалу српског језичког простора (Срем, Мачва, Колубара, Горобиље, Обади, Ливно и Дувно, Драгачево, Шумадија, Левач, Копаоник, Метохија, Црна Трава, Власина, Лесковац итд.). Оваква конструкција се најчешће бележи у инперсоналним реченицама. У драгачевском говору се свеза *је + се* често користи и у реченицама у којима је субјекат исказан, али само пасивно учествује у ситуацији или радњи. У свезу *је + се* је некада интерполиран глагол. Појава је забележена мањим бројем примера на разуђеној територији (Мачва, Обади, Горње Цапарде итд.).

Свеза *се + је* је нешто мањег домета, али се опет бележи на различитим, удаљеним ареалима српског језичког простора (југоисточна Србија, Горња Пчиња, Прешево, Лужница, део Босне и Херцеговине, Дубровник, Горње Цапарде, Посавина). Распоред енклитика *се + је* представља старији распоред енклитичких низова, па можда није случајна ни фреквенција ове појаве у фолклористичким текстовима с почетка двадесетог века које је сакупио В. Чајкановић (из Славоније, Карловца, Лесковца). Појава је забележена и у делима М. Држића, С. М. Љубише и В. Караџића, који су стварали у XVI и XIX веку, али и у косметским приповеткама које је сакупио и објавио В. Бован.

²⁷ Овој области Р. Ђуровић даје карактер прелазних говора, јер се у њој укрштају млађи говор, источнохерцеговачки, и архаичнији, источнобосански. Његова анализа показује „да је природа фонетског, прозодијског и морфолошког система условљена поријеклом становништва, њиховом вјером и геофизичким одликама терена” (Ђуровић 1992: 325).

У појединим областима су забележени и примери са *се + је* и са *је + се* (јужна Босна и висока Херцеговина, Посавина, Лужница), па то можда може сведочити о још увек незрелом стању линеаризације енклитика. Поред тога, енклитика *је* уз енклитику *се* је често факултативна, тј. не представља системско обележје говора.

2.4. Енклитика *се* удаљена од почетка реченице

Супротно уобичајеном распореду у савременом српском књижевном језику, где енклитика *се* тежи да буде наслоњена на почетак реченице, у дијалектима је она често померена ка крају реченице, углавном иза глагола:

Дијалекатски текстови:

и чим су они јавили *се* тѹ код нас / је л музе *се* (Ма, 279); штã рãди *се* тõга дãна (Ко, 58); Нисам ни лѹтио *се* / Да нїе рãт свршио *се* / вõз прãвио *се* / И õндã уврãтио *се* у Тањїће (Об, 101, 111, 112); Крушке нє бєиву *се* још расцветãли (ГС, 396); Сãстанємо мї *се* / Нисам знãо *се* одмõрт (ГЦ, 265); Ако трєвїш *се* у Шљївну / Кад је дијете што слãбо, кѹћи крстї *се* / Вѹци ис тога гãја пõмолє *се* / Ријєдак слѹчãј бїѵ да е стрмнї крѹ јєо сє (Зм, 182); Штã вї сãд *се* õблãчите? / Кат скїне *се* жїто па се ѹзоре / õви што трєба мãло да пõправе *се* (Бан, 407); Сãд, јã јõш мѹчїм *се* и рãдїм / Али смо вõљели *се* на прõс нãчин / Јã не мõгу *се* бõрити прõтив нї (Дра1, 236, 233); нисам пõслє тõгã нїђє *се* одвãјõ (Пос, 709); Сєстра ми њє трїєс дєвєтє гõдинє ѹдãла *се* у Блãгõєвиће (УЦГ, 659); фãшњãци кѹпе *се* нєгди / Ё, с командїром свõијем сãстанєм *се* / õн је ѹзбалегõ *се* на тєсти / тãкõ шãрале *се* нãзув"це / Онõ прєсѹши *се* и õна је мõрала свє отрљãт (Ие, 619, 624, 634); А Шумãрци зõвє *се* тãј зãсеõк / А õн нїје *се* бїѵ ожєниõ / и полãко пõдвлãчїм *се* под крєвет и лєжєм / и чєкãш тãмо док лõжї *се* вãтра у тѹ фѹруну (Вп, 347, 348, 356); Пõсле смо пребãцили *се* преко Прєполца на Приштину / Они пєњу *се* уз онє стѹбе да не спашãву / нїсу борїли *се* нїгдє / А õнда ожєниõ *се* тунã (Ле, 561, 577, 579, 580); Põslije trї dãna vrãt'le smo se kũci (ЈБар, 187); Õndã drũgi svãtovi sutradãn se sprẽme (ЗСла, 242); не дãм му да врãти *се* у кѹћу / нїкад не плãши *се* / напишеш и онõ избрїше *се* / пшеница баца *се* тѹ на тõ мєсто / кãжу Србија уништãва *се* (Коп, 86, 87); а õн пõс ожєниõ *се* / нїје дãо *се* жїв да га увãте / Такõ савїеш *се* па такõ жњєш (ИШ, 267, 271, 282); после прикѹпе *се* кõмшије / и тамо знã *се* јєдно одрєђєно мєсто (Рес, 362, 365); па ожєнї *се* ћєрка ву / па да печє *се* лєб (Пч1, 311); сãмо глєдамо *се* такõј и ѹгутãмо (Пре, 558); Нãјпрє прѹжї *се* õвã нєка лєтва / Цјєпци мєћѹ *се* / тѹнєл õвãј прãви *се* за јєзеро (Лј, 223, 219); и јã пõпєњєм *се* уз онѹ бѹкву / и јã сам õндã пõпõ *се* нã шталу гõри (БиХ, 356, 357); А у мõзак нисам *се* увѹкла да видим / Сãмо да не зõвє *се* Јєчменица / Ђє ѹ јесєн ѹби"е *се* рањєница (Дра2, 206); Joko strašno se obradovav / Odma otrošev se spremat na vinčanje / koji mogav se samo čiča Gabri zahvalit (Тук, 51, 54); кат сам већ ожєниõ *се* (Ср, 402); но сакрї *се* испод угїча / Одãтлє Цãфєр паша дїго *се* те отишãо код мãјке / Неки Јаудїја нãшãо *се* (Кос, 548, 560); И ондај јєдан *се* нãшõ млãдїћ / Јєдно по јєдно прєвлãче *се* / вїдєте да вам нїє ћєгод прошѹплїла *се* лѹла (Јбе, 299, 304).

Фолклористичка и књижевнoуметничка грађа:

Ја полако гузим *се* (ТиМ, 68); Сад сви скупите *се* / Сав вашар чудиће му *се* (ВК, 16, 35); тек једна кад испраћну *се* из воде / и он и коњ удавише *се* / Он од страха промени *се* у лицу / Она почела *се* устезати (ВБ, 103, 123, 170, 146); и-ту јурише *се* (М.И.Рес, 94); Сутрадан дигне *се* и оде у лов / Најпосле најстарији брат дигне *се* да тражи службу (В.Ж.Уе, 87, 322); Сва коса сја *се* као сунце (М.О.Сла, 193); они други уплашише *се* и побјегоше / и кад бих сваки дан молио *се* непрестано за тебе / Једанпут разболе *се* старији брат (Ј.В.То, 209, 265, 274); да би за сваку ноћ напуниле *се* оне коруге злата / ево нешто у пољу сја *се* / а језеро опет усуши *се* (С.Ђ.Карл, 239, 252, 406); Царевии сети *се* оног рака / Он дигне *се* / Крава уплашила *се* од кокошку (Д.Ђ.Ле, 168, 400, 424); А он превија *се* преда мном (ГБ, 15); Само доље над Козаром наднијели *се* црни облаци, а горе око Кочића Главике врза *се* густа маглуштина (ПК, 16); *no Turci ne poplaše se / a caru plaćalo se harača / Hadži Mustafa-paša vrati se s vojskom u Beograd / narod s pozorja razbegne se, a Turci Valjevci poplaše se* (ПМН, 6, 12, 15, 42).

У забележеним примерима енклитика *се* је удаљена од уобичајеног другог положаја у реченици, и не тежи да се наслони на почетак реченице. Најчешће је позиционирана иза глагола, док у стандардном језику у примерима овог типа обично стоји испред глагола. Померајући *се* у постглаголску позицију, енклитика *се* је у неким забележеним примерима одвојена од осталих енклитика, за које је познато да се у стандардном српском језику групишу у енклитички низ (*Али смо вољели се на прђс начин* → *Али смо се вољели...*; и *чим су ђни јавили се тђ код нђс* → и *чим су се* они јавили...; *видђте да вам није ђгод прошђпљила се лђла* → *видите да вам се није...*; итд.).

Ареал забележене појаве обухвата Мачву, Колубару, банатске говоре шумадијско-војвођанског типа, Славонију, јужну Барању, Обаде, Змијање, високу Херцеговину, Драгачево, Смедеревско Подунавље, Ресаву, Левач, Косово итд., али и исељеничке говоре Галипољских Срба. Примери забележени у народним приповеткама с Косова и Метохије, које је сакупио и објавио В. Бован, издвајају *се* по томе што су сви у аористу.²⁸ За говор Мачве је Б. Николић истицао да „повратна заменица *се* долази често после глагола” (Николић 1966: 280), као и П. Ђукановић за говор села Горње Цапарде (Ђукановић 1983: 265). За говор Драгачева Ђукановић запажа да је распрострањена реализација заменичких и глаголских енклитика уопште иза пунозначне речи или синтагме (Ђукановић 1997: 206). Д. Петровић је забележио да се у говору Змијања енклитички облик рефлексивне заменице најчешће налази непосредно иза глагола (Петровић 1973а: 182). У банатским говорима шумадијско-војвођанског типа *се* „прилично често [...] помера енклитика ка крају реченице” (Ивић и др. 1997: 407). Исту појаву аутори констатују и у говору Срема и Бачке (Исто). Факултативност

²⁸ Ова појава је ретко бележена у текстовима из призренско-тимочке дијалекатске области можда из разлога што се повратно *се* у тим говорима често налази на почетку реченице, и има своје позиционе моделе истицања делова реченице.

у вези с местом енклитике *се* у односу на глаголску реч, односно препозиција и постпозиција у односу на глагол, уочена је и у копаоничком говору (Радић 2010: 86).²⁹

Говорећи о позиционим рестрикцијама у вези с акцентогеним глаголом, за који се везују енклитике, Љ. Поповић је истакао да је за разлику од антевербалних позиција, избор поствербалног распореда енклитика ограничен, тј. „уколико у реченици постоји неки ортотонички глагол, последње место које енклитика може да заузме јесте контактна позиција иза њега” (Поповић 2004: 316).³⁰ Ако се у реченици налазе два или три акцентована глагола, за енклитику је релевантан само први од њих, без обзира на то да ли је то прави или помоћни глагол, а како је положај глагола променљив, број могућих места за распоређивање енклитика зависи од позиције глагола. Ако глагол, дакле, заузима иницијалну позицију у реченици, број потенцијалних места за распоред енклитике је минималан, односно сужен на једно (Поповић 2004: 316).

У асиндетским реченицама енклитике показују антиципативну тенденцију, тј. теже да стоје одмах иза почетка реченице, а када се испред глагола јави још неки члан, као могући ослонац за енклитику, енклитике се онда померају у постиницијалну позицију, тј. на уобичајено друго место (исп. примере које наводи Поповић: *Прошло је, то је прошло, стари мој; Волим те, много те волим, као никог*, 325). С друге стране, распоређивање енклитика у асиндетским реченицама може бити и променљиво. Основним моделом се свакако сматра постиницијална позиција енклитике, а ако се енклитика удаљава од ње говори се о информативној сегментацији. Поповић истиче да су у многим случајевима постиницијалног распоређивања енклитика у асиндетским реченицама информативне разлике сасвим мале и без стилског значаја (наводи Вукове примере: *Мачвани пак подигну се и ударе на Љешницу / Мачвани се пак подигну...*), али у неким се, опет, случајевима аутору показује и стилска функција, као у: *И уста и уста се спојише. Тело и тело приби се. Руке се укрстише* – „појава информативне сегментације у другој реченици сигурно служи потенцирању њеног информативног ефекта” (Поповић 2004: 326). Када се енклитика удаљава од своје постиницијалне позиције, она то чешће чини када је на иницијалном месту нека месна, временска, узрочна и сл. одредба, тј. неки реченични члан који није тесно везан за глагол (*Постранце тамњеле се крошње, Сутрадан била је озбиљнија него обично*) (Исто: 329).³¹ Као ретки у књижевном језику се издвајају примери с енклитиком у финалном положају, који се могу јавити ако се последња потенцијална позиција поклапа с крајем реченице (*Једног таквог дана уранио сам, Ми и живот једно смо*) (Исто: 333).

У синдетским реченицама енклитика се распоређује иза граматичког ослонца, дакле испред глагола. Ипак, према увидима Љ. Поповића, код старијих војвођанских писаца³² енклитика је могла бити поствербално распоређена и у синдетским и у асиндетским реченицама (*Тако донекле се још разговараху, док једаред разиђу се / Сад*

²⁹ Факултативност у вези с енклитичком глаголском препозицијом и постпозицијом аутор бележи и код других врста клитика, нпр. *стѡжар по прѡвѡилу ми смо звѡли, кад бѡка би кликнула јѡдну, мѡј мѡж ишѡ га, тѡмо имѡла сам јѡдну тѡтку* (Радић 2010: 87).

³⁰ Наводи примере из језика књижевника: *Вукчеве груди пуниле су се горчином, Из даљине мотаху се облаци прашине са главне цесте, Ни о краљевој жени није се толико причало*, итд. (Поповић 2004: 317).

³¹ За старије војвођанске писце, као и Стефана Митров Љубишу и „старије хрватске писце”, често се везује одвајање енклитике од субјекта (*Јуца дигне се са столице, Октавијан веселио се ништа мање од синова*) (Исто: 328).

³² Примерима из дијалекатских текстова појава се пак не може ограничити на једну тако уску област.

Бабука врати се) (Поповић 2004: 339). Аутор у поствербалном распоређивању енклитика види утицај рускословенског (или руског) језика, али упориште налази и у неким језичким чињеницама. Наиме, „док при антиципативном распоређивању долази до израза реченични значај, а у исто време и помоћни карактер енклитичких речи, при оваквом *локалном* распоређивању (тј. не у реченици као целини, него уз глагол) испољава се кохезија између глагола и енклитике заснована на њиховој граматичкој или лексичкој повезаности (Поповић 2004: 339)”. Аутор додаје и да се код оваквог (поствербалног) распоређивања енклитика најчешће ради о енклитици *се*, која је лексички повезана с глаголом, али и да је та појава утврђена код оних писаца код којих се и глагол често слободно распоређује на крају реченице. Реченице с поствербалним распоредом енклитике (најчешће енклитике *се*) казано бележи и у језику Вука Караџића, али и код савремених писаца (Л. Лазаревића, М. Лалића и др.) (Поповић 2004: 340).

Т. Маретић је уз неколико сталних правила истицао да је и „*namještaj enklitika dosta [je] slobodan*” (Маретић 1931²: 402), те да се нпр. у реченици *а он сам не може се упрети царској сили* енклитика *се* могла сасвим добро распоредити и иза речи *он*, иза *сам*, иза *упрети*. Јасно је, дакле, да и енклитике могу имати одређену слободу у распоређивању, а можда Маретић није без разлога за показивање своје тврдње изабрао баш енклитику *се*.

Примери поствербалног позиционирања енклитике *се* су чешћи у централним и западнијим српским областима, и чини се да заправо показују стилистичке могућности говорног језика, односно потребу говорника за наглашавањем, тј. емфазом. Како је још Белић напомињао, „нема сумње да свако отступање од обичног реда речи одговара и отступању у нашем мишљењу и осећању” (Белић 2000: 296). Наиме, кад се год реч у реченици жели посебно истаћи, може се применити мењање „традиционалног” реда речи.

Такав ред речи бележимо нпр. код једног информатора из Драгачева, који, када је током рата био у четницима и схватио да се мора борити с браћом која су у партизанима, решава да одустане од борбе и остави пушку. На питање свога команданта чете зашто то чини, војник одговара:

Так̄о̄. Їм̄ам̄ тр̄ӣ бр̄а̄та̄ ӯ партиз̄анима̄. Ј̄а̄ не̄ м̄о̄гӯ се̄ б̄оритӣ пр̄д̄тив̄ њ̄их̄. Ё̄в̄е̄ тӣ п̄ӯшка̄ (Дра1, 230).

Информатор из левачког краја причајући о свом оцу каже:

Ӣ’ост̄авилӣ св̄е̄, ӣ поб̄е̄глӣ – ӣ д̄о̄шлӣ. Па̄ се̄ н̄ӣгде̄ н̄ис̄ӯ м̄о̄глӣ задр̄ж̄е̄, но̄ ӯ Д̄о̄њӯ Саб̄ан̄тӯ, од̄^м код̄^м Краг̄ӯјевца̄ – т̄ӯ се̄ задр̄ж̄алӣ, ӣ т̄ӯ е̄ [...] н̄е̄кӣ ост̄алӣ т̄а̄мо̄, а̄ н̄е̄кӣ пр̄е̄шлӣ ӯ Н̄а̄др̄ље̄ овам̄о̄на̄. П̄ос̄ле̄ р̄а̄товӣ б̄илӣ. Отац̄ мӣ б̄ио̄ кад̄ је̄ пр̄ев̄е̄ден̄ из̄ Н̄а̄др̄ља̄, ш̄е̄ста̄ мӯ г̄о̄дина̄ б̄ила̄. А̄ д̄нда̄ о̄ж̄ен̄ио̄ се̄ т̄ӯна̄ ӣ б̄ио̄ је̄ ӯ р̄а̄т̄ кад̄ је̄ Н̄ӣш̄ о̄дуз̄ет̄ (Ле, 580).

Информатор из Драгачева о томе како је упознала свог супруга и о њиховом заједничком животу говори:

[...] *zàvolīm ga na pòslē jědva čěkām kà ĥu da ga čūem da pjěva i ĥē ĥu da ga vїdim*
[...] *Али смо вòљели се на прòс нáчин, нàкò што вїкала òнà, на сèоскї нáчин,*
сèòска љубав бїла. [...] Сàмо сам причала му: нèмò" нїком причати... Углавно
смо се вòљели, нàкò из д̀ушє сам га вòљела (Дра, 233).

Информатор из Ваљевске Подгорине препричава свој несташлук:

[...] *мèнè стрїна нàврãтї његова мãјка вїдї дал ĥе штà год бїти òд његã,*
пошто је òн нèспособан. А млãда као л̀ткa и сãд òни у крèвету спàвају. А јã ти
дòĥем, а јã ти полáко улазїм вàкò на врãта и полáко пòдвлãчїм се под крèвет и
лèжѣм (ВП, 348).

Чини се да се у примерима с оваквим позиционирањем речце *се*, супротно од њеног уобичајеног положаја, можда истиче сама глаголска радња, или су примери бележени у текстовима у којима је наглашена наративност. Како је већ приметно Љ. Јонке, актуелизација је та која често даје одређено значење реченици. „Ista gramatička konstrukcija s različitom aktualizacijom, dakle i različitim redom riječi, daje rečenici različito značenje” (Јонке 1963: 180). Ипак, за стилске могућности оваквог повремениг позиционирања енклитике *се* у говорном језику би била неопходна детаљнија анализа обимнијег корпуса.

Приметна је неуједначеност у броју забележених примера с енклитиком *се* помереном ка крају реченице у анализираном материјалу из призренско-тимочке области. Из ових области примере или нисмо налазили у текстовима, или смо их бележили по изузетку (неколико примера из пчињске области). Енклитика *се* долази иза глагола углавном када реченица почиње глаголом: *Распáл'и се жãр, Мèси се бараница* (При, 547, 541); *Сећирám се, Опїл се* (ББ, 170, 169); *набїје се жãрãт, претворїла се глãва* (Пч1, 311, 308); *извãди се пїли* (АП, 289) итд. Дакле, то су примери када енклитика није проклитизована. Ако реченица не почиње глаголом, енклитика *се* је углавном у глаголској препозицији: *Шèрна да ти се к̀ва, свè се измèша* (При, 547); *са сестру́ се дãдомо на суд, ми се дїгòмо, онї се сцèпїли* (ББ, 171, 170); *онá се жењї, озгòр се испèкло* (Пч1, 311); *дрвце се одèља па се забелèжи, прво се стãве у врèлу вòду* (АП, 289), итд.

На југозападу призренско-тимочке области, где је проклитизација енклитика уобичајена, и друго место енклитике, непосредно иза глагола, сматра се маркираним. Р. Младеновић је, тако, за јужнокосовске и јужнометохијске говоре истакао да је енклитика *се* позиционирана углавном испред глагола (*к̀му се дãва по трї дãра, у пролеч' се растури, Кãт се заврше то / се стèгне снòп, се удаде за Лãлета, се напрãву снòпљи*), а када се јави иза глагола, јавља се као средство истицања (*Пò рãно спрèмамо се, Мї сви дїгнемо се на нòге, Пòсле скршу се јãјца*), па чак и када реченица почиње глаголом, где с аспекта стандардног језика енклитика заузима уобичајену позицију (*Пролазїло се, Игрãло се, подãвисмо се у вòз*) (Младеновић 2013б: 408). За говоре јужног Космета Младеновић закључује да је проклитизација енклитике *се* уствари основни модел, а да се њена постглаголска позиција јавља као средство истицања (Исто). Учесталост забележене енклитике *се* у постглаголској позицији и у осталим призренско-тимочким говорима би можда могла указивати на то да се Младеновићева

констатација о маркираности постглаголске позиције могла односити и на ареал шири од јужног Космета.

Наводимо неколико илустративних примера из дијалекатске грађе.

Клашње, онé се лепо склопе очетири на се пришију, на се склопе од осам ката, на опет пришију. Како ту удара, само се окрећу. Прво се ставе у врелу воду. Казан ту има кој се ложји, било бакрен, било плéкан (ББ, 289).

Па пóсл'е ка ће се снјује, се става у разбој. Па се навива на врати́ло, на пóсл'е се увéдује на ни́ти, на во брдо, на се наврзује, на се заткáнуе. Па пóсле на кóцкице вéжбанка се црта и ша́рке се става'е на ни́ти (ГГ, 590).

Па ја нэсэм умејала, пóдница какó да угóри на да печé се лэп, но гу сметна, онá црна пóдница, ја нацрпу жáр и пéпел из огњиште, тој сэм видéла мóја мáјка ми, онá у тепсију кад печé попáрницу ели бáницу и насóли жáр одоздóл, та се печé, а ја насóлу пéпел и жáр у пóдницу на спу́шти погáчу у пóдницу. Кэд да гу изваду, онí прсти пропáдав (Пч1, 311).

Пóп питуваја кóј óће да узне пр́чес, кóј е постíја. И кóј ће се јáви, само двá Ђóрговца ис Прéшево. Ама, знáш ли, као да не зáмаза с нэшта преко óчи. Мí свí кобајáги Срби се пр́вимо, а Ђóрговци постíле, а мí нíкој. Нíкој, вíка, само гледáмо се такóј и ућутáмо (Пре, 557–558).

У прегледаној глађи енклитика *се* је често забележена у позицији удаљеној од постфронталне позиције, иако је познато да енклитике теже да се наслоне на почетак реченице. Најчешће је у забележеним примерима енклитика *се* позиционирана иза глагола. Појава је забележена на широком ареалу српског језичког простора, у Банату, Шумадији, Мачви, Колубари, Херцеговини, Змијању, Обадима, Ресави, Левчу итд., а знатно је мање фреквентна у призренско-тимочким говорима, где је забележен невелик број примера, у Горњој Пчињи и Прешеву.

Увидом у шири контекст реченица где је енклитика *се* удаљена од постфронталне позиције, чини се да таква линеаризација показује стилско варирање говорног израза, нпр. истицање глаголске радње или наглашавање наративности. С друге стране, мали број примера енклитике *се* забележене у постглаголској позицији, или удаљене од почетка реченице, може указивати на другачије механизме истицања реченичних делова у овој области. Према тумачењу Р. Младеновића, у јужнокосовским говорима је проклитизација енклитике *се* основни модел линеаризације, а постглаголска позиција енклитике, дакле и уобичајено друго место у реченици, јавља се као средство истицања. Мали број забележених примера с енклитиком *се* удаљеном

од почетка реченице можда указује на то да тумачење Р. Младеновића може важити и за североисточнији терен од јужног Косова.

2.5. Енклитика *се* испред заменичких енклитика

Када се у стандардном језику налази више енклитика у реченици, оне се увек групишу заједно по строго утврђеним правилима. Заменичке енклитике се групишу тако што на прво место долазе оне у дативу, затим у акузативу или генитиву, и на крају долази енклитика *се* (Поповић 2004: 290). Супротно овом правилу, енклитика *се* је у анализираном материјалу забележена испред енклитичких облика личних заменица у генитиву и дативу:

Дијалекатски текстови:

jà се га сјѣћа̄м / да се јој није штѣ трѣвило (Лј, 202); т̄и се му нѣ враћај / Нѣ бѣ̄ се јој ништа / па се јој петеро угушило (Зм, 182); Радио се нам покв́ариѣ, гра̀мофѣн се нам покв́ариѣ / Ил се нам да̄ лѣба, ил нѣ да̄ / Прѣмиѣ̀ни се нам ѣбућа (Дра2, 204); А лѣшијѣ се нам спрѣма̄ (Пос, 721); јѣр су се нам мнѣги рѣдитељи врат̄ли (Сла, 239).

Забележени примери су из западнијих области српског језика, односно из Славоније, Лике, Змијања, Драгачева и западног дела Републике Српске. Пример забележен у Славонији (*јѣр су се нам мнѣги рѣдитељи врат̄ли*) се издваја од осталих по томе што садржи три енклитике у низу (кластеру), од којих је прва глаголска, позиционирана као и у стандарду, док је заменичка енклитика, као и у осталим наведеним примерима, иза енклитике *се*. М. Драгичевић наводи да број потврда за овакав ред речи код личних јекаваца није велики (Драгичевић 1986: 202–203). Д. Петровић такође додаје да је у Змијању ипак обичнији ред речи са енклитиком *се* иза осталих енклитика (Петровић 1973а: 182). П. Ђукановић за драгачевски говор истиче карактеристичну инверзију појединих енклитика, тј. „да се често глаголска енклитика *се* или *је* јавља испред заменичке енклитике, стварајући обрнут распоред од онога који важи за књижевни језик” (Ђукановић 1997: 204). И у драгачевском говору овакав распоред енклитика није правило јер се, додуше с мањом учесталошћу, јавља и уобичајен распоред ових енклитика (Исто).

Оваква линеаризација у енклитичким низовима би можда могла бити резултат непревредог процеса у промени система линеаризације у односу на старосрпски језик. Анализирајући систем енклитика и структуру енклитичких низова у периоду од краја 12. до краја 13. века, С. Павловић утврђује да је „старији модел линеаризације енклитика – по коме се енклитике у енклитичким низовима нижу према старости (старије енклитике долазе испред млађих) – замењен [...] новим моделом по коме се глаголске енклитике (осим облика *је*) претходе заменичким енклитикама по истом принципу по коме и предикат претходи директном и(ли) индиректном објекту у SVO моделу реченичне линеаризације” (Павловић 2013: 345). У кластерима су се енклитике у старосрпском језику 12. и 13. века такође низале према устаљеном распореду, а

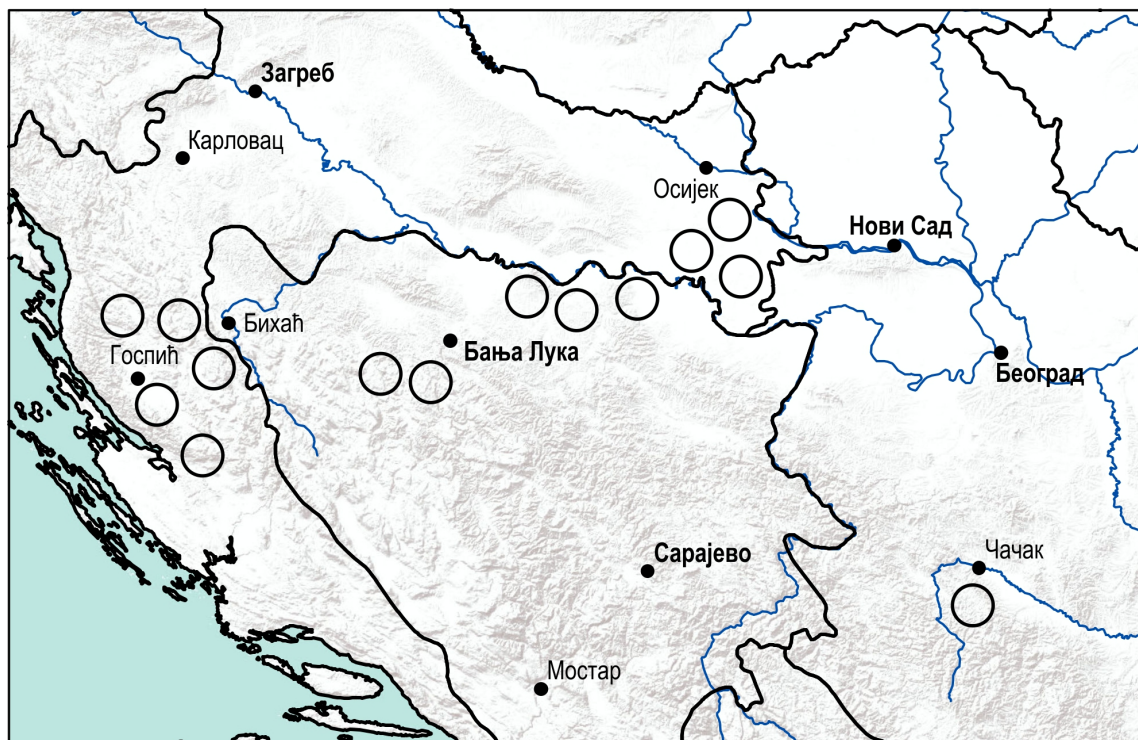
дативске енклитике су, као и у савременом стању, претходиле акузативним. Највећа промена у односу на савремени српски језик је извршена у преласку глаголских енклитика (сем *je*) испред заменичких,³³ а према налазима С. Павловића, различите заменичке енклитике су своју стару позицију напуштале у различито време. Најпре „су се заменичке енклитике померале иза глаголских, и то тако што се прво померало повратно енклитичко *se* (од XIII века), потом акузативне енклитике (од краја XIV века), да би се на крају почеле померати и дативске енклитике (од XVI века) (Исто: 353)”. Као остатак неке раније фазе при промени система линеаризације би се могао тумачити и пример забележен у Славонији: *jèr су се нам мнџги рџдитељи врат^лли*. У роману Дундо Мароје М. Држића бележимо такав распоред енклитика: нпр. *вријеме је да се ти објед обједује* (Држић 1968: 37), а за овај роман 16. века је познато да умногоме представља старији систем линеаризације глаголских и заменичких енклитика. Колебање у положају енклитике *se* је забележено и у језику Милована Видаковића, где „енклитика *se* долази и испред енклитичког облика заменице и после њега” (Кашић 1968: 109).

Енклитике се у стандардном језику у низовима линеаризују по утврђеним правилима, а енклитика *se* долази увек иза глаголских (осим *je*) и заменичких енклитика. Ипак, у нашој грађи су забележени примери где је енклитика *se* позиционирана испред заменичких енклитика у генитиву или дативу. Примери овакве линеаризације су забележени у западнијим деловима српске језичке области, у Лици, Змијању, Драгачеву итд. Међутим, оваква линеаризације у испитиваним говорима не представља једину могућност, већ се позиција енклитике *se* бележи и иза заменичких енклитика. Како се у неким српским говорима у енклитичким низовима јављају распореди који нису типични за стандардни језик, а понекад представљају и старији систем линеаризације, можда се и овде ради о још непревредном стању у конституисању система енклитика у кластерима.

³³ Сматра се да је до 17. века био обичан распоред заменичка енклитика + глаголска (Јовић 2011: 263).

Прилог 2:

Пунктови забележене енклитике *се* испред личних заменичких енклитика

3. Енклитички облици личних заменица и ред речи

Заменице су променљива врста речи којима се упућује на лица, ствари или особине, тј. на речи које те појмове означавају. Заменичке енклитике, међу које се обично укључује и речца *се*, о чијој је позицији говорено у претходном поглављу, разликују се од осталих делова реченице фонетски, јер су без акцента, информативно, јер су информативно слабе речи, и позиционо, јер имају нека ограничења при распоређивању (Поповић 2004: 283).

3.1. Енклитички облици личних заменица у иницијалном положају

Иако енклитике у стандардном језику показују антиципативну тенденцију, тј. теже да се распореде „иза почетка или бар близу почетка реченице” (Поповић 2004: 283), оне овде не могу стајати у иницијалној позицији. У дијалекатској грађи бележе се и такве позиције заменичких енклитика.

3.1.1. Дативска енклитика у иницијалном положају

Енклитички облик личне заменице у дативу забележен је у неким говорима у иницијалној позицији или иза саставног везника *и*, иза којег у стандардном језику енклитике не могу стајати.

Дијалекатска грађа:

а) иницијална позиција:

му иде гóспоја / *ми* йцепа бошче (СЖ, 215); *Ми* дóђу рђáви л’уди / *Ми* оздрáвију дéца / *Му* викам мојéму стрйцу (Ђа, 152); *Ми* бóлесна мáма / *Ми* дошò тáта / *Ти* дòно / *Му* не дáм / *Му* не знáм брòја / *Му* мўка / *Ју* прйјатно / *ни* се поквáрјò камйјòн (Ра, 428 / 438, 467); *Ми* се òтац разбòле и ўмре / *Ми* е тў мáзо (Бан, 403–404); *Му* се рáдуј / *му* се туáрило (ГГ, 479); *ми* дáва на мéне / *ми* се чíни / *ме* глéда / *ву* викам (Пре, 544); *Ме* срамòта што збòрим (Лет, 69); *Ми* дóшли рòдљаци (Лес, 65); *Ми* је тужнó ка јем слáсно / *Ми* рéкал да ће да дóђ’е успўт и код нас (Свин, 107, 108); *ти* кáжим / *зу* вика / *Гу* намáжем са зéйтн / *Ми* ^је жáв за њў (Га, 416, 434, 427, 440); *изáђе* тáј мáли / *му* говòри (Ру, 273); *Гу* укрáл’е / *му* угáси онé углéве / *Му* дóшло да ўмре / *Гу* се јéл’е рíбе млòго (КМ, 355, 361, 366); *Ми* дòђе нёки нёмоћ / *Ти* искйда жйле / *Му* кáжем (БцгР, 173); *Ми*

оздрáвија дéте / *Ми* оздрáвили дéца / *Гу* дáли / *ти* послáја Бок (Ја, 126–127, 170, 174); *Ми* пíскав дéца (При, 543); *ми* кáже / *вам* кáжем / *му* је ўмрла мáма (Бцг, 157); *Им* се завежу две ноге предње (ДК, 330); *ми* се пóзледýла (Бел, 578).

б) *и*за саставног везника *и*:

И му је срáмота (Га, 424); *и ми* кўва / *и ми* дá да јém / *и му* казўјем (БцгР, 173); *И му* врнем (Бан, 404); *и му* нáшэл тáмо тíкве (Свин, 251); *и гу* рéкли (Ја, 170); *И му* вíкам да се жéни (При, 485); *и им* кáже (Краш, 191); *и јá* сам óтишо код вика́ра у Темйшвар *и га* пíто (Сар, 145).

Фолклористички и књижевноуметнички текстови:

и му рекаја (ВБ, 211); Чувам гу – *му* рекнал / захвали ми се *и ми* рече / он стои *и ме* гледа / *Ми* поставује један питање (ТиМ, 45, 64, 68, 97).

3.1.2. Акузативна енклитика у иницијалном положају

У иницијалној позицији или *и*за везника *и* или *а* забележена је и енклитичка заменица у акузативу.

Дијалекатска грађа:

а) иницијална позиција:

Ме фáћа гразни́ца (Ђа, 152); *Га* нíсам вíдо (Ра, 438); *Ме* вáту слéпци (Бан, 403–404); *ме* глéда / *ву* вíкам (Пре, 544); *Те* ч'éкал до зимýска / *Га* тражíли *и* неј мóгли да га нáђ'у (Свин, 110, 250); *Ги* тýрале / *ги* шíле / *ги* одвáјамо (Га, 431, 432); Дóшли нóћу, *га* пòдигли (Ру, 273); *ме* прòтерала свèкрва (Рад, 41); *Ме* тéкнуло / *га* нóсиш код нéку бáбу (КМ, 432, 361); *Ме* болé нòге / *Га* оперíсали / *је* штíпа (БцгР, 173); *га* опрáвили (Бел, 578); *ме* прáтио један ч'òвек ко тèбе (СМ, 336); *га* пíта (Бцг, 157); *га* тањимо (ДК, 285); *ju šaļaš° sve van* (Мол, 148); *га* прáим као пèну *и* óндак намáжем тò тèсто (МГ, 166).

б) *и*за везника *и* или *а*:

И гу замéсимо / *и ги* кíсне / *И гу* замóташ (Га, 429, 437); *И ме* дòчека / *И га* óставим тў (Бан, 403–404); дòђе за мéне *и ме* вòди (Ру, 273); *и га* пíтав (СЖ, 253); *и га* срéдил'е / *А ме* пíтав *и* óтац *и* мáти (КМ, 356, 362); *и га* пíтам / *и га* врáтим нáтраг / *и нас* дòно дòма (БцгР, 173); *и га* питаја / *И гу* питали (КиМ, 130,

131); и *ga* убил'е / и *гу* наснóвем / и *гу* изрáдим (При, 485); Бãба га уфãти и *ga* полúпа (ГС, 396); и *ga* лúлúала да спí (Краш, 191); а *ju* ропíа до^um (Мол, 158).

Фолклористички и књижевнóуметнички текстови:

и *ga* врза / отишле ноћом и *gi* сýбрале (ВБ, 75, 97); и *gi* однесе / И *ga* ñега собори и ñега га стрпа у земју (ТМ, 80, 129); гурне га у казан са злато и *ga* извуче / он ги слушал и *gi* питал (Д.Б.Ле, 78, 188).

Забележена грађа показује да се примери с проклитички употребљеним заменицама јављају у деловима призренско-тимочке дијалекатске области (Ђаковица, Сретечка жупа, Гатње, Гора, Прешево итд.), као и у српским банатским говорима с обе стране границе (Рудно, Рекаш, банатска Црна Гора, Мали Гај), дакле, у говорима на источној периферији. Заменичке енклитике у иницијалном положају су невеликим бројем примера забележене и у области северне Метохије, која припада косовско-ресавском дијалекту. Прегледом етнографских збирки проклитизација заменичких енклитика је уочена у косметским приповеткама (В. Бован), приповеткама из Лесковца (В. Чајкановић) и у приповеткама из кумановске области. Иницијална употреба енклитика је забележена и у српским исељеничким говорима у италијанској покрајини Молизе, као и код Галипољских Срба.

Нешто је већи број примера с енклитичком заменицом у дативу него у акузативу. М. Стевановић је, тако, за Ђаковички говор констатовао да су заменичке енклитике на почетку реченице сасвим уобичајене, „али скоро само у облику датива” (Стевановић 1950: 152). М. Павловић за говор Сретечке жупе наглашава да „ненаглашени заменички облик датива посесивног може бити на самом почетку реченице” (Павловић 1939: 215). Познато је да је на простору србијанских југоисточних говора падежни синтетички систем замењен аналитичким, као и да су предлошко-падежне конструкције с општим падежом добиле нове функције. Ипак, постојање облика дативских и акузативних енклитика је обележје читаве призренско-тимочке области. За говор шарпланинске Горе Р. Младеновић истиче да је датив очуван у оба броја и у два функцијама, посесивној и наменској (Младеновић 2001: 270, 487).

У призренско-тимочкој дијалекатској зони проклитизација заменичких енклитика бележи се на југозападу призренско-јужноморавске области, али се бележи и у северној Метохији (додуше само један потврђен пример), у којој је заступљен косовско-ресавски дијалекат. Само иза саставног везника *и* проклитизоване форме су потврђене у централном Космету (примери *и га питаја* / *И гу питали*), као и у приповеткама које је забележио В. Бован. Само иза везника *и* забележени су примери проклитизације у народним приповеткама из Лесковца.³⁴ Изгледа да је ова собина у јужнијим српским областима најдоминантнија тамо где је романско-арбанашки утицај био најјачи, док је источније појава забележена мањим бројем примера, или по изузетку. У источнијим косовским говорима, нпр. у Летници и Јањевићу, проклитизација енклитика је мање фреквентна у односу на западније косовске области. Тако, у

³⁴ Исп. и проклитизацију енклитике *се* у области Горње Пчиње, где је *се* забележено иза саставног везника, али не и на самом почетку реченице.

Летници бележимо као фреквентније примере типа: *вл̑чимо га, ист̑римо гу, т̑римо ги, об̑лимо гу, ср̑жимо га* итд. (Лет 162–163), а М. Павловић за Јањево истиче да су примери типа *Ми оздр̑вија д̑те, Ми оздр̑вили д̑ца* веома ретки, а заменице *гу, ги, ни,* и *не* су типично енклитике (Павловић 1970: 126–127). У Прешеву се такође проклитички употребљене енклитике бележе по изузетку, па се за њих овде истиче да „појава није тако изражена и може се чути спорадично, некад само једном код једног говорника, а код неких није уопште регистрована” (Трајковић 2016: 544).

Проклитизацију заменичких енклитика нисмо забележили у грађи из источнијих области призренско-тимочке зоне (Лужница, Црна Трава, Власина, Бучум, Бели Поток). Дакле, у тимочко-лужничком поддијалекту, који се обично узима као најархаичнији³⁵ говорни тип призренско-тимочке дијалекатске области, примери проклитизације нису бележени, или су пак истакнути као ретки.

Претраживањем Бугарског националног корпуса (БНК) забележени су следећи примери: Разбиха *ги и ги* отвориха, *И ги* изгори, Затвори очи *и ги* отвори, Намери книгите *и ги* свали, Вдигна *го и го* притиска, *И го* направи, *И го* опазих, *И го* знае итд. Заменичка енклитика није ни у једном примеру забележена у иницијалном положају, што је одлика и бугарског књижевног језика (в. Сандфелд 1930: 121, Асенова 1989: 222), али јесте, како наведени примери показују, иза саставног везника *и*.

Чини се да је позиција заменичке енклитике иза саставног везника *и* (и, ређе, иза супротног везника *а*) ослободила употребу енклитике у правцу њене пуне проклитизације. Како грађа показује, идући од југозапада Косова ка истоку и југоистоку србијанске границе употреба заменичких енклитика у иницијалном положају опада, али је нешто шири ареал употребе енклитичког облика заменице иза поменутих везника.

Начин на који је линеаризација несловенских говора деловала на положај заменичке енклитике у југоисточним србијанским говорима поклапа се и са стањем у говорима Македоније. Како Б. Видоески истиче: „Од синтаксичките особености важни во дијалектното диференцирање во македонскиот дијасистем е местото на клитике, посебно заменските и глаголските, по однос на глаголот. Во западните говори тие можат да стојат и во препозиција дури и на почетокот на реченицата, што не е случај во повеќето источни дијалекти” (Видоески 1998: 19, исп. и Конески 1966: 8). Дакле, и у македонским говорима препознаје се ова врста поларитета: док је иницијална позиција енклитике на западу уобичајена (и у књижевном језику стандардизирана), у источнијим областима, тачније у кумановско-кратовском дијалекту, постаје доминантнија форма с постпозитивном употребом енклитике, а ако се енклитика и користи препозитивно, онда је смештена иза саставног везника *и*.

Ипак, у областима у којима је забележена проклитизација енклитика такав ред речи није обавезујући, па се срећу примери и с другачијим редоследом.

Нпр. у Радимцима бележимо:

³⁵ О традиционалним класификацијама у српској дијалектологији на основу критеријума архаично/иновативно, старо/ново в. у Огњановић 2016.

Тесто кад крѣне, стѣне двѣ сѣта, крѣће у нѣвѣ. И такѡ, пѡсе га размѣсимо у шѹћурице. У шѹћурице кад крѣне, га мѣтемо у фуруну, дѣ стоѣ двѣ сѣта и затѣм г извѣдимо, печѣн је лѣбац. Затѣм кад г извѣдимо, га сѹмјемо и га мѣтемо на свѡје мѣсто (Ра, 442).

У прѡлећ урѣдимо винѡград. Урѣдимо га, прѡм га окѡпамо, и дрѹги пѹт г окѡпамо и му вѣжемо кондѣре, и га шпрѣцујемо. Г окѡпамо и трѣћу пѹт и га шпрѣцујемо трѣ пѹт. Га залѡмимо и чѣкамо д узрѣ, да г обѣремо (Ра, 463).

У Гатњу:

Имѣло и јѡстреб, имѣло лесѣца. Дѡц'е от шѹме – кап! Ти гу ѹзне кокѡшку. [...] Па твѡр је дрѹго. И ѡн јѣа пилѣч'и. И он иде, горе се пѣња у куч'е. Се пѣња по штѣле. Иде. Кѹј ч'е ги брѣне! Пѹшти ги! Кѹј има врѣме да ги ч'ѹва?! Пѹшти ги по ч'ѡир, вѡтњак (Га, 433).

Нѣкат тѣта нѣ га бранѣа. Нѣе одвѣѣја – ни Срѣбина, ни Шиптѣра, нѣ... Дѡц'ну. Ѳн ги дѣ брѣва. Ги дѣ! (Га, 435).

У прегледаној грађи су енклитички облици заменица забележени и у иницијалној позицији у реченици, која је, с аспекта стандардног српског језика, позиција коју енклитике не могу заузимати. Заменичке енклитике су бележене и непосредно иза везника *и*, ређе *а*. Најчешће су у дативу, а нешто мањи број примера је акузативном енклитиком у иницијалном положају. Примери показују да се ова појава бележи као фреквентна у делу југоисточних србијанских говора (Ђаковица, Призрен, Гатње, Сретечка жупа итд.), у делу србијанског Баната, у румунском Банату. У призренско-тимочкој области се фреквенција проклитичке употребе енклитика смањује удаљавањем од југозападног Космета, а на истоку територије, у тимочко-лужничком говору, није забележена. У централном Космету и источније од њега проклитизација енклитика је забележена углавном иза саставног везника *и*, док се на самом почетку реченице јавља по изузетку, или се уопште не бележи. Малим бројем примера се проклитизација заменичких енклитика бележи и у косовско-ресавском дијалекту, у северној Метохији, што указује и на шири ареал проклитизације енклитика од југозападног Космета. Проклитичко постављање енклитика је забележено и у исељеничким говорима Галипољских Срба и Молижана.

Ни у једном од наведених говора проклитичко постављање енклитика није обавезујуће, већ се краћи заменички облици употребљавају и као енклитике и као проклитике.

3.2. Заменичке енклитике у дативу

Иако заменичке енклитике показују антиципативну тенденцију, тј. теже да се наслоне на почетак реченице, у грађи се срећу и другачији примери, па тако заменичка енклитика у дативу може имати положај померен ка крају реченице, и то:

а) углавном иза именице чије припадање одређује (спорадично и испред, интерполирана између придева и именице):

Дијалекатска грађа:

Сăмо се чўје нѠс му / Нерăјда бѡнила жѡнă му / Стрѡжѡ глăвў му / Брѡнем се за сѡстрў ми / Бăба Сўлта је ўјна ми / Митнѡ га на рамѡнў му / Тѡ си бăба ми (ГС, 397, 342, 451); ѡд оне кѡже прăве ѡпăнке нам (Ко, 58); бѡла ѡдна тѡтка им тў / бѡјѡ ћăћа им тăмо / а Дрăгија ишă нăпрѡт – кўм му (Лј, 202, 205); за тебе душа ми искочѡ (СЖ, 229); мўж ми отѡде у рăт / ѡтац ни отиде у рѡпсто (ДМ, 96); мѡте ўво на плѡћку ми / нѡмој да пцўјеш мăтер ми / тѡ је брăт ми / плăчѡду рѡдитељи и мăјка му / ѡде ўнук ми / вѡле да се нăпије ѡсто као ѡтац му (Бан, 329); дѡшла ѡи она и мăјка јѡј (СЉ, 188); војнѡци ѡзăћу ѡма тăмо и ѡтац му, а ѡн још врўћ / жѡна му Сѡка (Ср, 365); Нѡ стиже из Бѡѡграда сѡн му / ѡд брата му шћѡр / Отѡшѡ е пѡкѡјнѡ брăт ми Дрăго (ГЦ, 260, 287); је л дѡшла ѡбућа ти (Ма, 280); Диѡте јѡј нѡшта слăбо / Бѡо и Мѡлош, ѡвѡ вăш, чѡча вам / зѡт ми на пѡслу (Об, 90); Жăл'им тўј грѡшну му мăтер (При, 485); Мўти мăјка ми мућѡницу / пѡтај бѡга ми / свѡ узѡдоше брăтăнци му / јѡнпўт ме прăти мăјка ми (Пре, 430, 433); па дѡѡди тăј стăр ми сѡн [...] и снăшка ми / тăј снăшка ми / ѡт чѡчу ми сѡстра (Пч1, 310, 298); јă и брăт ми ѡтѡмо да мѡљемо / детѡ ми пѡстрада на ѡсом гѡдине (Лу, 71); држăла е пѡсле ћѡрку ми и сѡна / ѡдвѡдоше га зѡт ми и ћѡрка / сѡн ми тă и снă / ћѡркѡ ми ћѡрка (Коп, 81); брăтăнац ми, жѡна ми и сѡстра Зѡра (Ле, 560); тăд^т се Милѡна рѡдѡла, ѡвă унўка мѡ / ѡстăла мă^нка и јă и брăт и бăба ни (Ле2, 98); гаћăли су ћѡда ми / Рѡкне жѡна му / код жѡне му и брăта му (Мрк, 298); и сѡна му Ђѡка (Вра, 192); Он и сѡн му ѡтѡшли су ў Пѡћ / Јѡл'ѡ и жѡна му спрѡмајў се на тў бăнду / Кўћа ми је укрăј цăдѡ (Вра1, 167) ; Дѡће кўм Лўјо и нѡвѡста му (ЛД, 419); Да пѡздраве ѡца ми и мăтѡр / Дѡца и жѡна ми / Брăћа ми и снăје (Госп, 223); те сѡстра ми ѡкѡ мѡне / а жѡна му кѡнтулу на пўшку (Цр, 603, 610); сѡјѡна јă и ѡтац ми да дѡвўчемо / ѡне ѡтишле, сăвиле крăве ми, гѡведа ми сăвиле к вѡди (БиХ, 334, 339); Ў кући јă и сѡстрна м дјѡца / Пѡг^нѡ ѡвăј нăш кѡнш^нја и сѡн му (БК, 129).

Фолклористички и књижевнoуметнички и текстови:

пријеварно премамили сестрића му (158, СМЉ); она је сретна као и ѡтац јѡј / кадли није ни ѡчинијех му пријатеља ни коња (ВК, 66, 239); па се он ругаше

матере *ми* / пријеварно премамили сестрића *му* (СМЉ, 132, 158); Затим ето ти мачке где вуче руку од кћери *јој* (М.Ж.Уе, 199); Сад ће човјеку на једној заповиједи рећи сусједи *му* / и најстарији *му* брат / међу злаћаном *јој* косом (М.О.Сла, 59, 193); маћија и муж *ву* и ћерка *ву* (Д.Ђ.Ле, 139); Татко *ни* Тоза / Татко *ни*, Тоза Аризан, нешто конта / он би био сељак како и ја, као и татко *му* (ИИ, 25, 27, 218).

б) иза глагола:

Дијалекатска грађа:

кóлпита ће меси *нам* (СЖ, 215); Је л ошла *ти* Ра̀дђ́јка? / а тај домаћин наредђо *им* / нђје више ни давала *му* кр̀паре (Ма, 279); Отац је бђо *ми* жђв до чђтерес трђђђ (ГЦ, 265); Сђмо су бђла *ми* два бр̀ата (Лј, 206) / Сђд ми баш пђше *му* жђна (Госп, 223); Kralj је звav starešinu, pa kazav *ти* / Stari čoban је pokazav *ти* taj strašno izboden papir (Тук, 54, 55, 56).

Фолклористички и књижевноуметнички и текстови:

Кнез препотучи *му* наново (СМЉ, 161); i obrekemo našu vojsku u pomoć dati *ти* / Мој stric каже *ит* (ПМН, 43, 52); Он зачуђено *му* рече (ВБ, 103); а она почне *му* говорити / да он вазда помаже *му* (ВК, 113, 235); Дарина је по целу ноћ седела *му* уз узглавље (ЛВЈ, 177).

3.2.1. Посесивни датив

Енклитички облик датива личних заменица често служи за исказивање припадања / посесивности. Такав енклитички датив може бити замењен одговарајућом присвојном заменицом (*жена му* = *његова жена*). Посесивни енклитички датив је познат и савременом српском стандардном језику (Пипер и др. 2005: 188, 698),³⁶ као и народним говорима.³⁷ Овакву позицију заменичке енклитике познаје и стари српски

³⁶ Додуше, примери с енклитиком у присвојном дативу типа *За сина ти имам поруку* аутори оцењују као „маркирано, регионално и експресивно, још увек [...] у границама језичког стандарда” (Пипер и др. 2005: 698), уз напомену да су такве реченице више колоквијалне природе. Као ван стандарда српског језика оцењују енклитички посесивни датив на крају реченице (*Имам поруку за сина ти*) (Исто).

³⁷ Некад нам је било тешко одвојити који примери с посесивним дативом улазе у питања из области реда речи. У већини дијалекатских текстова се бележе примери: *Рђд ми се љтро цђо*, *Сђстра ми ђмђ ђсморо ђђђђ* (ГВ, 292), *Јђдан ми сђн стђдђра у Бђђграду*, *Чђвђк ми пђгинђ љ рату* (Гор, 695), итд., где се дативска енклитика налази на свом уобичајеном другом месту. Зато смо се определили за оне примере у којима је енклитика удаљена од своје уобичајене позиције.

језик – познато је да је датив једине личне заменице за 1. лице у посесивној функцији у позицији иза именице карактеристика и многих средњевековних текстова.³⁸

Ова појава може се регистровати на читавом српском језичком простору, негде с већом, а негде с мањом фреквенцијом. Примери су забележени широм српског језичког простора: у Колубари, Мачви, Лици, јужној Босни и високој Херцеговини, југоисточној Црној Гори, Сретечкој жупи, копаоничком крају, Доњој Мутници итд. У банатским говорима шумадијско-војвођанског типа је адноминални посесивни датив заменичких енклитика поприлично чест, и најчешће се налази уз именице које значе сроднике. Овде се ради о познатом балканизму, који је заступљен и у румунском, бугарском, македонском и новогрчком језику, мада не свуда у једнаким појавним облицима (Ивић и др. 1997: 329). Посесивни датив личних заменица и Б. Попов издваја као „као маркантан српскохрватски књижевни категоријални балканизам”, подсећајући да је Сандфелдов термин за посесивни датив енклитичких облика личних заменица – *замена присвојних заменица* (Попов 1984: 30–31). У бачким говорима посесивни датив се „употребљава само од енклитичких облика личних заменица, и то уз именице које значе сроднике” (Поповић 1968: 223). Посесивни датив се и у другим забележеним примерима најчешће налази уз именице које означавају сроднике, али није искључен ни уз друге именице.³⁹

М. Пешикан разликује посесивни датив у књижевном језику од, како га он назива, постпозитивног датива, којег бележи у староцрногорским говорима (*она и мајка јој*). Наиме, посесивни датив у књижевном језику има нијансу користи и штете, а са постпозитивним дативом то није случај. У староцрногорским говорима је такав постпозитивни датив сасвим уобичајен, „али само уз одређену семантичку категорију именица: мајка, отац, браћ, зет, сестра и остали називи за породичне односе” (Пешикан 1965: 188), а за право власништво се никад неће употребити такав датив. Додаје да су примери као *Ено иде Перко и отац ми* сасвим обични, али да се никада неће рећи *Ено иде један коњ и во ми* (Исто).⁴⁰ Енклитички облици датива личних заменица у функцији присвојних заменица се јављају као позната особина призренско-тимочких говора (*снаја ми што је стареа, браћ ми од чичу* (АП, 226); *да купите детећу ми* (При, 483)), али и шире (в. нпр. Милорадовић 2003: 136). У Горњој Пчињи се енклитичким посесивним дативом могу исказати различити типови посесивног односа, како посесивност којом се одређује однос поседовања (*јарики ву полипсали; он у таткову му кућу седеше*) или однос дела према целини (*штукја ми памет, заборалам*), тако и посесивност којом се указује на родбинске и социјалне везе (*Промућуран татко ми пошто је трговац, А куде браћа ти ће идеш ли горе?*) (Јуришић 2012: 244–245). У говору Прешева „дативне енклитике често врше функцију посесивности”, а Т. Трајковић их у бележењу акценатски везује, „јер слушни утисак наводи на

³⁸ В. нпр. примере с енклитичким обликом присвојне заменице у дативу у *Закону о рудницима* Деспота Стефана из XV века (Јовић 1968–1969: 449).

³⁹ Исп. пример из текстова говора високе Херцеговине и јужне Босне: *Извалио ндогу. [...] Шта ћу? [...] Онијем цурама кажџм: „Ајте ми доћерајте говеда, савите” [...] Оне отишле, савиле крџве ми, говеда ми савиле к вџди* (БиХ, 339).

⁴⁰ И. Антонић наводи различите типове посесивног датива: онај којим се показује однос припадништва, однос дела према целини, однос средства, ауторства итд. (Антонић 2004: 86–87).

неодвојивост два елемента (именице и енклитике којом се исказује посесивност)” (Трајковић 2016: 429).⁴¹

У говору Галипољских Срба се енклитички облик заменице у посесивном дативу распоређује увек иза именице чије припадање одређује (Ивић 1957: 342). Ивић том приликом такође примећује да „адноминални присвојни датив није ни иначе непознат нашем језику, али у већини дијалеката и у књижевном језику није чест. Највише га има у дијалектима на истоку, призренско-тимочком и косовско-ресавском” (Ивић 1957: 344). Ипак, како Ивић овде примећује, оваква фиксирана употреба енклитичке заменице у говору Галипољских Срба је подршку нашла у грчком језику (Исто: 345). Према ауторовом тумачењу, у говору Галипољаца се, поред фреквентне употребе посесивног адноминалног датива, адноминални датив користи и тамо где би у савременом српском језику и већини других дијалеката био употребљен адвербативни датив: нпр. *Баба Султа је ујна ми* (→ *Баба Султа ми је ујна*), *Дрџке срце ми* (→ *Дрџке ми срце*), итд. (Исто: 342). Као карактеристичан пример из овог говора издваја се реченица *Ўмри је син је*, где су употребљене две дативске енклитике, од којих друга енклитика има право посесивно значење (син јој, њен син), док прва енклитика има обично дативско значење (Исто: 342).⁴²

У другим забележеним говорима употреба енклитичког облика заменице у овим положајима углавном није фиксирана, па се срећу и другачије позиције. Тако, за говор личких јакаваца Драгичевић наводи да у укупном броју примера много више има примера с очекиваним редом речи, без смештања енклитике иза именице: *тѹ ми је едан брџт погинѹ*, *едан ми је рањѹн*, *бијѹ им ујџак тѹмо* (Драгичевић 1986: 203). У Сретечкој жупи видимо пак двојаку могућност постављања енклитичке заменице у дативу, како је и М. Павловић констатовао: енклитичким обликом датива реченица може почети (*му иде гѹспоја*, *ми иџепа бошча*), а такав датив може ићи и на крај (*кѹлпита ће меси нам*) (Павловић 1939: 215). У грађи из ове области бележимо и примере где дативска енклитика стоји на уобичајеном другом месту, непосредно уз глагол, нпр. паде *ми тѹвњина на очи* (Исто). Различите позиције заменичке енклитике у дативу могуће су и у говору Радимаца. М. Томић истиче да оне могу стајати и испред и иза именице, наводећи примере *Сѹстра му се удала* и *Удала му се сѹстра* (Томић 1987: 438). За говор Мачве Б. Николић наводи да дативска енклитика може доћи и иза глагола у инфинитиву: *штѹ и се распрѹмати ка ваљѹ ѹпѹт ићи ти* (Николић 1966: 280). Пример у коме дативска енклитика стоји иза именице (*је л дошла ѹбућа ти*) аутор тумачи „залуталошћу” енклитике, сматрајући да је требало „очевидно да дативски облик *ти* значи смер, али, с обзиром на то да је дошао после именице, он као да је постао посесивни датив” (Исто). Распоред енклитика у мачванском говору, који се понекад не слаже са стањем у стандардном језику, тумачи још увек неискристалисаним стањем

⁴¹ Бројни су наведени примери енклитичког посесивног датива, које аутор бележи овако: *мајка_ти ће ми скѹва*, *брџт_ми ме виџа*, *с тѹтка_ти сам приџаја*, и *мѹж_ми*, и *сѹкар_ти* (Трајковић 2016: 430–432).

⁴² У говору Галипољских Срба је употреба енклитичких личних заменица потиснула употребу присвојних заменица. Притом, присвојна заменица изостаје и у оним примерима тзв. везане посесивности, где се „употребљава једна конструкција необична за наш језик, веза присвојног придева са заменичком дативском енклитиком”, нпр. *Увѹ је сѹстрина ми иџла*, *Увѹ су дѹдине ми књиџе* (Ивић 1957: 343). Овакве конструкције су забележене и на другим теренима, нпр. у Горњој Пчињи: *Да ти ѹдем ја палталѹне*, *брѹ*, *палталѹне*, *тѹткѹве ти*; *ѹн у тѹткѹву му кѹћицу сѹдеише*, итд. (Јуришић 2014: 495).

енклитичког распореда у говору тог краја (Исто: 281). У говору Левча поред енклитичког посесивног датива посесивно значење се изражава и присвојном заменицом (*да трајим мдем сѝну дрѹгови, свадбу мдем сѝну*) (Симић 1980: 98).

3.2.2. Дативске енклитике и синтаксичка хомонимија

И у стандардном језику су уобичајене конструкције с адноминалном енклитиком иза које следи предикат (*Дете ми је заспало* = дијал. *Заспало је дете ми*) или с енклитиком у дативу која следи одмах иза глагола (*Пала ми је чаша* = дијал. *Пала је чаша ми, Чаша је пала ми*). У оба случаја енклитика настоји да буде на свом уобичајеном другом месту, а, како се из наведених примера из грађе види, дијалекти нам пружају и другачију слику. У наведеним дијалекатским примерима се заправо могу разликовати два значења, за чије је уочавање често потребан шири контекст. Прво представља адноминална употреба заменичке енклитике која се заправо користи уместо присвојних заменица, нарочито присутне у призренско-тимочком и косовско-ресавском дијалекту, али и шире, нпр. *Дошла је мајка ми* = *Дошла је моја мајка*, а друго би представљало право значење датива као циља, намене, нпр. *Дошла је мајка ми* = *Дошла ми је мајка (Дошла је мајка мени)*. На основу забележених примера у грађи чини се да адноминална позиција дативске енклитике углавном указује на присвојно значење, иако у оваквим примерима понекад на делу може бити синтаксичка хомонимија.

На синтаксичку хомонимију у реченицама с дативским енклитикама је скретао пажњу и Љ. Поповић, напомињући да се она понекад јавља тамо где се дативска енклитика може употребити и као реченични члан и као део синтагме (нпр. данас архаичан посесивни датив с атрибутском функцијом, тип *жена му* = *његова жена*). До двосмислености долази нарочито у случају посесивног датива, „и то ако у реченици постоји само дативска енклитика, а распоређена је тако да може бити истовремено везана и за именичку реч и за предикат” (Поповић 2004: 355). Према Поповићевом тумачењу, показатељ синтагматског датива су случајеви када дативска енклитика стоји на месту који помоћни члан никад не заузима, нпр. удаљена позиција иза глагола (*Нешто се отима из сапетих му груди*) или антепозиција у односу на везник (*И свака му кретња као да има неко заједничко значење*). Додаје да се у двосмисленим случајевима „више ради о стилској и синтаксичкој него о стварној семантичкој двосмислености, јер и реченични датив у таквим реченицама има и нијансу посесивног значења, те се две могуће интерпретације семантички мало разликују” (Поповић 2004: 356).

И дијалектолози су имали у виду да примери с заменичком енклитиком у дативу некада могу доводити до хомонимије. Тако, нпр., М. Станић у анализи говора Ускока истиче да се обично да лако уочити разлика између етичког и присвојног енклитичког датива, „и поред тога што су ове две врсте датива, у неку руку, сродне” (Станић 1977: 73), али да је у неким примерима тешко закључити о ком дативу је реч. Наводи реченицу из грађе – *Ноћи¹о санти [= сам ти] кò [= код] зета*, где се у зависности од тумачења врсте датива разликује и значење реченице. Наиме, ако је употребљена енклитика етички датив, реченица може значити да је говорник ноћио код свог зета, ако је пак у питању присвојни датив, говорник је ноћио код саговорниковог зета

(Исто). У примерима оваквог типа би се позиционирањем енклитике иза именице на коју се посесивност односи можда уклонила нејасноћа у значењу.⁴³ С друге стране, адноминална фиксираност енклитике у говору Галипољских Срба такође може изазивати нејасноће у значењу, чега је свестан и Ивић па у загради неретко даје значења, претпостављамо уочена на основу ширег контекста, нпр. Брџви брџу му (= своју браду), Баба Султа је ујна ми (= ми је ујна), итд. (Ивић 1957: 342).

У многим нашим забележеним примерима из грађе би померањем енклитике на уобичајено друго место дошло и до промене и значењу, нпр. у примерима из Прешева: Мути мајка ми мућеницу, Све узедоше братанци му. Наиме, померањем дативске енклитике на друго место датив би се могао тумачити у свом основном значењу циља, намене, користи, штете: *Мути ми мајка мућеницу* = *Мути мени мајка мућеницу*.

3.2.3. Дативске енклитике у поствербалној позицији

У наведеним примерима с дативском енклитиком иза глагола се или ради о дативу који означава намену (*Воја пише да је отпустио и(х) газда, није више ни давала му крпаре*), или је пак у питању етички или присвојни датив (*Отац је био ми жив до четерес треће, Само су била ми два брата*), између којих је некада граница танка. Етичким дативом се означава блиски став говорника према саговорнику, и то је експресивна употреба слободног датива.⁴⁴ На експресивност етичког датива је скретала пажњу и С. Милорадовић проучавајући његову употребу у Параћинском Поморављу, закључујући да је у истраживаним говорима „овај тип датива уобичајени пратилац целог исказа, а не једне одређене речи у реченици. Искази са етичким дативом редовно су двокомпонентни: они носе информацију и експресију, с тим што квалитет те експресије није у свим примерима истоверстан” (Милорадовић 2007а: 561). Како се етички датив појављује превасходно као део „говорног језика и непосредне комуникације”, или је пак одлика усмених и писаних облика „дијалашке наратије с циљем да се, с једне стране, оствари присан однос са саговорником, а с друге да се постигну различити наротивни ефекти као што су драматичност, изненадност, емфатичност и сл.” (Антонић 2004: 94–95) – очекивано је да је чест и у дијалекатском материјалу. Ипак, ова тема није део нашег истраживања, те су овом приликом узети у обзир само примери у којима дативска енклитика заузима неочекивану позицију у линеаризацији.

Иако је положај дативске енклитике удаљен од почетка реченице неуобичајен у стандардном језику, могуће је да се њеним померањем покушава отклонити одређена хомонимија. Наиме, када је енклитичка заменица иза именице (*Дете ми је било*

⁴³ Исп. и напред наведени пример који Б. Николић тумачи „залуталошћу енклитике” (*је л дошла обућа ти*), где је по аутору енклитички датив требало да означава намену, али „с обзиром на то да је дошао после именице, он као да је постао посесивни датив” (Николић 1966: 280–281). Овде се заправо вероватно и ради о посесивном енклитичком дативу, који се за многе ареале пак везује само (или углавном) за именице које означавају сроднике.

⁴⁴ „Експресивна модалност проистиче из чињенице да говорно лице има према свему што саопштава и емотивни однос и да тај однос може бити наглашен укључивањем у реченицу посебних лексичких средстава као што су узвици, речце и друге речи са примарном експресивном функцијом” (Пипер 2005: 647).

поспано), еквивалент томе може бити посесивност исказана присвојном заменицом (*Моје дете је било поспано*), али се може употребом постпозиције може исказивати и присност/блискост, односно етички датив. Померањем пак дативске енклитике у финалну позицију хомонимија као да се избегава (*Било је поспано дете ми*). Ипак, у питању су само могућности тумачења, јер је познато да је „с посесивним дативом сродан [...] тзв. датив интересовања (етички датив)” (Стевановић 1974: 369, спац. С. О.), а разлике су често врло танане природе. Занимљив је и пример посесивног датива који бележи И. Поповић у бачким говорима, *Сад ми баш пише му жена*, који заправо значи – *Сад ми баш пише његова жена*, као једини пример за који је аутор осетио потребу да га у загради „преведе” (Поповић 1968: 223). То вероватно долази отуда што су у реченици употребљене две дативске енклитике. Поповић иначе за овај говор истиче да заменички облик посесивног датива може доћи и испред именице уз коју стоји, уколико постоји акцентована реч на коју ће се наклонити (Исто).

Како је Љ. Поповић приметио, етички датив у узвичним реченицама стоји понекад испред глаголске енклитике, и то, по његовом прегледаном материјалу, углавном код писаца из Босне. Код Кочића нпр. бележи: *Па шта ћу онда од срамоте, јадна ти сам!* Поповић сматра да се овде ради о „узвичним, тј. емоционалним реченицама из усмене комуникације (говора личности), у којима је синтаксичка функција датива *ти* ослабљена” (Поповић 2004: 291). Сличне примере налазимо и у нашој грађи. Тако, у говору личких јакаваца бележимо: *Јадан ти си!* (Драгичевић 1986: 204). У оваквој врсти језичког материјала треба очекивати остатке старих синтаксичких одлика, укључујући и оне везане за ред речи.

Заменичка енклитика у дативу у дијалектима српског језика често заузима позиције удаљене од почетка реченице, па и на крају реченице. Дативске енклитике су најчешће забележене иза именице чије припадање одређују и у таквим забележеним примерима се углавном ради о посесивном дативу, који није непознат ни стандардном језику, али се за његов положај удаљен од почетка реченице наводи да је „на граници са стандардом”, док се енклитички посесивни датив на крају реченице одређује као нестандардни (Пипер 2005: 698). Поред тога, забележени су и примери етичког енклитичког датива, као и датива у свом основном значењу циља, намене, користи или штете, али удаљени од почетка реченице или на њеном крају, и то иза глагола.

Примери са заменичком енклитиком у дативу удаљеном од почетка реченице су забележени широм језичке територије српског језика, у Банату, Срему, Мачви, Обадицама, Банији и Кордуну, Прешеву, Пчињи, Левчу итд., дакле, у свим дијалектима српског језика, негде с већом негде с мањом фреквенцијом. Енклитички облици датива личних заменица у функцији присвојних заменица су позната особина призренско-тимочке дијалекатске области, у којој је оваква употреба енклитике најфреквентнија. Појава се бележи и знатно шире од ове области. У прегледаном материјалу је посесивни датив најчешће употребљен уз именице које означавају сроднике, али има и другачијих примера, додуше мање фреквенције (исп. мѐте љво на плѣћку *ми*). У говору Галипољских Срба се присвојни датив јавља само од личних

заменица у енклитичком облику, уз фиксирану адноминалну употребу (Ивић 1957: 341–342).

Уочава се да се у неким примерима с посесивним дативом енклитичке личне заменице јавља синтаксичка хомонимија, односно двострука могућност тумачења значења реченице, и то онда када је дативска енклитика позиционирана тако да се може везати и за именичку реч и за предикат. Адноминална употреба посесивног датива такву хомонимију често уклања.

3.3. Заменичке енклитике у акузативу

Померен положај ка крају реченице, углавном иза глагола, може имати и заменичка енклитика у акузативу.

Дијалекатска грађа:

Воја пише да је отпустио *u(x)* газда / *оће д' убије ме* / *треба ујак ак ће да оправи га* / *неће да донесе га* (Ма, 279, 280); онда *превјеси га* преко *банка* (Лј, 205); Да *нисам га* волела, *не би била дошла* / *нисмо тели га* осрамотити (Бан, 497, 497); *нисам ни пито u(x)* / *нисам ни видио га* / *је с' нашо га?* (Трш, 430); *треће недеље уторак залапише га* / *а отац ништа ме није пито ни мајка* / *кад је ајка га потисла у неку долину* (Вп, 345, 350); *они йзтра нашили га у слами* (Об, 113); *па испекао га* и *изео га* / *после учили га* (Кос, 548, 551); *stari lončar pohvalio i poštivav ga najbolje* / *njegova mater otrla ga langom* / *pa strašno ga psouvav* (Тук, 60, 70).

Фолклористички и књижевноуметнички текстови:

Овај довати *га* и рече (ВБ, 103); *док нанесе га срећа у онај исти град* / *Отац и мајка запитају га* шта је уснио (ВК, 99, 219); *nisu hteli od sveg srca tući ga* (ПМН, 14); *она тетка његова држала га* / *Там пратија га* / *И после питао ги* (Д.Ђ.Ле, 97, 278, 349); *У томе зовне га планинка* (Ј.В.То, 447); *Онда пита га крме* / *и цар и кнезови дочекају га* (Ј.М.Хе, 8, 179); *а мрав један највећи пита га* шта би најволио да му даде (С.Ђ.Карл, 239).

Примери су забележени у Лици, Обадима, Мачви, тршићком говору, у банатским говорима шумадијско-војвођанског дијалекта, Тукуљи, али и на Космету. Међу забележеним примерима има и оних у којима је удаљавањем заменичке енклитике дошло до разбијања енклитичког низа, тј. до раздвајања заменичке и глаголске енклитике, које се у стандардном језику увек распоређују једна уз другу, нпр. *Воја пише да је отпустио u(x) газда* (м. *Воја пише да их је отпустио газда*), *кад је ајка га потисла у неку долину* (м. *кад га је ајка потисла у неку долину*). Притом, у забележеним примерима глаголска енклитика *је* стоји испред заменичке енклитике, што је редослед супротан правилима низања енклитика у стандардном језику (т. 4.2).

Поред тога, у једном броју примера је удаљавањем заменичке енклитике у акузативу она удаљена и од везника,⁴⁵ нпр. *ак ће да отправи га* (м. *ак ће да га отправи*), *на испекао га* (м. *на га испекао*).

Б. Николић наводећи примере овог типа коментарише да заменичка енклитика у акузативу у мачванском говору врло често долази на крају предикатске синтагме, односно иза глагола (Николић 1966: 208), као и да „Тршићани радо објекат исказан енклитичким обликом личних заменица стављају иза глагола (предиката)” (Николић 1968: 430). У банатским говорима шумадијско-војвођанског дијалекта примери са заменичком енклитиком у акузативу се уклапају у општи смер линеаризације енклитика, где се „прилично често [...] помера енклитика ка крају реченице, најчешће тако да се она помера иза речи, односно синтагме испред које она иначе стоји у нашем језику” (Ивић и др. 1997: 407). У банатским говорима ова тенденција важи и за остале заменичке и глаголске енклитике: *Шта̑ в̑и с̑а̑д се̑ об̑ла̑чите?*, *Пр̑е су ма̑зале се̑ саз б̑елим л̑уком*, *Голомразице биле су̑*, *Да нисам га̑ во̑лела*, *не̑ би б̑ила до̑шла* (Исто). Аутори бележе да овакве појаве има и у Срему и у Бачкој (Исто). Иста особина се бележи и у говору тукуљских Раца, где се у бројним „реченичним моделима заменичка енклитика [...] јавља иза других реченичних конституената” (Радић 2014: 199, фус. 51), нпр.: *stari čoban je pokazav mi taj strašno izboden papir; da bi ljudi tu potogli* итд.

Анализом дијалекатске грађе уочава се да је тежња померања енклитика ка крају реченице особина која се може запазити пре свега у северним и западнијим областима српског говорног подручја, док на истоку та појава губи на интензитету. Тако, невелик је број оваквих примера забележен нпр. на Косову.

Поред очите тенденције померања енклитика ка крају реченице у неким говорима, ови примери, чини се, добро илуструју и чињеницу колико се померањем енклитике постижу нијансирања у самом начину приповедања (динамично : мирно), на шта је скретана пажња и раније (в. нпр. Јонке 1963), или пак наглашавање реченичних делова њиховом инверзијом.

Кад увече дође јој муж, а она почне му говорити (ВК, 113).

Ту̑ е б̑ила е̑дна колóна која е за време Аустрије̑ в̑атала те̑ а̑јд̑уке. Не̑кав кап̑етан̑, зв̑ан̑и Душан Др̑обоња, им̑а е не̑човјечан̑ об̑ича̑ј. Кад он̑ увати̑ а̑јд̑ука, онда пр̑евјеси̑ га̑ преко б̑анка и да̑де му дв̑а̀дес̑ет и п̑ет б̑а̑ти̑на̑ (Лј, 205).

А ми не см̑емо да к̑ажемо, к̑ако да га срам̑отимо, кад он̑ ц̑елој д̑пит̑ни к̑азо. Нисмо те̑ли га̑ срам̑отити, и ми̑ смо ф̑алили (Бан, 533).

⁴⁵ Исп. „Енклитика долази непосредно после зависних и напоредних везника, нпр. *Кажу да га жељно очекују [...], Он је уморан, па га не треба узнемиравати*. Изузетак у том погледу представљају везници *и, а и ни*, јер непосредно после њих не може бити употребљена енклитика (ОССЈ: т. 6).

Примери за заменичком енклитиком у акузативу која је удаљена од свог уобичајеног другог места у реченици, па и позиционирана даље у реченици, најчешће иза глагола, забележени су углавном у северним и западним областима српског језичког простора, у Лици, Обадима, Мачви, Тршићу, Банату. Прегледани фолклористички и књижевноуметнички текстови оцртавају исти ареал. Померање енклитике ка крају реченице је малим бројем примера потврђено у области Космета, у текстовима у монографији Г. Елезовића, као и у приповеткама В. Бована.

Док се удаљавање енклитика од почетка реченице, тј. од уобичајене друге реченичне позиције, често бележи у дијалекатској грађи из северних и западних српских говора, на истоку и југоистоку се таква удаљавања енклитика бележе по изузетку. Постглаголска позиција енклитике се може тумачити као стилистичко средство, као што чини Ј. Јонке, тумачећи такву позицију енклитике стилистичким средством мирног приповедања и увођењем у читаоца/слушаоца у радњу (Јонке 1963: 178). С друге стране, имајући у виду да се енклитике удаљене од уобичајеног другог места у реченици бележе и код српских писаца с краја XVIII века (в. Албин 1970: 184), нпр. у Војводини – Аврама Мразовића, Доситеја Обрадовића, Јована Рајића, то може бити и старија слика линеаризације на једном делу српске језичке територије.

3.4. Заменичка енклитика у тзв. плеонастичкој употреби (појачајно *га*)

Заменичка енклитика се бележи употребљена плеонастички, за истицање или наглашавање, у вези с упитним речима. У овој употреби је забележена енклитика *га*, тзв. појачајно *га*.

Дијалекатска грађа:

а) Нè знам дй *је га* он / Дй *је га* Штéва? (Бан, 409); Дй *је га* áскер? / Дè^н *је га* Стóјан? / Дè^н *је га* мáли брàтац? (ГС, 358); исп. и Ће-*га је* он? / Ће-*га је* она (ИХ, 55);

б) Шта-*га је* било // Шта *га су га* донијели (ИХ, 55).

У наведеним примерима заменичка енклитика долази у функцији појачавања исказа. Забележена је у упитним реченицама и уз упитне речи *шта* или *где*, што може говорити о скамењеним језичким изразима. Две групе примера дају и различито значење у зависности од упитне речи. Тако, примери под а) представљају упитне реченице с неком врстом удвајања објекта, док примери под б) заправо нису праве

упитне реченице, већ су употребљене екскламативно, у значењу – *Колико их је било!*, *Колико су их донели!*⁴⁶

Д. Вушовић, наводећи примере из источне Херцеговине, бележи да у таквим примерима „немамо заменичко удвајање, већ имамо неку врсту партикуле – речцу за извесно истицање нечега” (Вушовић 1927: 55). У источној Херцеговини потврђени примери су с редом речи *га + је*, док је у банатским говорима шумадијско-војвођанског типа и у говору Галипољских Срба распоред *је + га*. Ивић бележи ову појаву и у Глоговцу код Јагодине и у Гочу код Врњаца, али с редоследом *га + је* (в. Ивић и др. 1997: 408–409). М. Станић у ускочком говору бележи заменицу *шта* у споју са енклитиком *га*, нпр. *Шта̀га ње је!*, *Шта̀гага е борóвни̑ца̑, кѹ̀кавице̑!* итд., али додаје да „то више није заменица, већ прилог” (Станић 1974: 210).

Оваква употреба заменица је присутна на ширем терену српског језичког простора, познају је косовско-ресавски и призренско-тимочки говори, као и херцеговачки и банатски.⁴⁷

Заменичка енклитика се у народним говорима често користи и плеонастички, када има функцију појачавања исказа. У овој употреби се бележи енклитички облик заменице мушког рода, тзв. појачајно *га*. Појачајно *га*, односно удвајање објекта уз помоћ заменичке енклитике, бележи се на читавој територији српског језика, с тим што у таквим реченицама енклитика *је* углавном изостаје (в. фус. 47). Свеза *је + га* (нпр. *Не̑ знам да̑ је га̑ ђн*) је уз упитно *где* забележена у Банату, у Ускоцима и у говору Галипољских Срба. Уз упитну заменицу *шта* заменичка енклитика у акузативу је употребљена у узвичним реченицама, за изражавање чуђења (*Шта га су га донијели!* = *Колико су их донели!*).

3.5. Заменичке енклитике испред конструкције *да + презент*

Конструкција *да + презент* се може користити као допуна глаголима непотпуног значења уместо инфинитива. Како је истакао Љ. Поповић, „енклитике које су везане за конструкцију *да + презент* обично остају у њој, стојећи у постсиндетском положају” (Поповић 2004: 347) (нпр. *дошао је да јој каже, идем да га видим, немој да му шапућеш*). У дијалектима се срећу примери с енклитикама изван конструкције *да + презент*.

⁴⁶ У јагодинском крају смо на терену бележили примере типа *Де̑ га̑ је?* и *Шта̀ га̑ је!*

⁴⁷ У шарпланинској Гори нпр. бележе се другачији синтаксички модели: *нема го бра̑т, ето га се̑стра, нема га а̑фтобус* (Младеновић 2001: 492); у трстеничком говору: *ка̀мо га Мил̑омир?*, *има ли га т̑да Вукома̀на?* (Јовић 1968: 176), итд. Исп. и: „Удвајање објекта уз помоћ заменичке енклитике, широко заступљено у балканским језицима [...], јавља се и у српском књижевнојезичком дискурсу (Радић 2003: 140).

Дијалекатска грађа:

Мѡраш је да *плѡтѡиш* (ГЦ, 265); Није смѡо му ниѡко да *кѡјѡ* (ВП, 346); и не шће је вишѡ да *дѡ* у ѡјчевину ниѡкѡко (ГВ, 294); сѡмо *га* пѡчнем да *љѡтим* / нису нас тѡли да *ѡзгоне* (Ма, 281); нијѡсу *ѡг* мѡгли да *нѡћѡ* / не шће ми да *ѡсвѡштѡ* (Ие, 629, 618); *Ѡћ се* с тѡбом да *рѡѡ* (Об, 101); И неѡко нам мѡра да *пѡмѡгнѡ* (УЦГ, 657); није *га* не мѡгу вишѡ да *вѡдѡим* / и није је стѡјѡ да *пѡсти* (БиХ, 358, 334); *кѡзѡ* је да *ће се* вѡјска да *врѡти* у Србију (Ко, 58);

Фолклористички и књижевнoуметнички текстови:

Онѡ му се лисиѡа почѡла да *смеје* / ниѡко се нису мѡгли да *сѡте* (ВБ, 67, 128); а вук *се* не море да *испење* (Ј.М.Хе, 6); и-ѡбећа-му да-ће-му-жену сутрадан да-ѡведе (М.И.Рес, 336–337); па *како га* неће ниѡко да *пустѡ* кући / *како га* неће да *пустѡ* / *кад ти* неће ниѡко да *будѡ* кум, ево мене (Ј.В.То, 135, 136, 425); *јер ће нам* главе да *литну* од цара (Д.Ђ.Ле, 83); *јер ти* нећу више да *пѡклањам* живот / *ја ћу ти* истину да *кажем* (ВК, 166, 168).

Појава је забележена у Горњим Цапарѡама, ваљевској Подгорини, Колубари, Горњим Васѡјевићима, Обадима, код истѡчнобосанских Ера, у истѡчној Босни и високој Херцеговини, као и у народним приповеткама из Ресаве, с Косѡва и Метохије, из Лесковца, Херцеговине, Топуска итд.⁴⁸ Примери забележени приповеткама из Ресаве и Лесковца се од осталих ѡдвајају по томе што у њима конструкција *да* + презент није употребљѡна као допуна глаголима непотпуног значења, већ је деѡ футурске *ће*-конструкције.

И у књижевном језику се у реченицама с конструкцијом *да* + презент и појединим непотпуним глаголима (*морати*, *моћи*, *хтѡти*, *почѡти* итд.) замениѡке енклитике позиционирају ван ѡве конструкције. Љ. Поповић наводи бројне потврде из језика писаѡа: *Братѡ, братѡ, све ми хоће да ѡтму*, *Већ се почеѡ да наводи*, *Али га Милован није хтеѡ да послуша* итд. (Поповић 2004: 347).

О ѡваквом рѡду рѡчи писаѡ је и С. Марковић, тумачѡћи ѡву појаву колебањем између употребе инфинитива и конструкције *да* + презент уз глаголе непотпуног значења. Запазиѡ је да се нпр. у сарајевској штампи све више повлачи инфинитив и уступа место конструкцији *да* + презент, али и да је у тој конструкцији неуѡбичајен положај замениѡке енклитике (Марковић 1954: 34–35). Анализирајући примере *Овѡ се не сме пушити* и *Овѡ не сме да се пуши*, аутор констатује да се место енклитике разликује у зависности од тога да ли је употребљѡн инфинитив или *да* + презент и да се положај енклитике мења у другој реченици најпре због тога што у њѡј постоје два глагола у личном глаголском облику који чине предикат. „Овакѡ реченица је, међутим, слична сложенѡј реченици у којѡј друга, зависна, почиње свѡзом *да* (напр.

⁴⁸ Примере с ѡваквим рѡдом рѡчи смо бележили и у западној Србији (Заѡвине), као и у Републици Српској (Фѡча).

Писао ми је да се сутра враћа). То значи да се у овом другом примеру *да* + презент осјећа као засебна реченица у којој је *да* на првом мјесту, а енклитика *се* тежи да се наслони на њу, односно да заједно с њом чини акценатску целину с глаголом” (Исто). Аутор, међутим, сматра да је такав ред речи близак језичком осјећању оних говорника код којих је жива употреба конструкције *да* + презент уместо инфинитива, а да често није такав код говорника којима је инфинитив жива категорија.⁴⁹ Дакле, аутор указује на то „да је ово колебање у реду ријечи, одн. у положају замјеничке енклитике, у вези са потискивањем инфинитива од стране конструкције *да* + презент и да је јаче тамо гдје је инфинитив у живљој употреби, а да је знатно слабије или га уопште нема код оних претставника нашег језика у чијем је језичком осјећању конструкција *да* + презент готово сасвим потиснула инфинитив” (Исто: 39). Ипак, иако је код писаца из источних области српског језика положај заменичке енклитике у реченицама с *да* + презент устаљен, и код њих бележи колебање том смислу (нпр. код Оскара Давича). Овакав Марковићев налаз се донекле поклапа и с ареалом забележене појаве у нашем дијалекатском материјалу, који, како се наслућује, заузима претежно западније области српског језичког простора, у којем је инфинитив у живој употреби.⁵⁰ Додуше, примери оваквог реда речи забележени су и у приповеткама с Косова и Метохије. Уколико није у питању интервенција сакупљача, они би можда могли указивати на порекло казивача ових приповетки.⁵¹

Занимљив пример је забележен у јужној Босни и високој Херцеговини, где заменичка енклитика долази иза конструкције *да* + презент: *сва̀кѝ жѝлѝ да бѝдѝ му што бѝлѝ ра̀кѝа* (БиХ, 361).

Конструкција *да* + презент се може, поред инфинитива, користити за допуну глагола непотпуног значења. Енклитике које су везане за конструкцију *да* + презент углавном остају у њој, али се у анализираном дијалекатском материјалу бележе и другачији примери (нпр. *Мораиш је да платиши* → *Мораиш је платити* / *Мораиш да је платиши*). У забележеним реченицама је конструкција *да* + презент углавном употребљена као допуна глаголима непотпуног значења, а енклитички облик заменице, који је у наведеним примерима везан за ову конструкцију, остаје изван ње. Појава је забележена у говорима Горњих Цапарди, Обади, источне Босне, високе Херцеговине, Горњих Васојевића, као и у народним приповеткама из Херцеговине, Топуска,

⁴⁹ Марковић запажа занимљив пример замене инфинитива конструкцијом *да* + презент код Д. Брозовића, у његовом чланку који анализира замењивање тих конструкција. Наиме, у Андрићевој реченици *Нико га није могао зауставити* Брозовић инфинитив замењује конструкцијом *да* + презент, али с различитим редом речи од очекиваног (*Нико га није могао да заустави*). Овде заменичка енклитика има исти положај као у реченици с инфинитивом, који је једноставно замењен конструкцијом *да* + презент. Марковић наводи и обиље примера с оваквим редом речи из сарајевске штампе тог времена (*Мишљење да се дивљач сама може да брани..., Онда се не може ништа да учини..., Он нам то жели да покаже...*) (Марковић 1954: 35–36).

⁵⁰ Тиме аутор објашњава и неколико таквих примера које бележи код Вука Караџића (*Кад се хоће да каже..., Па се даље не може да прочита...*). Ипак, и код Караџића је знатно више примера са заменичком енклитиком у оквиру конструкције *да* + презент (Исто: 40).

⁵¹ Познато је да област Метохије насељавало и становништво из зетских крајева.

Космета. Примери забележени у области Ресаве и Лесковца се од осталих разликују по томе што је конструкција *да* + презент употребљена као део футурске *ће*-конструкције, а не као допуна глаголима непотпуног значења.

Оваква појава се у књижевном језику тумачи (Марковић 1954) колебањем између употребе инфинитива и конструкције *да* + презент као допуне глаголима непотпуног значења, а констатовано је да се чешће јавља у западнијим областима српског језичког простора, где је иначе инфинитив добро очувана категорија. Имајући у виду пунктове у којима је забележена оваква употреба конструкције *да* + презент (с енклитиком изван ње), могли би се потврдити наводи да је ова појава фреквентнија у западнијим областима (зетско-рашки и источнохерцеговачки говори, као и западне области шумадијско-војвођанских говора).

3.6. Заменичке енклитике у постпозицији глагола *нисам*

Измештање заменичке енклитике из уобичајене друге позиције забележено је и у примерима где је уз одрични глагол *јесам* у презенту заменичка енклитика фиксирана непосредно иза њега, или још даље у реченици, иако реченица не почиње негацијом.

Дијалекатска грађа:

А ђн *није се* бѣѡ ожеѣниѡ / Пѡс вѣшѣ *нисам* вѣд^нлѣ *је* (ВП, 348, 343); Да *нисам га* волела (Бан, 390); Док *нисам ти* рѣкаво / Јѡш *ниса се* дѣгаво / Ми тибѣ *нисмѡ се* насмијали / Тѣ *нисѣ га* лѣ^нпо пољила (ГС, 395).

Појава је забележена у Ваљевској Подгорини, Банату и говору Галипољских Срба. П. Ивић везано за ову појаву примећује да у другим нашим дијалектима, као и у стандардном језику, заменичке енклитике имају овакав положај само ако реченица почиње негираним обликом глагола *јесам* (нпр. *Нисам те видео*), али ако реченица почиње везником,⁵² заменичка енклитика долази испред *нисам* (*Док те нисам видео...*) (Ивић 1959: 396). С друге стране, у галипољском говору заменичка енклитика је фиксирана иза *нисам*. Забележени примери из Ваљевске Подгорине се уклапају у већ помињане случајеве померања енклитика ка крају реченице, а у примеру *нисам вѣд^нлѣ је* глаголска енклитика је померена на крај реченице, иза главног глагола. У банатским говорима шумадијско-војвођанског типа, у делу о употреби потенцијала другог, аутори бележе пример *Да нисам га волела, не би била дошла* (Ивић и др. 1997: 190).

Не рачунајући говор Галипољских Срба, у којем је заменичка енклитика фиксирана иза *нисам*, чини се да је у осталим примерима инверзијом наглашена негација, односно семантика која је везана за њу (исп. наглашавање испуњеног услова у претходном примеру).

⁵² Исп. једно од правила о положају енклитика које наводи Одбор за стандардизацију српског језика: „Енклитика долази непосредно после зависних и напоредних везника” (ОССЈ, т. 6).

Тако, информатор из Ваљевске Подгорине прича како јој је, јер су се укућани огрешили о обичај да се не ради за верске празнике, ушла змија у кућу и како ју је ватром отерала. Причу завршава речима:

Пџс вѣишѣ нѣсам вид^ллѣ је (Вп, 343).

У другом забележеном примеру из ове области, причајући о свом слепом брату, информатор говори:

А ђн није се бѣѡ ожѣниѡ, а ђн млѡдѣић бѣјан (Вп, 348).

Заменичка енклитика удаљена од уобичајеног другог места је забележена и у примерима с одричним глаголом *јесам* у презенту, где је енклитика позиционирана иза глагола. Појава се бележи у говору Галипољских Срба, Ваљевској Подгорини и Банату, али док је у говору Галипољаца оваква позиција енклитике фиксирана, тј. она се обавезно распоређује иза глагола, у осталим говорима таква позиција енклитике није обавезујућа.

4. Линеаризација енклитика у кластерима⁵³

Познато је да се у стандардном српском језику енклитике у низовима (кластерима) распоређују по строго утврђеним правилима. У реченицама с једним глаголским обликом енклитике се распоређују једне уз другу, тј. образују континуирани низ, који је притом тачно одређен. Упитна речца *ли* се распоређује на почетку, за њом иду глаголске енклитике (осим *је*), а затим следе заменичке енклитике, и то прво у дативу, па акузативу и генитиву. Иза поменутих заменичких енклитика се распоређује енклитика *се*, и на крају глаголска енклитика *је* (Поповић 2004: 290).

У дијалектима се бележи и другачији распоред енклитика.

4.1. Заменичке енклитике испред глаголских енклитика

Поред уобичајеног положаја заменичких енклитика иза глаголских (осим глаголске енклитике *је*), у дијалектима се јавља и обрнута ситуација.

Дијалекатска грађа:

Два му су сина женета / Сто пут *ги сте* рекле (Ђа, 152); сој деца *ти су* / кратке *ти су* / Жене *ви су* утџпане / Жене *ви су* млого добре / И наше врата *ви су* отворене (При, 484); Крила *му су* искршети (ГС, 397); *го ће* сидиш / Мало *ти ће* донесе (Лет, 62, 173); *џн ти би* рџка / ували¹о *се би* / љеше *ти би* било / она *се би* препала / тџко *ти* прџчал'и *би* (СЉ, 209–210); то-му-би опростила / то-[в]и-би најбоље било / Ма *се бик* ш њим с'еђџки обали¹о / ако *се би* ожени¹о / у фацулед *га би* чџек нос¹о / Турци *и би* дочекали (Цр, 599, 606, 620); па *му сте* зџље постеља / шџ *ти сом* криф / *ти сом* рекоф / Пошто *им сом* брат јџдинец (ГГ, 480, 533).

Фолклористички и књижевноуметнички текстови:

све *нам ће* се преокренути (СМЉ, 137); Daj mi sad janje, a dat ' *ti џи* na jesen brava / Krstili *га су* bez kuma pri svijeći / Našao *те си* pod svijeću / Ne reci mu: crne *ти су* oči / Otvorio *ти сам* srce / Pale *му су* ruke i noge (ЂД, 14, 51, 69, 75, 92, 93); тој *ти су* арам / тој *ти су* алал (Д.Ђ.Ле, 294).

⁵³ Под термином кластер (или грозд клитика) подразумева се неколико енклитика груписаних заједно, и то по строго утврђеном редоследу, који чини енклитички низ.

Анализирана грађа показује да су забележени примери углавном из области призренско-тимочког дијалекта, али има забележених примера и у исељеничким говорима Галипољских Срба, као и у староцрногорским говорима. Појава је фреквентна и у народним пословицама које је сакупио и објавио Ђуро Даничић, пре свега из дубровачких и загребачких рукописа, а забележена је и у прози Ст. М. Љубише. У народним приповеткама с почетка двадесетог века овакав редослед енклитика забележен је у области Лесковца.

Положај заменичких енклитика испред глаголских је позната архаична особина линеаризације у српском језику. Још је П. Ђорђевић истицао, говорећи о правилима груписања енклитика, да се, када се заједно нађу заменичка и глаголска енклитика, глаголска енклитика увек смешта испред заменичке, осим глаголске енклитике *је*, која долази иза заменичких енклитика (Ђорђевић 1898: 224). Ипак, Ђорђевић је имао у виду да се редослед заменичка + глаголска енклитика може наћи у старијим рукописима, те да је одлика старијег стања у линеаризацији (Исто).

Такав ред енклитика је уобичајен у текстовима старијих писаца, нпр. П. Хекторовића (Младеновић 1968)⁵⁴ и М. Држића (исп. Решетар 1933). Тако, роман Дундо Мароје, нпр., обилује примерима с оваквим, старијим типом реда речи, нпр.: жене лијепе које *ју ће* гледат и ви добри који *ју ћете* слушаат; комедија *вам ће* сама ријет; Оно *га ће* дома повести; јер *га ће* она харамија заклат; узет *те ће* велики враг; а ја *ти сам* слуга; разумио *ме си*; итд. (Држић 1968: 26, 27, 28, 34, 36, 44).

Анализирајући конституисање система енклитика и система енклитичких низова у српском језику од XII до XVIII века, С. Павловић запажа да је „старији модел линеаризације енклитика – по коме се енклитике у енклитичким низовима нижу према старости (старије енклитике долазе испред млађих) – замењен [...] новим моделом по коме глаголске енклитике (осим облика *је*) претходе заменичким енклитикама [...]” (Павловић 2013: 345). У старосрпском систему је прва позиција међу енклитикама припадала енклитици *ли*, затим следе аористне енклитике глагола *бити*, па дативске енклитике, акузативне енклитике, и последње – презентске енклитике глагола *јесам/хтети*. „У стандардном српском језику успостављена је нова хијерархија енклитичких низова: 1) реченична енклитика *ли*, 2) глаголске енклитике, 3) дативске енклитике, 4) акузативне енклитике, 5) генитивне енклитике, 6) повратно *се* и 7) глаголски енклитички облик *је* [...]. Кључна разлика између полазне и нове хијерархије у енклитичким низовима јесте померања заменичких енклитика – укључујући и повратно енклитичко *се* – иза презентских енклитика глагола *јесам* и *хтети*, осим у случајевима када се ради о енклитичком глаголском *је*, које до данас остаје у финалној позицији енклитичког низа” (Павловић 2013: 350). Утврђено је и да су се заменичке енклитике померале у различито време и различитим интензитетом. Тако је у Држићевом језику (XVI в.) старија линеаризација енклитика доминантна, што и наши примери бележе. За паштровске исправе, које су XVI и XVII веку имале потпуно стабилну старију линеаризацију енклитика, Павловић показује да је у њима у XVIII веку дошло до интензивног померања енклитика. Можда није случајно што је само

⁵⁴ Исп. примере које наводи А. Младеновић: *ја ти ћу казати, жал ми ће бити, која му су мила, прошли га смо и видели досту*, итд., уз констатацију да се Хекторовићев језик „odlikuje redovno arhaičnim redom enklitika: *zamenička + glagolska*” (Младеновић 1968: 136–138).

један пример забележен у ексцерпираним делу Ст. М. Љубише, који је управо из Паштровића.

Представљајући ред речи код Ивана Анчића, босанског писца из друге половине XVII века, С. Марковић уочава колебање у месту заменичке и глаголске енклитике када се нађу једна до друге (Марковић 1961–1962: 208). За нови ред речи аутор бележи знатно више примера у футуру него у перфекту, а то није случајно. Како Марковић преноси, још је Решетар закључио да се у старом дубровачком говору „*novi red* роћео најпре појављивати у *futuru* [...] *budući* ... да се је у *futuru* рано роћео некако заборављати значење *krnjastog* облика *ću*, *ćeš* itd., који је све више ... пристajao уз *infinitiv* као прави *nastavak*” (Исто).⁵⁵ Од укупних примера с новим редом речи „*pada* у *oči* велики број примера са повратном заменицом *se* и не би била неоправдана претпоставка да је у овом процесу мењања реда рећи ова заменица имала извесног утицаја” (Исто: 209). О хронологији померања заменичких енклитика говори и С. Павловић, такође истичући да се прво померало повратно енклитично *se* (Павловић 2013: 353).⁵⁶

Свакако није случајно ни што су наши забележени примери из грађе с рубних делова српског језичког простора, јер је познато да периферија много боље чува архаизме у односу на центар језичке територије. Староцрногорски и црмнички говор се издвајају од осталих у којима је забележена старија линеаризација по томе што је старије стање очувано само у потенцијалу. М. Пешикан овакву линеаризацију бележи на југоистоку испитиване територије (Љешанска нахија, Комани, Бјелице и даље у Зети, Ријечкој нахији итд.). Одступање на југоистоку састоји се у томе што енклитика *бих*, *би* „долази иза заменичке енклитике; понекад стоји и даље у реченици, нарушавајући правило по коме све енклитике у једној реченици стоје заједно” (исп. пример *тѣкѡ ти прѣчѣл’и би*) (Пешикан 1965: 209). Према ауторовом тумачењу, „у историјској перспективи ово мора значити да је помоћни глагол у потенцијалу касније добио карактер енклитике” (Исто: 210). Одступања у положају енклитика *бих*, *би*, тј. њихово позиционирање иза заменичке енклитике, бележи Б. Милетић у црмничком говору,⁵⁷ уз напомену да је у негираној реченици распоред енклитика исти као у књижевном језику (*па се нѣ би сломѣјо, па те нѣ би нѣко клѣо*) (Милетић 1940: 599). Д. Ћупић у прегледу главнијих особина зетских говора такође региструје енклитику *се* испред глаголске енклитике *би* (*Ја се би закл’ѣо, Ми се би снѣшл’и, Они се би побѣл’и*), додајући да је она присутна „на цијелом подручју Зете, а та особина, вјероватно из овога говора, захватила је у великој мјери и говор Љешкопоља, а налазимо је и у Кучима, у Црмници, па дијелом и у Братоножићима и Ријечкој нахији” (Ћупић 19776: 282).

Иако за анализу реда речи нису узете у обзир народне песме Вука Караџића (1841), уочљиви су неки примери с распоредом заменичке енклитике испред глаголске. Тако, у песми Крштење Христово стоји: Кум да *ми си*, Крститељу Јоване! (стр. 93,

⁵⁵ Можда нису без значаја ни фонетски разлози за овакву промену. У неким примерима, као у примеру забележеном код М. Држића – *узет те ће велики враг*, гласовна подударност завршетка крњег инфинитива и почетка енклитичке заменице која му следи доводе до фонетског упрошћавања оваквог гласовног склопа на морфемском споју, а можда затим и до неразумевања (**узете ће велики враг*).

⁵⁶ Л. Зима бележи да је заменичка енклитика стајала испред глаголске и у старој чакавштини (*Vidjo ga sam u veliku veselju, Grad mi će pobiti vinograd, Jer se si lipotom oholila, Mila mi s’ i draga*), а ретко је заменичка енклитика следила за глаголском (*љубили су се, Vasda sam te [...] pošтова’, Vratio sam ju*) (Зима 1887: 64–65).

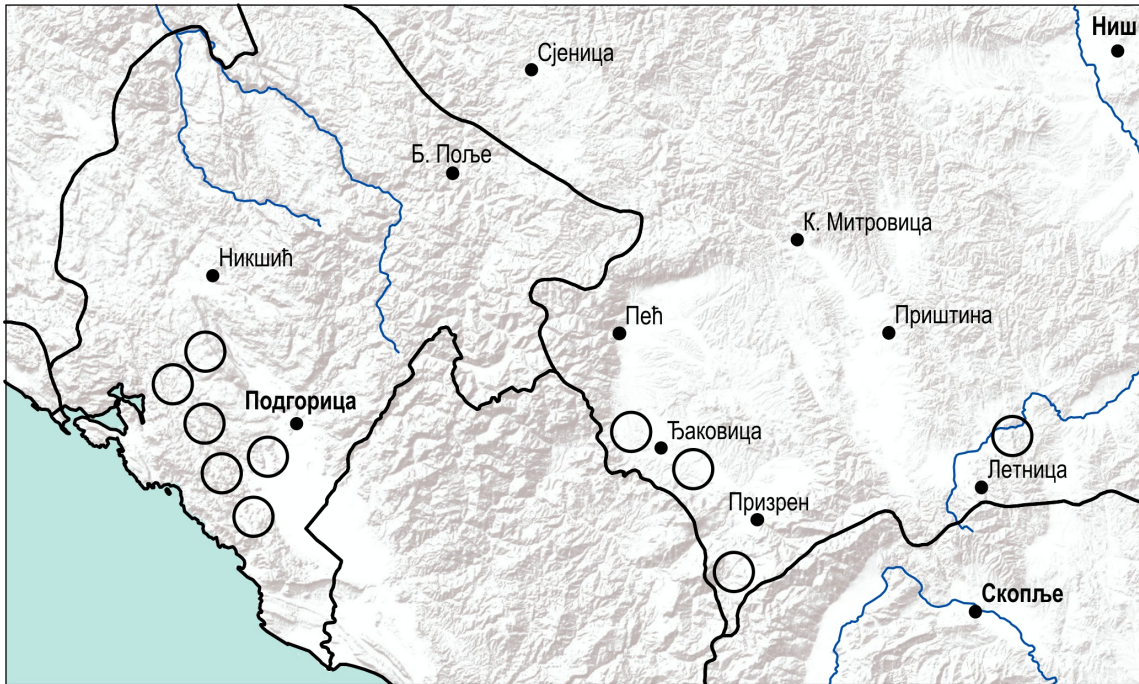
⁵⁷ Аутор бележи још једну напомену о позиционирању глаголске енклитике *бих*, *би*, а то је да она стоји често на почетку реченице или појединих реченичних делова (Милетић 1940: 598).

песма 202), а у песми Сестра брату зарукавље веже: Богом Сунце, богом брат да *ми си!* (стр. 165, песма 309). Уз ову песму стоји и Вуков коментар: „*Да ми си* – ово је мало по бугарски, а српски је обичније *да си ми*. Ову сам пјесмицу ја добио од онога Пироћанина од кога и ону 202 [...]” (Исто: 165). Песме су забележене од „учитеља Прока, родом из Пирота, с бугарске границе” (Исто: 93). Како је прва Вукова збирка лирских песама штампана 1841. год., може се претпоставити да је према тадашњим Вуковим увидима у језичке прилике на нашим просторима ову појаву бележио само на југоистоку, па ју је оценио као „бугаризам”. Реч је, међутим, о архаичним фолклористичким формама и изразима који по логици ствари чувају и пуно језичких архаизама, укључујући и оне из области реда речи.

Енклитике се у стандардном српском језику у кластерима нижу по строго утврђеном редоследу, и то тако да заменичке енклитике следе иза глаголских енклитика (осим глаголске енклитике *је*). Супротно овим правилима, у дијалектима се бележе и примери заменичких енклитика позиционираних испред глаголских. Овакав начин линеаризације забележен је у призренско-тимочкој области (Ђаковица, Призрен, Летница, Гора), али и у староцрногорским говорима и исељеничким говорима Галипољских Срба. Положај заменичких енклитика испред глаголских представља слику старијег начина линеаризације енклитика, када су се оне низале по старости – старије енклитике су долазиле испред млађих. Како је познато да периферија боље чува старину у односу на централне области неке језичке територије, не изненађује бележење оваквог реда речи у рубним српским говорима.

Прилог 3:

Пунктови забележених заменичких енклитика у положају испред глаголских (осим *је*)

4.2. Заменичке енклитике иза глаголске енклитике *је*

Заменичке енклитике у стандардном српском језику стоје испред глаголске енклитике *је*. Глаголска енклитика *је* јесте једина глаголска енклитика која у стандардном језику стоји иза заменичких енклитика, а у енклитичком низу њој припада последње место (Поповић 2004: 290). Ипак, у неким дијалектима бележени су и другачији случајеви.

Дијалекатска грађа:

затō је га прејавио / слүшō је га / оженио је га ђн (ЛД, 398); Прџсто нџка је ти / Нџће да је ти злџ / Како је ти призиме? / Кџ је му се поклонјо? / Нџка је ви жјиво и здравџ (ГС, 357, 394); знџо е га дџбро / вјдо е га лџпо (Коп, 86); ако је га почињала да га уради / мјло е га да јма, морал је га зовџ (ББ, 134); кудџ је ми

брáт? / Ќн је га убíл / мéне су рéкли да је га убíл (ЦТВ, 144, 312, 313); сíн је га опрскáл, а унúк је га орезáл / кúј е га волéла / оставíл је ме / продáл је ги (Зап, 237); Кò је га сакрáнио (СМ, 334); кóштало е ме (Гор, 702); òтац је га вòлио / кад је га вíкнуо / кад је ме стéгò (Вп, 87, 124, 348); обишла је га / нит је му дао да дође / не знам ди је му кућа (Ма, 280); òн је ми рéкá (СЉ, 210); Ако е га ўдариò / Штá е ме вратло / Кáко е те ўдарио / Ќвò е нам ћérка, òвò е нам зèт / И мéне е га жáо / Ќдма е га тò стíгло (Дра2, 204); а је ју hitij / ка је ми umbral / sestra-je-ga-vezal mbača dub / ка је ју vid'el, је ју čil torko nu-lipu stolc за јист / Ova divojk je-hi-pral / nonda mačka je-mi-sa-hitila na grl (Мол, 151, 158, 160, 161, 165, 175); то је ми било subito да óце добити тај ardov vina (Тук, 75); исп. т. 3.4.

Фолклористички и књижевноуметнички текстови:

па-је-му-дао још један дукат за-другу реч (М.И.Рес, 301).

Појава је забележена на широком ареалу српског језика, у ливањско-дувањском типу, староцрногорским говорима, Драгачеву, Горобиљу, Ваљевској Подгорини, Мачви, у севернометохијском и копаоничком говору, и нешто ређе у југоисточним србијанским говорима, где су примери оваквог типа бележени у Бучуму и Белом Потоку, Црној Трави и Власини и Заплању. П. Ивић овакав распоред енклитика бележи и у говору села Кусадак код Младеновца (*на је га носио*) (Ивић 1959: 398). Глаголска енклитика *је* испред заменичких енклитика бележи се и у исељеничким говорима, у говору Галипољских Срба, Молижана и тукуљских Раца. У наведеним дијалекатским примерима енклитички облик 3. лица јединине презента позициониран је онако како у реду речи стоје остале глаголске енклитике, дакле испред заменичких. А како је већ поменуто, све глаголске енклитике, осим *је*, у линеаризацији енклитика стоје испред заменичких, што је иновација у односу на старосрпски језик. П. Ивић сматра да се у галипољском говору „и енклитика *је*, која иначе стоји по страни општег покрета, придружује осталим глаголским клитикама” (Ивић 1957: 394). Не може се искључити могућност да је и у осталим говорима дошло до сличног процеса, тј. да су остале глаголске енклитике својим повлачењем ка почетку реченице, у положај испред заменичких енклитика, за собом повукле и глаголску енклитику *је*. Иновацију у том смислу представља и редослед *је + се* (т. 2.3.2).

Овакви аналошки процеси нису подједнако фреквентни у прегледаним дијалекатским радовима. М. Пешикан, тако, наводи да је забележио само један пример где енклитика *је* стоји испред заменичке енклитике, и то у Загарачу (Пешикан 1965: 210). Док у Мачви Б. Николић бележи већи број примера с оваквим распоредом, истичући да је он врло чест (Николић 1966: 279–280), у текстовима из ваљевске подгорине бележимо тек један пример с оваквим распоредом (*кад је ме стéгò*),⁵⁸ а Д. Радовановић истиче да је у овом говору знатно фреквентнији модел који је уобичајен у стандардном српском језику, дакле заменичка енклитика + *је* (*нйòпáко га је вòлела, кад ме је пòслò за јèдно прáсе, смéла му је жéна рèћи* итд., Радовановић 2014: 295, 340). Вредна је пажње и Николићева констатација да мачвански говор „још тражи могућност да створи један чврст систем распореда енклитике у реченици. Такав чврст систем,

⁵⁸ У оквиру монографског описа говора наводи се више примера.

међутим, још није спроведен. Отуда разне могућности положаја енклитике” (Николић 1966: 281).⁵⁹ Према ауторовом мишљењу, дакле, распоред енклитика у реченици могао се мењати и добијати другачија решења јер је још увек нестабилизван.

Положај глаголске енклитике *је* испред заменичке енклитике је потврђен на скоро читавом терену српских говора, негде мање фреквенције, негде пак везан за одређене конструкције. У већини испитиваних говора ова појава није искључива, тј. паралелно се среће и уобичајени ред речи. Н. Богдановић, тако, за ред речи у Црној Трави и Власини каже да „енклитички облици личних заменица *обично* долазе иза глаголских делова, најчешће помоћних глагола” (Богдановић 1979: 134, курз. С. О.). Ј. Марковић за говор Запања констатује да се енклитика *је* бележи и испред и иза заменичких енклитика (Марковић 2000: 237). У банатским говорима шумадијско-војвођанског типа појава глаголске енклитике *је* испред заменичких енклитика је везана за тзв. појачајно *га* (т. 3. 4) и упитну заменицу (Ивић и др. 1997: 409). У говору Галипољских Срба појава је забележена и уз упитну заменицу у реченицама са појачајним *га* (*Дџ је га аскер, Деџ је га Стојан*), али и другим примерима (*ако је га почињала да га уради*). Слику превирања положаја заменичких и глаголских енклитика добро илуструје један од текстова из југоисточне Србије:

Он је га уби́л. Оно́ кажу да га је он уби́л. Неје га погоди́ло озго́р, но га он уби́л и стрчи́ доле и прија́ви (ЦТВ 313).

Појава није забележена у говорима Банатске Црне Горе и Рекаша, у којима је положај енклитика промењен под утицајем румунског језика, па се енклитике користе и као проклитике. Занимљиво је да, иако је румунски језик утицао на проклитизацију енклитика, није утицао на њихов распоред у кластерима, па је у Банатској Црној Гори и Рекашу „важеће ограничење на нивоу фонолошке форме које захтева да глаголско *је* буде последње у грозду клитика, с тим да је цео грозд проклитизован [...]. Овакви примери у потпуности одговарају и румунској синтакси” (*Ми је казо..., Ми је дала...*) (Симић 2012: 176).

Приликом низања глаголских и заменичких енклитика глаголска енклитика *је* се у стандардном српском језику распоређује иза заменичких енклитика. У прегледаном материјалу је забележена и позиција енклитике *је* испред заменичких енклитика, и то на широком ареалу српског језичког простора, у Ливну и Дувну, Драгачеву, Мачви, Колубари, Ваљевској Подгорини, Банату, у неким југоисточним србијанским говорима, као и у копаоничком и севернометохијском ареалу. Појава се бележи и у иселеничким говорима Галипољских Срба, Молижана и тукуљских Раца. Ни у једном од наведених области позиција глаголске енклитика *је* испред заменичка енклитике није обавезујућа, већ се бележе и примери уобичајени и за стандардни језик (заменичка енклитика + *је*),

⁵⁹ Различито позиционирање глаголске и заменичке енклитике су регистроване и у језику Милована Видаковића, за који се истиче да „однос заменичке и глаголске енклитике трећег лица није увек исти; глаголска енклитика долази пре заменичке, али и после ње” (Кашић 1968: 109).

који су негде и знатно фреквентнији (нпр. у Ваљевској Подгорини). У говору Баната ова појава је везана углавном за упитне реченице с тзв. појачајним *га*.

Положај глаголских енклитика испред заменичких је иновација у односу на старосрпски језик, где су глаголске енклитике стајале најпре иза заменичких, па су се касније почеле померати у позицију испред, али је енклитика *је* остајала по страни тог покрета. Како је П. Ивић приметио поводом оваквог низања енклитика у говору Галипољских Срба, енклитика *је* се очигледно у неким говорима придружила осталим глаголским енклитикама у њиховом померању у позиције испред заменичких енклитика. Појава оба типа распоређивања глаголске енклитике *је* у односу на заменичке енклитике може сведочити о још нестабилисаном систему енклитичких низова у појединим српским говорима.

5. Глаголске енклитике и ред речи

Поред неакцентованих облика личних заменица, повратне речце *се* и речце *не*, у енклитике се убрајају и неакцентовани облици глагола *јесам*, *бити* и *хтети*. Као и за остале енклитике, и за распоређивање глаголских енклитика су одређена посебна позициона правила. Глаголске енклитике се у стандардном српском језику везују за прву реч у реченици, а у енклитичким низовима глаголске енклитике, осим *је*, стоје испред заменичких енклитика и речце *се* (Поповић 2004: 290). У дијалектима српског језика уочава се и другачији распоред, тј. забележене су различите позиције глаголских енклитика. У овом поглављу ће бити речи о енклитичким облицима глагола *јесам* и *бити*, док ће се о енклитичким облицима глагола *хтети* говорити у поглављу о појавама везаним за употребу глаголских облика и реда речи (т. IV).

5.1. Глаголске енклитике у иницијалном положају

Као и за остале енклитике, и за глаголске енклитике важи одређена позициона ограничења. Глаголске енклитике, тако, у стандардном српском језику никада не заузимају прво место у самосталној реченици јер се „акценатски и смисаоно везују за претходну наглашену реч или израз” (ОССЈ: т. 1), као ни после паузе. Енклитике се такође не могу наслањати на везнике *и*, *а* и *ни*. У неким дијалектима глаголске енклитике се пак бележе и на почетку реченице, као иза везника *и*, ређе *а*.⁶⁰

⁶⁰ Наводимо примере иницијалне употребе енклитика у потврдним реченицама. У упитним реченицама је ареал иницијалне позиције енклитике знатно шири (нпр. у Трстенику: *Сам* ти вратио паре? / *Си* стиго? (Јовић 1968: 216); у Левчу: *Си* ти Милкин синовац? / Добро, *си* дошла? (Симић 1972); у Батањи и Чанаду: *Си* донела? (Степановић 1994), итд.), а углавном је резултат реченичних редукција.

а) енклитички облици помоћног глагола *јесам* у иницијалној позицији:

Дијалекатска грађа:⁶¹

Съм ти прићаја / Су бйле пёт брәһа (Ђа, 152); *Сам* имала свё: и сира и мл'ёко, и свё сам имала! (При, 547); *су* бйли трй брәта / *сам* ти причо / *су* нас чекәли (Ра, 438, 467); *Сам* се мобйлисо / *Сам* сёдио кўһи / Извйни, *сам* погрёшио / *Је* вәскрсно човек / *Су* га тўкли (Бан, 403–404); *Сом* бйф јакo бoл'ен / *сме* рабoтал'е / *сом* бйла јакo умoрена (ГГ, 478–479); *Су* нај попалйли (ИЈС, 299); *Су* ме снймали / *Сам* жйва / *Смо* крпйли / *Сам* сёла па ткәјем, *Су* ме снймали (Лет, 69, 129, 171); *сам* oнак oтишла у цркви (РБЧен, 354); *Сам* играл никй пут / *Сам* бил никй пут код вас / *Је* пйшал ч'ёсто фамелйје (Свин, 105, 108); *Смо* сёјали и бoстан / *смо* имале тaмо орасе / *смо* имале слйве / *смо* имале крушке (Га, 416); *Смо* добйли / *Сам* носила један лонац (Хе, 345); *Је* чйто оченаш (Ру, 273); *Сам* рaдила / *Сам* се мўчила / *Је* бйо вoјник / *смо* бйли задовољни (Рад, 41, 44); *смо* побегле (СЖ, 249); *сам* забрaила / *Сам* узймала / *Сам* завўкла рўку (КМ, 353, 354); *Сам* бйо пјан / – слўшaj, *си* имao срёһе / *Је* бйла млада (БцР, 172); *сам* нарастйла пйлиһи (БцГ, 161); *су* бйли свй / *Смо* бйли на поље / *смо* кўпили сёно / *Сам* пошaл за мојом женом / *Смо* бйли седaмнaез године (Краш, 191, 193); *Је* рошла жора и *crikv^u* na-mis / *Је* rispunila tet / *Је* rispunil negova mat / *Su* hodili ova dica / *Pake* je doša pastir s ovcami, *je* hi pomuza, *je* scidija mblika, *je* ga verga steplit, *je* tu verga sirišta, *je* ga pokrija, *je* ga čija stat u teplo (Мол, 149, 150, 151, 160, 181); *смо* се вратили нараг / *је* һупамо и меһемо у мале снопове / *нисам* се опјо, *сам* је слушо (ДК, 239, 240, 249, 272); *сам* oтишо / *сам* ймo ўјaкa / *смо* се йскупили / *смо* сйјали / *су* вршили (ЧанБат, 127); *Сам* глeдо / *Сам* ўстала / *Сам* дaла свйњама (Бат, 45); *су* oстaли сaмо oни стaри / *сам* имала брaта, *сам* имала oца, мaтер / *је* бйло свё спрёмно за свaдбу / *смо* прaвили колaче са сйтом од крaве / *Сам* мeтла крaставце / *Сам* кўвала прёко стo флаше пaрадајс / oн тaко је плaко, *је* лeго и зaспо (МГ, 162, 165, 167, 168, 170); и кад је oн бйо тў, *смо* изaшли сас лйтијом (Сар, 145); *сам* био јoш млад / *сам* му пoслала / *си* бoгат ч'oвек / (Бел, 578) Такo нeка клўпа, *сам* стaла на вў (ИШ, 295); *Смо* брaл'и рўчно / *Сам* напўнила пўна двa сaндўка / *Смо* се испйтовал'и / *Смо* рaдйл'и и са запрегом / *Сам* имao и за сaкрану / *Су* рaдйл'и тўһе и дрўга сeлa (СМ, 316, 318, 319, 325).

б) енклитички облици помоћног глагола *јесам* иза саставног везника *и* и супротног везника *а*:

И смо имали много учйтељи (Пре, 554); и *смо* дoнели тaмо поред јeла (Ра, 467); *Ја* сам лeго и *сам* зaспо / *И сам* вйдио / *И смо* рўчали / *И су* га прймили (Бан, 403–404); *И су* прoшли нeки лoпови / *И смо* лeпо метўли грaђ'у и *смо* покрйли и с цйглом (Свин, 105, 108, 250); *И смо* йшле у цркву цeло сeло / *И сам* побeгла /

⁶¹ Међу наведеним примерима је једнак број оних у којима је глаголска енклитика забележена на почетку клаузе, а не на почетку комуникативне реченице. Следећи уобичајену праксу у дијалектолошким радовима, нисмо наводили пуне реченице из дијалекатских текстова. На другој страни, примере проклитичке употребе наводили смо често као такве према самим тврдњама истраживача.

А сам ги направила / И сам му сашила панталоне (Га, 419, 423, 424); и сом ги ишчукала / и сом га скапичила / и сом станала (ГГ, 236, 576, 577); и сам брала (Хе, 345); и сам лего потрбушке / и је нашо да ймам инфекцију (Ру, 273); и сам йшла йзјутра / и сам казала / и су ишли и за кума / и је глєдо (БџР, 173); а смо ги викале (КиМ, 131); и је почела јена велика пуцњава / и смо дошли да пијемо / и смо чинили тамо лепу йгру и смо викали малу децу / и је била лепа йгра (Краш, 191, 193); а је vasej drugu žen / а је rekla / а је роша pur kavalir (Мол, 148, 156); и смо отишли на лубенице / и смо ушли у виноград / и смо видли да има један шанац / и је сложимо у плек / и је било готово (ДК, 239, 230, 285, 317); и смо ўватили вѡду (ЧанБат, 127); и сам млєла / и сам мєтла у шпѡјз / а смо прѡдали је (МГ, 168, 169, 170); и су тєли у бѡнар да га бѡциду / и су ўвѡтили пѡтом (Сар, 145); И смо бѡл'и тѡмо код Рѡкоша (СМ, 317).

Фолклористички и књижевноуметнички текстови:

и сам спасио вашу ќерку (ТиМ, 48); и си бацио љагу с мога гроба / срели су ме једни орачи и су ми рекли да те питам за њи (Д.Ђ.Ле, 159, 210).

Представљени примери проклитизације глаголских енклитика забележени су у делу призренско-тимочке дијалекатске области, у Летници, Гатњу, Призрену, Сретечкој жупи, на југозападу Косова и Метохије. Проклитички употребљене енклитике бележе се у банатским говорима, и на румунској и на србијанској страни, али и у Чанаду и Батањи у Мађарској, као и у исељеничком говору Молижана. У говору Галипољских Срба проклитички употребљене глаголске енклитике нису потврђене у текстовима, али с обзиром на то да ови говори познају проклитички употребљене заменичке енклитике, и то везане за везник *и*, можда се може претпоставити да и глаголске енклитике могу заузимати исту позицију. Појава је забележена и у југоисточном Банату, у говору Хера, у Радимни у Банатској клисури, у Свиници и Карашеву, али и западније од ових области, у Смедеревском Подунављу. Појава се бележи и у делу косовско-ресавског дијалекта. Преслушавањем фономатеријала Катедре за српски језик са јужнословенским језицима проклитички употребљене глаголске енклитике регистроване су и у Браничевском округу, у селу Кучајна, као и у селу Салаш,⁶² које се налази између Зајечара и Неготина (*Смо радєли, Су бѡли трѡвци којѡ су трѡвѡли, Су прѡвили Рѡси фѡбрику* итд.). У косовско-ресавском дијалекту проклитизацију енклитика бележимо и у говорима северне Метохије.

Ареал проклитизације глаголских енклитика поклапа се с ареалом у којем је забележена проклитизација заменичких енклитика (т. 2.1. и 3.1). Проклитизација енклитика је позната особина призренско-тимочких говора. Таква линеаризација енклитика у овим говорима је последица њиховог развоја под утицајем суседних словенских и несловенских језика, а није без значаја ни утицај романског супстрата.⁶³

⁶² Села Кучајна и Салаш су с већинским српским становништвом.

⁶³ Сматра се да се зачеци многих појава раширених у разним балканским језицима налазе у романском говорном слоју. Како су контакти с романским говорима за јужнословенске језике били од великог значаја, уз иновације балканистичког типа морају се имати у виду и бројне сличности између романских говора и српског језика, а извесне сродне црте се могу наћи и у реду речи. Када је реч о

Увидом у ареал где су забележени примери проклитизованих енклитика, запажа се да се проклитизација бележи заправо само у једном делу призренско-тимочке дијалекатске зоне, тј. на њеним јужним и југозападним областима. У говору јужног и југозападног Косова појава је фреквентна, а идући ка истоку територије све је мање потврда за проклитички употребљену глаголску енклитику. У Јањеву нпр. нисмо забележили примере са проклитички употребљеном глаголском енклитиком, а сам М. Павловић је констатовао да се проклитички евентуално употребљавају енклитичке заменице у дативу, али и то ретко (Павловић 1970: 126–127). Интересантно је да се прилично добро поклапа и ареал употребе глаголске енклитике иза везника. У источнијим деловима призренско-тимочке области се проклитизација енклитика или не бележи уопште, или се јавља тек по неки пример (т. 2.1 и 3.1). Тако, у текстовима из Прешева је забележен само један пример проклитички употребљене глаголске енклитике, и то иза саставног везника *и (И смо имáли мно́го учíteљи)*.

Стање у суседним македонским и бугарским говорима показује исту слику. Северномакедонски говори се, тако, по бројним језичким особинама, у које спада и позиција заменичких и глаголских енклитика, могу поделити на источни и западни део. У источном делу северномакедонских говора (кумановско-кратовска област) уобичајена је поствербална употреба енклитика, док у западном делу (Скопска Црна Гора) енклитика обично заузима иницијалну позицију (Видоески 2000: 36). Претрагом Бугарског националног корпуса (БНК) нису забележени примери с глаголском енклитиком у иницијалној позицији (*Много сџм реџнив, Благодарен сџм*), али су забележени иза везника *и (И сџм гладен, Освободи ме и сџм твой)*. Оваквом стању на терену одговара и Собољевљева скица распрострања бакланистичких црта на Балкану, где је показано да југ Балкана показује више иновација у линеаризацији у односу на централни, западни и североисточни ареал (Собољев 2003).

Банатски говори, иако већим делом припадају тзв. новоштокавским говорима, на једном делу територије познају низ иновација који су у науци означене као балканизми (или структурални паралелизми). Те иновације у банатским говорима се тичу управо линеаризације енклитика, чији је распоред измењен под утицајем румунског језика. М. Радан Банат, и посебно румунски део Баната, издваја као „једно од рубних српских подручја са највидљивијим траговима језичке интерференције”, а као резултат те интерференције јавља се и измењен положај клитика (Радан 2007: 251).

У банатским говорима шумадијско-војвођанског типа проклитизација енклитика није једнако заступљена на читавом терену, па се истиче да је та појава особина говора уз румунску границу и да је много ређа у дубљим деловима србијанске територије (Ивић и др. 1997: 405). Дакле, појава проклитизације енклитика, као део балканистичког процеса, доминантнија је у румунском Банату с обзиром на то да су те „појаве у начелу јаче заступљене тамо где је додир са румунским становништвом био најјачи” (Ивић 1990: 198). Румунским утицајем се објашњава и измењен положај клитика у говорима Батање и Чанада у Мађарској, где су П. Степановић (1994) и П. Ивић (1994) ову појаву бележили (*сам òтишо, смо сџјали, су вџшили / и смо ўватили вџду*). Јак румунски утицај на говоре Срба у Мађарској се најпре тумачи заједничком

сличностима с романским језицима, сматра се да „те сличности треба узимати управо тако, као сличности, као одржавање или развијање неке од алтернатива могућних и у сопственом језику, као усмеравање једног од граматичких начина мишљења [...] у истом правцу какав је и у оном другом језику, супстратском или адстратском, а не као примање туђинштине” (Грицкат 1975: 54).

вероисповешћу Срба и Румуна, али и старином румунског становништва у Батањи (Ивић 1994: 48).

Постојање проклитички употребљених енклитика у Смедеревском Подунављу, у Браничевском округу и на међи Зајечарског и Борског округа, као и у области северне Метохије, могу указивати и на неке друге могућности настанка овакве линеаризације енклитика. Како ове средине нису у савременом пресеку стања билингвалне,⁶⁴ оваква линеаризација у појединим областима косовско-ресавских и смедеревско-вршачких говора може указивати на утицај супстрата, али и на наносе миграционих струја. Наиме, „од епохе турских освајања наопако, а нарочито од XVII в., извршена су велика миграциона кретања у току којих је становништво са Косова и из Метохије продирало преко Копаоника, затим преко Западне Мораве, па онда и преко Велике Мораве, углавном у северном и североисточном правцу” (Ивић 1985: 106). Област североисточне Шумадије је територија преко које је одавнина била развијена мрежа важних путева, а као најзначајнији се истичу Цариградски и Смедеревски друм, али и комуникација преко Велике Мораве и Дунава, што је могло утицати на приближавање или чак и мешање различитих језика, дијалеката и говора (Бошњакковић 2008: 10).

Исељенички говори Молижана развијали су се под непосредним страним утицајем (италијански), одакле је могао доћи и овакав ред речи, али свакако остаје отворено и питање какве су моделе реда речи понели из свога завичаја. Комплексност ове синтаксичке појаве у исељеничким српским говорима захтева посебну анализу.

5.1.1. Стилско-семантички аспекти проклитизације глаголских енклитика

У већини говора у којима се бележи проклитизација енклитика бележи се и ред речи уобичајен за стандардни језик. Тако, за банатске говоре шумадијско-војвођанског типа се истиче да се у истим насељима у којима је забележена проклитичка употреба енклитика паралелно користи и уобичајен распоред (*Дђбила сам пђмоћ о дрђжаве и смо пђправили, Сам прђдо тђј, ђвај сам кђпио*, Бан 404–405). П. Степановић исто констатује за говор Батање и Чанада (Степановић 1994: 127), а тако је и у већини осталих области у којима је забележена проклитизација. Нпр. у косовском селу Гатње бележимо:

Смо дрђале нај више коње и краве. Кђзе ми слабо смђ дрђале. После смђ дрђале неке онђ бђле кђзе. А љђди имђле рђзне, рђзне кђзе (Га, 431).

Свђ у комаде – ђвдена, на триста мђста. А сам ги направђла. Па се свђ жђво чудђло. Први пђт сам сђла за машину. И сам му сашиђла панталђне (Га, 424).

⁶⁴ Села Кучајна и Салаш, у којима су забележене проклитички употребљене енклитике, јесу с већинским српским становништвом. М. Букумирић је у истраживањима говора северне Метохије испитивао искључиво Србе старинце, од којих је већи део своје порекло везивао за Црну Гору и Херцеговину, а један мањи део за Косово и јужну Метохију (Букумирић 2003: 43–48).

У Радимцима:

Јѐна ба̀ба донѐла јѐну лѝтру вѝна и ка̀жу да га целѝвамо ба̀рам, такѝ ва̀ља. Ја̀ сам му пра̀јо крс са̀мо на грѹде, и сам вѝно до̀ овѝм дру̀гима да пѝју. А је бѝд̂ неки бо̀рац пре, у прѝви свћци ра̀т, кад је бѝд̂ неки ђенер̂ал, имѝ са̀бљу. Смо му закачили и са̀бљу [...] И по̀се то̀га, онѹ лѝтру вѝна смо по̀пили,⁶⁵ и смо га затрпа̀ли, и то̀лико бѝло (Ра, 468).

У Призрену:

Нико̀ј ова̀ко нѐ-не пипна̀ја: ни дѐцу, ни жѐну, ни нико̀га. Смо живћл'е као ма̀л'и Бо̀г (При, 540).

У наведеним одломцима из говора Гатња глаголска енклитика не заузима увек иницијални положај у реченици, али је увек у глаголској препозицији, чиме се јужнокосметски говори одвајају од осталих говора призренско-тимочке зоне. Према налазима Р. Младеновића, у овим говорима је енклитика помоћног глагола *јесам* углавном проклитизована, а постглаголску позицију глаголске енклитике бележи у нешто већем броју примера у јужнометохијском говору у односу на јужнокосовски. „Највећи део примера са енклитиком у постглаголској позицији упућује на то да је оваква употреба средство за истицање у нарави. Однос маркираног / немаркираног сведочи о сусрету старе и нове тенденције у дистрибуцији енклитика глагола 'јесам'” (Младеновић 2013б: 406). Чини се да се та појава може пратити и на терену источније од Космета. У говору Горње Пчиње, где се глаголске енклитике у иницијалној позицији бележе по изузетку, такође бележимо глаголску енклитику помоћног глагола *јесам* претежно у глаголској препозицији: *како̀ смо се видѐли, два̀нут смо се видѐли, то је спрема̀ла, то̀ј сам узћла, сѐдом недѐље смо по̀стили, тако̀ј смо јѐли* итд. (Пч1, 298–300). У глаголској постпозицији је бележимо нпр. у закључној реченици информатора који прича о стрижи оваца:

Ете-тако̀ј, сѝне, то̀ј рабо̀тимо, испредћмо и по̀чнемо па да тка̀јемо: совѐлке, цѐвке мо̀тамо. Мо̀ре, мучѝли смо се! (Пч1, 308)

Северније од пчињског краја, у говору Алексиначког Поморавља, глаголска енклитика знатно чешће долази у глаголску постпозицију: *Живћли смо у со̀бе, Имала̀ сам бра̀та старћога, Пра̀вили смо и запрћкићи, Тка̀ла сам* (АП, 284–285).

⁶⁵ Овај пример, чини се, представља добру илустрацију колико је и сама интерпункција коју аутор уноси важна у поимању информаторовог говора. Стављањем запете после временске одреднице *после тога*, глаголска енклитика стоји иза синтагме *ону литру вина* и испред глагола, што је уобичајен распоред и с аспекта стандардног српског језика. Међутим, да запете нема, појава би се морала тумачити додатно, можда чињеницом да је глаголска енклитика тежила померању ка крају реченице не би ли била непосредно уз глагол.

У говорима румунског Баната, нпр. код Радимаца, увидом у грађу се стиче утисак да је препозиција глаголске енклитике у односу на глагол фреквентнија, али се бележи и глаголска енклитика иза глагола, као и иницијална позиција. Детаљнија истраживања би можда могла указати има ли и овде положај глаголске енклитике функцију маркираности.

И јџнак смо посетили више села. Једне недеље, посетили смо граничаре и после тога отили смо у Златицу. Прво смо играли фудбал и после тога отили смо да посетимо и да примо један програм у Златицу, да развеселимо народ. Тамо се скупило много народа, су нас чекали, да не слушаду и гледаду (Ра, 467).⁶⁶

Као и заменичке енклитике, тако и глаголске енклитике у стандардном српском језику не могу стајати на иницијалном месту у реченици, на почетку клаузе, или иза везника *и* и *а*. У дијалектима српског језика се бележе и такве позиције глаголских енклитика. Енклитички облици глагола *јесам* у иницијалној позицији су уочене на делу призренско-тимочке дијалекатске области, у Летници, Гатњу, Сретечкој жупи, на југозападном Космету. Појава се бележи и у шумадијско-војвођанском дијалекту, уз границу с Румунијом, док је у румунском Банату знатно фреквентнија. Проклитички употребљене глаголске енклитике се бележе у свим испитиваним српским говорима у Румунији (Мали Гај, Сараволе, Банатска Црна Гора итд.), али и у неким српским говорима у Мађарској, и то у онима у којима је румунски утицај био најјачи (Чанад и Батања). Проклитизација глаголских енклитика се бележи и у југоисточном Банату, у српским клисурским говорима (Свиница, Карашево, Радимна итд.). У делу банатских и призренско-тимочких говора проклитизација енклитика је позната особина, настала као резултат интерференције са суседним словенским и несловенским језицима. Међутим, увидом у грађу потврђује се и шири домет ове појаве, нпр. у косовско-ресавском дијалекту, и то на југу ареала, у северној Метохији, али и на северу, у Браничевском округу. Проклитички употребљене енклитике су забележене и у говору источне Шумадије. Текстови из говора Молижана показују да и ови исељенички српски говори познају проклитички употребљене глаголске енклитике.

Проклитизација глаголских енклитика у наведеним говорима углавном није обавезујућа, па се срећу и модели линеаризације типични за стандардни језик. У призренско-тимочкој дијалекатској области појава је знатно фреквентнија у југозападној зони, док се ка истоку њена фреквенција смањује, па се у Прешеву нпр. проклитички употребљена глаголска енклитика бележи по изузетку, и то иза везника, док се на крајњем истоку територије иницијална позиција глаголске енклитике не бележи. У Банату је појава јаче изражена у румунском Банату, док се у србијанском Банату по правилу јавља чешће у областима уз границу. Познато је „да је за промену принципа линеаризације у балканословенским говорима од пресудног значаја контакт

⁶⁶ Занимљиво је да се испред глагола с глаголском енклитиком иза њега у наведеним реченицама налази и нека временска одредба (*једне недеље, посетили смо, после тога отили смо*). В. и напомену у фус. 64 везану за интерпункцију.

са линеаризацијом несловенских контактних језика” (Младеновић 2013: 403), што показује и линеаризација клитика у Банату и Космету. Ипак, како се проклитизација енклитика бележи и у срединама које нису двојезичне (северна Метохија, Браничево, Смедеревско Подунавље), бар не у савременом пресеку стања, постоји могућност да се ради и о неким другим утицајима, или можда о супстрату. За косовско-ресавски дијалекат је познато да је у току миграција дошло свуда дуж његових граница до мешања староседелачког становништва с досељеницима, када су се и језичке особине почеле преплитати. Како истиче П. Ивић, „Пошто је земљиште косовско-ресавског дијалекта уопште сразмерно уско, и пошто су јаке миграције брзо разносиле језичке особине, нема готово ниједног краја у којем се не би осећао неки од ових утицаја, чак се често догађа да се негде укрсте два супротна таласа наноса са стране” (Ивић 1985: 105).

5.2. Глаголске енклитике удаљене од почетка реченице

Поред тога што енклитике не могу стајати на почетку реченице, као ни иза унутрашњих пауза, или везника *и* и *а*, оне „показују антиципативну тенденцију – тј. тенденцију да се распоређују не иза глагола (са којим су лексички, морфолошки или синтаксички везане), него иза почетка или бар близу почетка реченице” (Поповић 2004: 283). У анализираној дијалекатској грађи глаголске се енклитике често бележе удаљене од почетка реченице, углавном у поствербалној позицији.

Дијалекатска грађа:

Четри брата била су заједно (Лј, 207); Ашиковане у моје доба било је другачије / У јулу мјесecu четрест друге био је пад Козарџе / Мој стари брат и ја остали смо с мајком / За Козару ишли смо колма (Пот, 222, 224); Врачанин и Маљисор остали су пријатељи (Вра, 194); па почео сам чуат тридесет коза (Об, 111); близнаке биле су / Мој отац имо је мало земље / Он ишо је (БК, 247, 271, 275); Rõdbina i prijatelji išli su jедni drugima pomоci (ЈБар, 185); ali prije u Buditpeštu molbe su slali (ЗСла, 237); кући нашли смо све порано (Сла, 233); U selu bili su zato i veliki gazde / pa imali su страшно mлого konja / pa to su sašili sa zlatom / žene posli vinčanja nosile su jedno vreme šaren vinac / kad betlehemci su stigli / i palo mu na pamet da dobro bi bilo još štogot za divoјku / Kad taj komšija doznava da čiča Mariјan bi volio dobiti posav (Тук, 45, 46, 58, 63, 59, 70, 71, 52, 72); Дунавска дивизија нападала е на Куманово / После кренули смо на Преполац у Приштину (Ле, 560, 557); Ја три дана до Краљево сам путувала! / Ја у патике сам се удала (Га, 427, 423); Четири године ја сам учила (ГГ, 597); Гумене папуче опасне су (При, 541).

Фолклористички и књижевнoуметнички текстови:

Твој отац радио је радњу коју ти не смијеш никако радити / Близу њих била је нека воденица / Из детињег гроба изникле су оне јеле (В.Ж.Уе, 144, 197, 247);

Сваки брат легао *је* са својом (М.О.Сла, 66); Њихов разговор слушала *је* куварица / Овај Турчин био *је* врло богат (Ј.В.То, 274, 304); овај човјек био *је* враг / А то све гледала *је* једна чобаница (С.Ђ.Карл, 157, 403); Врло брго преузела *сам* вођење целе куће / Сви чобани волели *су* кад ја истерам стоку / За сваку муку имала *је* лек / према мене била *је* посебно наклона / Моје срце било *је* пуно / И према деце била *је* строга / све више били *смо* свикнути једно на друго / Стари људи некад *су* говорили (ЛВЈ, 46, 56, 80, 102, 132, 159); *Cela* моја прошлост била *је* burna i vrlo promenljiva / sa carevima govorio *сам* slobodno / Мој отас имао *је* више sestara / Knezove држао *је* као своје sinove (ПМН, 3, 5, 6, 19); свака кућа морала *је* да годишње плаћа / Најстарији брат желео *је* да добије највише земље / Тога дана цело село месило *је* велики колач / Неки млад човек желео *је* да се истакне на збору у селу (МР, 124, 125, 133, 145);

Као и заменичке енклитике (т. 3.2, 3.3), тако се и глаголске енклитике често бележе у позицијама удаљеним од почетка реченице, најчешће у поствербалном положају, што представља и последњу могућу позицију реализације енклитика (в. Поповић 2004: 284). Поред реченица с поствербалном позицијом енклитика (*За Кòзару ишли смо кòлма, Гúмене папуч'е óпасне су*), удаљавање енклитика се бележи и у реченицама с напоредним везницима (*на пòчео сам чýат трíдесет кòзà, ра íмали су страшно млого коñја*), где се према правилима стандардног српског језика енклитике распоређују непосредно иза зависних и напоредних везника, изузев везника *и*, *а* и *ни* (ОССЈ, т. 6). Примери у којима се запажа удаљавање глаголске енклитике од почетка реченице забележени су на широком ареалу српског језичког простора, у Обадима, Лици, Славонији, јужној Барањи, Поткозарју, Левчу, Призрену, Гатњу итд. Анализиран фолклористички материјал показује такође широк ареал распрострањања, па се појава бележи у Славонији, Ужицу, Топуску, Космету, али и у књижевноуметничким текстовима П. М. Ненадовића и Л. Вукоичић Јовановић.

Удаљавање глаголске енклитике од почетка реченице је у књижевноуметничким текстовима често везано за информативну сегментацију реченице (Поповић 2004: 307), а исти принципи би се могли применити и на неке наше примере из дијалекатског материјала.⁶⁷ Тако, у забележеној реченици *У јулу мјесецу четерест друге / био је над Козаре* – коса црта на фонетском плану представља слабу паузу, која утиче и на информативно подвајање реченице. Овим се у реченици издвајају два сегмента, од којих први представља оквир, увод (*У јулу мјесецу четерест друге*), а други информативно главни део (*био је над Козаре*). Према тумачењу Љ. Поповића, када би енклитика заузимала неку од позиција ближе почетку реченице (нпр. *У јулу је мјесецу чедрдесет друге / У јулу мјесецу четрдесет друге је...*), информативног подвајања нема, „него се цео пуновредни сегмент јавља као носилац прогресивне информације на реченичном нивоу, с тим што даље разлике у информативној вредности реализују распоредом пуновредних делова, местом и интензитетом реченичног акцента и другим средствима” (Поповић 2004: 308, спац. С. О.).

Примери у којима је почетни члан субјекат, иза којег следи глагол и енклитика у глаголској постпозицији (*Он ишо је*), могу се тумачити као последица факултативне реченичне сегментације, али се такво рашчлањивање сматра ретким ако је субјекат

⁶⁷ Анализа наших примера је урађена према моделу који је применио Љ. Поповић у приказу информативне сегментације Андрићеве реченице (Поповић 2004: 307).

састављен само од једне речи. Ипак, како Љ. Поповић наглашава, код В. Караџића, старијих војвођанских и хрватских писаца је одвајање енклитике од субјекта састављеног од једне речи био нешто обичније (Исто: 328). Када први члан представља неку зависну или напоредну синтагму, што је случај с већином наших забележених примера (*Мој отац имо је мало земље, Четири брата била су заједно, Мој стари брат и ја остали смо с мајком*), енклитика се удаљава од њега углавном када је у питању лабавија информативна веза између синтагме и онога што иза ње следи (Исто: 331).

Према налазима Љ. Поповића, енклитика се нешто чешће распоређује удаљена од почетног члана „само ако се ради о месним, временским, околносним, узрочним, циљним и сл. одредбама, тј. реченичним члановима који нису тесно везани с глаголом и од којих би се многи могли одвојити изразитом паузом односно зарезом од наставка реченице” (Исто: 329). Овакав принцип би могао важити и за неке забележене примере из дијалеката, нпр. *За Козару ишли смо колма, После кренули смо на Преполац у Приштину* итд. У другим случајевима, сматра Поповић, „распоређивање енклитике даље од почетка реченице, и то обично иза глагола, сасвим је ретко (и највише се и овде среће код старијих хрватских писаца)” (Исто).

Ипак, иако се позиција енклитике често може схватити као сигнал постојања или непостојања информативне сегментације, и Љ. Поповић релативизује ово гледиште, „*поготово у вези са усменом комуникацијом*, јер реализовање енклитике у некој унутрашњој позицији, нарочито ако се ради о позицији иза глагола, не мора бити условљено информативном сегментацијом реченице, односно може да се јави и кад такве сегментације нема” (Исто: 310, курз. С. О.).

Иако је познато да енклитике имају антиципативну тенденцију, тј. да теже да се наслоне на почетак реченице, бележе се примери у којима су глаголске енклитике удаљене од почетка реченице, а често се налазе у глаголској постпозицији. Овакви примери су регистровани широм српског језичког простора, у у Лици, Поткозарју, Враки, Обадима, Дунавској клисури, Левчу, Призрену итд. Забележени примери у књижевноуметничким и фолклористичким текстовима су такође с широког ареала српског језичког простора. У наведеним примерима глаголске енклитике углавном стоје у глаголској постпозицији, док је први члан у реченици обично нека зависна или напоредна синтагма, или пак нека месна, временска, узрочна или слична одредба.

Иако се при оваквом удаљеном распоређивању глаголских енклитика често говори као о сигналу информативне сегментације реченице, за усмену комуникацију то не мора бити случај.

5.3. Енклитички облик глагола *бити* у потенцијалу

Као и друге енклитике, и енклитички облик глагола *бити* у потенцијалу у стандардном српском језику има позициона ограничења, те не може стајати у иницијалној позицији или иза везника *и* и *а*. Међутим, у неким дијалектима српског језика бележе се и такви примери.

Дијалекатска грађа:

а) енклитички облик глагола *бити* у потенцијалу у иницијалној позицији:

Би се заиграли / *Би* трћале и помоћ давале (Ђа, 148–149); Купи рибџе, *би* она јџла / Трајимо радње, *би* да џремо (Бан, 403–404); *Би* дала нџкому / *Би* прџдо / *Би* закрпила џво / *Би* се тукли, *би* се свџђали (БџР, 172); *Би* дошле отуд у Марјево / *Би* пуштале ту до пред Џурџевџдџн (Га, 433, 435); *Би* се отворил’и врата / *Би* рџк’ли није тџ / *Би* прж’ил’и кџкурус / *Би* рџко Срџбин да држ’и бџвџл’ице / *Би* ни доносиџо л’џба из вџроши (СМ, 334, 336, 341); *би* поседџл’е куд нас / *би* се јанале ми на вртџшку / *би* дошл’е да мџгл’е / *би* косија и ја / *би* шиља за сеџбе (КиМ, 405, 406); *би* рџко да су то бџли / *Би* ми дџ (Рад, 465, 440); *би* џдрила брата / *би* те зџла / *би* те пољивала да има аутџбузи / (ГГ, 436); Да није било џи, *би* настрадали (ДК, 256).

б) енклитички облик глагола *бити* у потенцијалу иза везника *и* или *а*:

и би поставил’и тџ (СМ, 321); *а би* га зџл’е / *и би* се одмориле куд нас (ГГ, 436, 364).

Примери су са уопштеном енклитиком *би* за сва лица јџднине и множине, што је уопште карактеристика већег дела српских говора. Проклитизација ове глаголске енклитике забележена је у невеликом броју примера, али у истим областима у којима је забележена проклитичка употреба осталих енклитика (пре свега у банатским говорима уз румунску границу, у призренско-тимочкој дијалекатској области, посебно на југозападном Космету, али и шире). Учесталост иницијалне позиције глаголске енклитике у потенцијалу у области северне Метохије је нешто израженија. У овој области се као фреквентни бележе и примери проклитичке употребе глаголских енклитика (т. 5.1), док се проклитизација заменичких енклитика јавља по изузетку (т. 3.1). У говорима јужног Косова и јужне Метохије енклитика *би* се налази доследно испред основног глагола, и када није у иницијалној позицији (Младеновић 2013б: 406). За говор Радимаца М. Томић истиче да у потенцијалу „помоћни глагол врло ретко долази иза глагола” (Томић 1987: 412). Ипак, у свим наведеним ареалима иницијална позиција глаголске енклитике *би* јавља се само као јџдна од могућности линеаризације, а бележе се и примери с уобичајеним распоредом, где је глаголска енклитика везана за

акцентовану реч испред себе (нпр. *Тáмо би останáла* (ГГ, 570), *И бáба би прич'áла* (Га, 429), *Испрèл'и би тò дебèло* (СМ, 348), *рèко би да су тò һáволи* (Ра, 466), итд.).

Б. Милетић у Црмничком говору такође бележи глаголску енклитику *бих/би* на почетку реченице или појединих реченичних делова: *бѝк-те звáла*, *бѝ гла̂[в]у слòмијо ра[j]-нѝга*, *Бѝк-му-се молијо за-онòгá кòња*, и то представља као одступања од уобичајеног реда речи у српском језику (Милетић 1940: 598–599). С обзиром на то да је у његовим примерима глаголска енклитика у иницијалном положају носилац акцента, она овде није проклитички употребљена.

С обзиром на територију на којој је забележена проклитизација енклитике *би*, појава се може посматрати у контексту балканистичких процеса у билингвалним срединама. Утицај румунског језика у Банату је оставио трага у синтакси, нарочито у реду речи, а проклитизација енклитика је позната особина дела говора призренско-тимочке зоне, који су се вековима развијали под несловенским утицајем (в. т. 2.1). Област северне Метохије, у којем је проклитичка употреба енклитике глагола *бити* фреквентна, наслања се на део призренско-тимочке дијалекатске области, и то оног дела области у којем је проклитизација енклитика изражена појава, а познато је да, поред јаке динарске струје, ову област насељава и струја досељеника с јужног Космета (Букумирић 2003: 43).

Наводимо неколико илустративних примера из дијалекатског материјала.

Трѝнðез дāнā нєсмо вѝдил'и л'єп с очѝма. Кукуру̀ смо јèл'и као стòка. Би пржѝл'и к̀курус и прж'ѝ и танакò к̀рѝкај к̀курус, пѝ вòду (СМ, 334).

Ѐма прѝетел', има дево̀јку за удàдбу. Да ми помòгнеш да узмèмо т̀у дево̀јку, от к̀ўе, о дòма и о дома̀ћина. Би тѝшл'и да ју прòсу (СМ, 333).

Куд нás м̀лòго ударáле јáто в̀уци. Би дòшле от̀уд у Мáрјево па би ѝшле кри Шáру. Па и на Курк̀ул'ицу дòм'у. Кə[д] дòме јáто, се д̀игну сл̀уге, се д̀игну и л̀уди нáше (Га, 433).

Енклитички облик глагола *бити* у потенцијалу забележен је у иницијалној позицији у делу призренско-тимочке области (Ђаковица, Гатње, Гора итд.), у банатским говорима шумадијско-војвођанског типа, пре свега у областима уз румунску границу, као и у српским говорима у Румунији (Банатска Црна Гора, Рекаш, Дунавска клисура итд.). Поред ових ареала, у науци иначе познатих по неким заједничким структуралним паралелизмима (или балканизмима), проклитизација глаголске енклитике *би* забележена је и у говорима северне Метохије. У наведеним областима иницијална позиција глаголске енклитике *би* није обавезујућа, већ се бележе и примери линеаризације уобичајени за стандардни језик.

5.4. Енклитички облик глагола *бити* у постпозицији заменичких енклитика

Поред познатог правила да енклитике у стандардном српском језику не могу стајати на почетку реченице, постоје и правила за њихово распоређивање у енклитичком низу. Правило стандардног језика је да се глаголске енклитике, све сем *је*, употребљавају испред заменичких енклитика (Поповић 2004: 290). У неким дијалектима српског језика енклитичко *бих/би* може бити позиционирано иза заменичких енклитика, а понекад је позиционирано и даље у реченици.

Дијалекатска грађа:

уваљѝо се би / рѝкѝ ти би / ја је бих пронашѝ / ѝн ти би рѝкѝ / ѝн је би довео / ѝна се би препѝла (СЛЈ, 209–210); Кѝзѝ ти бик / тѝ му би опростѝла / тѝ [ѝ]и би нѝјбоље бѝло / па да ми би дѝ иљѝду дѝнѝра / тѝ му би опростѝла / у фацѝлед га би чѝек носѝјо / Турци и би дочекали (Цр, 599, 602, 620).

Забележен је мали број примера, и то у зетском говорном типу. Познато је да се старији ред речи одликовао управо овим распоредом, где заменичка енклитика стоји испред глаголске (т. 4.1). М. Пешикан је, анализирајући староцрногорске говоре, запазио да енклитика *бих/би* има другачији размештај на југоистоку испитиване територије од остатка ареала: „Одступање на југоистоку састоји се у томе што ова енклитика долази иза заменичке енклитике; понекад стоји и даље у реченици, нарушавајући правило по коме све енклитике у једној реченици стоје заједно” (Пешикан 1965: 209). Староцрногорски, средњекатунски и љешански говори, тачније њихов југоисток, преклапају се и географски са Црмницом, у којој је забележена иста особина. За старији ред речи ови говори једино знају у случају употребе помоћног глагола *бити* у потенцијалу, па Пешикан вероватно с правом претпоставља да „у историској перпективи ово мора значити да је помоћни глагол у потенцијалу касније добио карактер енклитике” (Исто: 210).

Иако је познато да рубни говори чувају језичке архаизме у језику, очигледно је да се не чувају све врсте архаизама на свим периферним говорима подједнако. Тако, у призренско-тимочкој зони, познатој по архаичним језичким цртама на појединим језичким нивоима, помоћни глагол *бити* у потенцијалу има позицију испред заменичке енклитике (*Да бѝло још мѝло пѝвискок, мѝтак би га погодѝја*, (При, 539); *ја би се крстѝл с лѝву руку* (Пон, 238); *а ја би се пожалила код њѝ* (ББ, 170)). Да је глагол *бити* у потенцијалу у призренско-јужноморавској (и у косовско-ресавској) зони рано прешао у положај испред заменичких енклитика може нам посведочити и познати *Закон о рудницима* Деспота Стефана Лазаревића, тј. његов препис из XVI в.,⁶⁸ у коме је грађење потенцијала исто као и у савременом језику, тј. глаголска енклитика стоји испред заменичке (Јовић 1968–1969: 434).⁶⁹ С друге стране, у прози Марина Држића из

⁶⁸ Д. Јовић је анализирајући овај споменик оценио да се у њему јављају косовско-ресавске и призренско-јужноморавске језичке црте (Јовић 1968–1969: 454).

⁶⁹ Из половине 16. века и „са тла јужне Србије” потиче и *Хиландарски медицински кодекс* (тј. његов препис), у којем „има примера регруписавања енклитика у духу народног језика” (Јовић 2011:

истог периода (XVI в.), али из западнијих области српског језичког простора, бележи се глаголска енклитика *би* испред заменичке, нпр. *Смијешно ти би било* (Држић 1968: 24). Пример забележен у текстовима Марина Држића је очекиван с обзиром на период и област у којима је писац стварао, где је и иначе, како се могло видети из претходних поглавља (т. 4.1), често заступљен старији ред у распоређивању заменичких и глаголских енклитика.

Када се енклитике групишу у низове, оне се распоређују према строго утврђеном редоследу. Према правилима стандардног језика, све глаголске енклитике (осим *је*) распоређују се испред заменичких енклитика. У староцрногорским говорима се бележи и другачија линеаризација, и то само када је у питању место глаголске енклитике у потенцијалу *бих/би*, где се она распоређује иза заменичких енклитика. Глаголска енклитика испред заменичке представља старији систем линеаризације, а тај архаизам, и то искључиво у вези с глаголском енклитиком у потенцијалу, забележен је у зетском говорном типу, тачније на једном његовом делу (Ријечка Нахија, Црмница, Комани, Доње Бјелице, Љешкопоље итд.). Према тумачењу М. Пешикана, могуће је да је у овим говорима помоћни глагол у потенцијалу нешто касније добио статус енклитике (Пешикан 1965: 210).

5.5. Интерполација типа *ни* + заменичка енклитика + *је*

У анализираном дијалекатском материјалу забележени су примери у којима је одричан облик 3. лица једнине презента помоћног глагола *јесам* раздвојен на две компоненте, негацију *ни* и енклитичку компоненту *је*, док је између њих интерполирана заменичка енклитика.

Дијалекатска грађа:

ни му је тйла пђћ / *ни* ми је дâ / *ни* ми је остало / *ни* ми је бйло лâко (ЛД, 386); *ни* ми је мйло / *Ни* ми је вâјдило / *Ни* ми је дао стрйц / *Ни* ми је мâјка нй знала / *Ни* му је [кућа] крај пyта (Ш, 483, 376); *ни* ми је се свйдло / *ни* му је дâла / *ни* ми је још прегyстило ал тy је / *ни* му је трѐбала жѐна (Ма, 278); *ни* ми је дѐ тога / *ни* ми је се свйдло / *ни* вам је далѐко (Ср, 359); *ни* ми је тѐо позâјмити / *ни* ми је за жѐнидбу / *ни* га је ни бйло (Бан^Ф, 278).

Ова појава је забележена у говорима ливањско-дувањског говорног типа, централној Шумадији, Срему, Банату, Мачви. За ливањско-дувањски говорни тип Н.

262), па се, поред старијег распореда заменичка енклитика + глаголска енклитика, бележи и нов распоред енклитика (Исто).

Рамић истиче да „одрични облик 3. лица јд. презента помоћног глагола *хтјети* [...], обично при образовању негираног облика перфекта, може бити растављен, тј. између негације *ни* и енклитичке форме *је* може стајати енклитички облик замјенице” (Рамић 1999: 386). У говорима централне Шумадије, Мачве, Срема и Баната појава није везана само за перфекат. Аутори монографија о банатском говорима шумадијско-војвођанског типа овај тип конструкције објашњавају аналошким процесом: „Тип *ни га је*, у којем се облик *није* јавља предвојен, има чисто аналошко објашњење, које се своди на формулу *ја сам га : он га је = нисам га : ни га је.*” (Ивић и др. 1994: 278).

Поред конструкције *ни* + зам. енклитика + *је*, овде би се могли прикључити и примери с негацијом *ни* насталом редукцијом од *није*,⁷⁰ који пак имају шири ареал простирања, нпр:

ни ме стрà / *ни* ми био óтац / *ни* ми одговорíла / *ни* се мрsíло / *ни* ми лàко / и *ни* ме нíкад мрзела / *Ни* се убиó, убиó га Талијáн / *ни* имàо дèцу / *ни* пíсано нíшта / *ни* мò бàба мен причàла (ИШ1, 67, 156, 207, 289); *ни* ми дàо / *ни* ми тèла пòслати / *ни* ми прòдо / *ни* га вíдла / *ни* се тò кúповало / *ни* му бíло стрáшно / *ни* се дàла прèварити (Бан^ф, 278); *ни* ми нíшта (Ср, 359); *ни* се пíтало дèвòјке / *ни* ме шòпио / *ни* ме било стид / *ни* му нíшта фàлило (Госп, 71); *ни* се од кúће дàло нíшта / а *ни* се ни йшло (Сар, 148); *ни* ми бíло бàш свè јèдно (Ра, 468); *Ни* бíло ови машинà / *Ни* имàло (Ш, 376); Штрúдли *ни* бíло (Ма, 278); *ни* ме вíдо (МГ, 170).

Примери с редукованим *ни* < *није* (тј. *ни* настало редукцијом) бележе се и у говорима у којима се бележи тип *ни* + заменичка енклитика + *је*, нпр. у централној Шумадији, Мачви и Банату, али и на ширем ареалу, нпр. у источној Шумадији (Смедеревско Подунавље) и у румунском Банату (Сараволе, Мали Гај). У банатским говорима шумадијско-војвођанског типа овакав распоред се јавља само ако испред *ни* (< *није*) стоји нека реч: *Нíкад ни се жèнио, Мàње ни се мòгло, Жèна ни ми кúћи, Нíчег ни се бòјо, Јúче ни се рáдило* (Ивић и др. 1997: 408). Аутори као значајно истичу да скоро у свим њиховим забележеним примерима *ни* стоји испред енклитике. „То наводи на мисао да је овде поменути аналошки однос [тип *ни ме је*] играо битну улогу у стварању облика *ни*. Наиме, везе *ни ме је, ни те је, ни се је* давали су гласовним путем *ни ме, ни те, ни се*, што је отварало пут *ни ми, ни нас, ни му*” (Ивић и др. 1994: 278).⁷¹ У бачким говорима се такође помоћни глагол *није* често редукује и у *ниј*, а даље и у *ни* (Поповић 1968: 71).

Контракција помоћног глагола *није* у *ни* се објашњава фонетским путем, испадањем *ј* у интервокалском положају и асимилацијом вокала, уз подршку аналогije према односу *јесмо > је = нисмо > ни*. У већини наведених примера из грађе *ни је* у 3.

⁷⁰ П. Ивић, Ж. Бошњакловић и Г. Драгин све примере са негацијом *ни* < *није* смештају у појаву везану за контракцију вокалске групе *ие*, не правећи разлику према типу примера *ни ми је дао : ни ми дао* (Ивић и др. 1995: 277–278).

⁷¹ У Банату се бележе и примери типа *Од мène вíше нíко нé рáдио ў поље, да нè вòљна*, али их тумаче казационалним изговором (Ивић и др. 1994: 278). У централној Шумадији такође бележимо *Нè им је тàкò бíло* (Реметић 1985: 376). У народним говорима се јавља и *не* редуковано од негираног облика презент глагола *хтети* везаним за конструкцију *да* + презент, и то на широком ареалу, нпр. у Банији и Кордуну: *Нè да рáдй, Нè да дòђè* (БК, 138); у Левчу: *нè да ваљà, нè да прíме рúчак* (Ле, 435, 174); Смедеревском Подунављу: *нè да му нòси пàре, Овй нè да рáду* (ИШ, 295, 270), итд.

лицу једнине, али се у говорима Смедеревског Подунавља облик *ни* аналошки пренео и на 3. лице множине *нису*: *ни ме те́рали да идѐм да у́чим да ии́јем, ни ме ни били́ никад, ни се више ни враћа́ли* итд. (Бошњаковић 2008: 156).⁷² Овом аналошким преношењем се говор Смедеревског Подунавља приближава другим, балканизованим говорима.

Употреба редукованог *није/неје* је позната особина читаве призренско-тимочке области и дела банатских говора уз румунску границу, и даље у Румунији (в. III.1.1). Поред формалне разлике, која подразумева (углавном) скраћени облик *не* у призренско-тимочким⁷³ и поменути банатским говорима, а *ни* у напред наведеним примерима, разлика је и у домену употребе. У призренско-тимочким и банатским говорима *не* које је одвојено од глагола интерполацијом заменичке енклитике употребљава се у различитим значењима. Тако, *не (ни)* се у нпр. призренско-тимочким говорима јавља:

а) у презенту, с одричном речцом испред енклитичког низа (*не гу гл'едај два́пут* → *не гледај гу двапут; не те ну́ду с раки́у* → *не нуде те с ракију*);

б) у 3. л. једнине и множине перфекта (*она ни му роди́ла* → *она није му родила; не ги носи́ла* → *није га носила; Лазари́це ни се слави́ло* → *Лазарице се нису славиле*);

в) у конструкцијама с копулом *нисам* (*не ми су по́знате* → *нису ми познате*);

г) у императивној функцији, када одговара конструкцији с *немој(те) (да) (не ги отвара́јте* → *немојте да га отварате*).⁷⁴

За разлику од призренско-тимочких говора, примери с негацијом који су забележени у шумадијско-војвођанским и источнохерцеговачким говорима не познају уопштавања негације *не* на друге категорије осим 3. л. једнине презента и перфекта. Смедеревско-вршачки говори се аналошким преношењем негације *ни* у 3. л. множине издвајају из овог корпуса. Друга особина којом се ови говори издвајају од већине осталих у којима је забележена негација *ни* одвојена од глагола јесте и везивање *ни* за радни глаголски придев (*ни имѐо де́цу*). Како се из забележених примера види, ова појава се среће и у Мачви и у централној Шумадији (*Ни́ било ови маши́на, Ни́ имѐло, Штру́дли ни́ било*).

⁷² У области Смедеревског Подунавља бележе се и примери типа *ниј имѐла, ниј ми никад ђвца ли́тцала, ниј ми сна́ лепа* и сл. Али се по ауторовом тумачењу овде ради о другачијој појави, тј. о редукцији гласова, а не о губљењу интервокалног *ј*, асимилацији и сажимању (Исто).

⁷³ И у неким призренско-тимочким говорима, нпр. у Гатњу, забележено је контраховано *ни (>није)*.

⁷⁴ Примери наведени у овој реченици су из јужних косметских говора (Младеновић 2013б: 410–411).

Негиран облик помоћног глагола *јесам* у 3. л. једине је у неким говорима раздвојен интерполацијом заменичке енклитике, па бележимо конструкције типа *ни* + заменичка енклитика + *је*. Оваква образовања се најчешће јављају у перфекту, а забележена су у ливањско-дувањском говорном типу, Мачви, Срему, Банату, централној Шумадији. П. Ивић конструкције типа *ни ми је* објашњава аналошким процесима (*ја сам га : он га је = нисам га : ни га је*). Овом типу конструкције се приближавају и негиране реченице с редукованим *ни* (< *није*), које пак имају шири ареал распрострањања, па се, поред у Баната, Мачве и централне Шумадије, бележе и у говорима Бачке, Смедеревског Подунавља, али и у неким српским говорима у Румунији (Мали Гај, Сараволе). Примери с редукованим *ни* су обично везани за 3. лице једине перфекта, али се у Смедеревском Подунављу јављају уопштени за 3. лице множине.

Редукован облик негираног *није/неје* је позната особина призренско-тимочких говора, али и банатских говора уз румунску границу. Ипак, у овим је говорима редукована форма уопштена за шири домен употребе (в. III.1.1).

6. Интерполација енклитика у тесно везаним семантичким целинама

Глаголске и заменичке енклитике се могу јавити на свом уобичајеном, тзв. другом месту, али при томе раздвајати чврсто везане синтагматске целине.

а) Интерполација глаголских енклитика

Дијалекатска грађа:

Пѣтку сам и Жарку пѣсà / ја ћем-и-ј-ѡн / Вѡја сам Пѣрова пѣтâ (СЉ, 209); Зѣка је Буљубаша знао да ће њзгинути / свѣтѣ је Нѣкола / ис Црне смо Гѡрѣ, (Ма, 279); лепи је бог убио (Трс, 221); ја смо и Драган / тринѣс смо данâ њшли (Ко, 58); Овâ е пѣта загѡрела / Душâнова е пѣница дѡбра жѣна / Онѡ е мѡмче спрѣма злâта (УГ, 7); Осамдѣсѣт сам пѡстѡ нѣспособан (ГЦ, 265); големâ је пијâница постâл / убава је девојка изрâсла (ББ, 134); ја и смо тѣ бѣли на стражи / Врло е мâlѣ брѡј отсѣлијѡ (Лј, 203, 208); Свѣти је Рâнђел данâске / Бѣли је лѣкац извâђен / Шарѣни је пасѣл слâђи (Ра, 438); Њѣгова је сѣстра / Јѣдан је тѡп на Ђндеку / Свâ је војска на пѡложâју / И тâ[j] је чѡек мѣни бѣјѡ владѣка / око двâнѣс је мѣнѣ лѣдѣ чувало (Ие, 624, 625, 628, 635); њѣн је мѣж бѣо с мѡјим дѣвером (Ру, 273); Тâ је жѣна прâвâ кѡндурица (Ду, 85); мѡи су рѡдитељи се подѣлили (Дра1, 232); Крвав сам лѣбац јѣла / Чѣтири су кѡвче ударили / Прѣ нѣкѣ сам дан дѡле глѣдѡ /

Његови су ђбадвѧ сѧна ў пољу / Свѧ е ђмладина ђтишла у шкђле / Стђ сам пўтѧ кѧзала / Свѧ су краѧви подбѧцили (Дра2, 203); Тѧј е пѧвац бѧо... (СМ, 319); голѧма је пијѧница бѧл (Лу, 110); Осамдѧсѧт сам пђстђ нѧспособан (ГЦ, 265); мўке смо имѧл'е гол'ѧме (При, 546); ћѧрка је јѧдна пђгибе (Ш, 489); А мђја је мѧјка знѧла да ђдбројѧ / пђследњу су бђрбу ђвде вђдили (ВП, 357, 356); Толикѧ је снѧјег бѧо / Дђбро смо стђјећѧ бѧили / А главу је ѡегову пђдигла / Тѧј је домаћѧн држѧ кђ себѧ (БиХ, 324, 335, 337); *nāši su stāri pōslije bērbe / Nāš je vīnograd u Strājnićevoj dolini* (ЈБар, 164, 187); мђј је мўж пђгино (Сла, 232); мђј је дѧвер глѧдо (Би, 171); Алѧксу цѧо је грѧд вѧкѧо бѧта (Кос, 558); И Крушев је Дђ плаћђ ѡѧму пђрез / Нѧки сам дѧн ѧшла тѧм дђктору (Об, 112, 116); Мѧле су и Пѧнте ђтишли / Јѧ смо и ђн зѧједно утѧкли (Зм, 182); и ѡѧ су трѧ ђндѧ мѧтули ў нѧј грђпч^ћ / Цвјѧтнѧ ѧ нѧћѧља прво (БК, 178, 190).

Фолклористички и књижевнoуметнички текстови:

Ону су царску ћѧр многи просили / Царева је кћѧ често глѧдала (ВК, 53, 169) (ВК, 53); сто је пута годином прѧметну (СМЈ, 322); Три сам године после то у рудник Добру Срећу провѧла / Десну је ногу онако прѧнео / Три су године прошле / целе ће очи већ да ми искапљу (ДМ, 144, 175, 254, 328); малом је Николи утужила жеђѧ (Ј.М.Хе, 392); мој ће господар повести силу свѧтова (Ј.В.То, 182); тај је Павле био у планини / од твоје ће се крви земља запалити (С.Љ.Карл, 269, 382); Мог је свѧкра то много сикирало / моја је мајка од ѡе зазирала / Целу сам нашу зградицу средио / Наше су овце биле дивље (ЛВЈ, 46, 48, 58, 83); вас ћѧте двојица узјати коње / ја ћѧмо и Партенија за вама (ПК, 62, 64); Та је година била родна / Мој је син погинуо у партизани / та је крушка и селска и аризанска (ИИ, 27, 107, 120); и-сви-су мајстори (М.И.Рес, 295).

б) Интерполација заменичких енклитика

Дијалекатска грађѧ:

Један ми син студира (Гор, 695); кђмова се ракија чува за лѧк (ББ, 134); и јѧдна се жѧна стрѧвѧлила дђли / ђвѧ се мјѧсѧца мђрѧн прђћ с овђ динѧрѧ што ѧмѧн (Ду, 300, 327); цѧо га дѧн нѧма (Трс, 221); двѧ ми ћѧри живе (Ш, 432); ђвѧ се стијѧна гђри (БиХ, 362); јѧдѧн га Лопѧтањац ўдарѧ ў кола и ўбијѧ (Вп, 344); са зѧтом се и ћѧркђм пђмѧре (Ко, 58); ђвѧ се мјѧсѧца мђрѧн прђћ с овђ динѧрѧ што ѧмѧн (Ду, 327); мђј ми је свѧкар прѧчо (Би, 179); И мђј се ћѧд обезнѧнио (Об, 112).

Фолклористички и књижевнoуметнички текстови:

гвоздена се врата одмах отворе (ВК, 45, 53, 169); Домаћа се змија у кући не убѧја (ЉД, 19); од стра'оте се божје ћутѧћи не мере / Свѧма се ѧезиним другѧма са истока сунце рађѧ (ПК, 17, 62); Онија ѡегови га ћѧци увѧтив (Д.Љ.Ле, 397); Мој се отац vrlo tome obraduje (ПМН, 30).

У наведеним примерима глаголске и заменичке енклитике раздвајају тесно везане синтагматске целине, тзв. блокиране синтагме. Енклитике најчешће раздвајају синтагме састављене од атрибута именице (*големá је пијани́ца поста́л, мо́ја је ма́јка зна́ла, две́ ми ће́ри жи́ве*), али и оне синтагме чији су делови у најчвршћој међусобној вези (*Зе́ка је Буљуба́ша зна́о, И Кру́шев је Дб плаћо́ њему́ порез / ко́мова се раки́ја чу́ва, Бе́ли је лу́кац изва́ђен*). Енклитике су уметнуте и у напоредне синтагме (*Ће́тку сам и Жа́рку пи́са, ја́ смо и Дра́гџан, Ми́ле су и Па́нте оти́шли*), а бележе се чак и потврде раздвајања сложеница (*До́бро смо сто́јећи би́ли*). Наслањајући се уз прву акцентовану реч и раздвајајући синтагматске целине, енклитике се могу јавити и одвојене једне од других (*мѝ су ро́дитељи се поде́лили*), иако се по правилима стандардног језика све енклитике групишу у низове (ОССЈ, т. 7).

Појава је забележена широм српског говорног подручја, у староцрногорским говорима, Дубровнику, Драгачеву, Обадима, Банији и Кордуну, Змијању, Мачви, Колубари, Славонији итд., а нешто мањи број примера је из призренско-тимочке зоне (Прешево, Лужница). Прегледани фолклористички и књижевноуметнички текстови такође показују широк ареал распрострањања, па су примери овог типа забележени у делима које одсликавају говор различитих дијалеката, источнохерцеговачког (П. Кочић), призренско-тимочког (И. Ивановић), косовско-ресавског (Д. Михаиловић), као и у етнографским збиркама из Топуска, Карловаца итд.

М. Пешикан је везивање енклитике за друго место у реченици у староцрногорским говорима, чак и када раздваја тесно везане целине, оценио као архаичну особину (Пешикан 1965: 209). Д. Петровић истиче да се у говору Змијања субјекатска синтагма с везником *и* често разбија енклитиком (Петровић 1973а: 182). М. Николић у говору Горобила није забележио раздвајање атрибута од именице глаголском енклитиком (Николић 1972: 702), док Љ. Ћирић за говор Лужнице напомиње да су примери раздвајања атрибута од именица јако ретки, као и да је распоред енклитика уопште сличан оном у стандардном језику (Ћирић 1983: 110). П. Ђукановић за ову појаву користи термин из реторике – хипербатон, који подразумева „разбијање синтагматски уско повезаних чланова неким чланом коме ту у уобичајеном књижевном реду речи није место”, и додаје да су за драгачевски говор карактеристичне неке хипербатонске реализације које нису особина књижевног језика (Ђукановић 1997: 204).⁷⁵

Пишући о положајима енклитика у књижевном језику, М. Пешикан је сматрао да „енклитика не може раздвојити делове неког устаљеног израза, на пример име и презиме, двочлана географска имена, именицу и њен атрибут – ако претстављају устаљени израз, једном речју ако синтагма својом целином претставља име једног појма” (Пешикан 1959: 306). Ипак, аутор додаје да у књижевном језику са запада српске језичке територије енклитика радије задржава друго место у реченици (Исто: 307). И Љ. Поповић истиче да се уметање енклитике избегава кад синтагма представља тесну семантичку целину, нарочито у споју имена и презимена, али и да је такво разбијање синтагме енклитиком позната особина језика Вука Караџића и старијих писаца уопште, наводећи примере из језика Караџића, Лазаревића, Матоша итд.

⁷⁵ Овде Ђукановић подсећа заправо на правило српског стандардног језика које даје М. Пешикан – о немогућности раздвајања синтагми енклитиком (в. ниже у раду). Ипак, подсећа и да „то правило није било правило и у Вуково доба” (Ђукановић 1997: 204, фус. 2).

(Поповић 2004: 319). Сматра се да је уметање енклитике у именичку синтагму иначе била уобичајена и за језик српских писаца XIX века, и то не као маркирана појава одређеног функционалног стила, већ као општа одлика епохе (Милановић 2013: 134). Стога та појава није необична у језику Вука Караџића. Према М. Стевановићу, „ритамски моменат [је] условљавао место енклитике између делова атрибутских и сличних синтагми у Вукову језику” (Стевановић 1963–1964: 139). Данас се у стандардном језику избегава раздвајање синтагми уметањем енклитике, што нарочито важи за оне са атрибутивом (в. нпр. Пипер 2005: 103–105). Ипак, дијалекатска грађа, која углавном верно одсликава живи, непосредни говор, није подложна оваквим ограничењима.⁷⁶

Уметање енклитика у синтагму коју чине напоредни субјекти, као нпр. *Ужичани се и Шапчани поплаше...*, Љ. Поповић сматра веома ретком појавом, уз наглашавање да „оваквих примера има нешто више само код појединих старијих писаца” (Исто: 320). У нашој грађи има и таквих забележених примера (нпр. из Баније и Кордуна – *Миле су и Пáнте òтишли, Јá смо и òн зáједно утèкли*; из Колубаре – *са зèтом се и ћèркòм пòмíре*; из Змијања – *Миле су и Пáнте òтишли*, итд.).

Уметање енклитике у чврсто везану семантичку целину се може посматрати и са стилистичке стране, како је то чинио Љ. Јонке (1963). Он је појаву уметања енклитике у синтагму анализирао у језику савремених писаца из друге половине 20. века (Л. Лазаревић, М. Крлежа и др.). Поред примера с уметањем енклитике у синтагму, Јонке подједнако бележи и оне друге, када енклитика долази иза синтагме, и притом иза глагола (исп. *Неки је човек стајао преда мног / Неки човек стајао је преда мног*). Настојећи да утврди како се енклитике у анализираним делима појављују, примећује да се глагол иза енклитике јавља често у почецима приповедака и романа, и то када је причање мирно и сталожено. Али, ако приповетке и романи почињу укључивањем одмах у средиште радње (*in medias res*), тада се енклитика пребацује испред глагола: „Nema dakle šablone, nije svejedno da li jedno ili drugo. Stilistički su eto razlozi koji odlučuju o položaju enklitike, a njih izaziva zapravo situacija ili kontekst” (Јонке 1963: 177–178).

Љ. Поповић напомиње да „уколико конституентско невербално тежиште стоји на почетку реченице, енклитика се најчешће распоређује иза њега”, истичући при том да је у таквим случајевима уметање енклитику у синтагму честа појава, као и да „померање тежишта ка почетку реченице појачава, дакле, антиципативну тенденцију енклитике [...]” (Поповић 2004: 334). Уметање енклитике у синтагму је проучавао и Ј. Вуксановић четрдесетак година после Јонкеа, а његова су истраживања показала да се енклитика у књижевноуметничком, журналистичком и пре свега *разговорном* стилу често налази уметнута у чланове синтагме (Вуксановић 2005: 20).⁷⁷ Како дијалекатски материјал представља преношење непосредног, живог (раз)говора, може се претпоставити да је фреквенција забележених примера у којима је синтагма разбијена енклитиком, као и ширина ареала, заправо резултат разговорног функционалног стила.

⁷⁶ М. Павловић је поводом оваквог раздвајања синтагми енклитикама у Вуковом језику истакао да је то „не само нормална, него и општа појава у Вукову језику”, док за савремени језик констатује да се „истиче [...] све шири тенденција да се не разбија синтагма, али то даје мању гипкост реченици, чак уноси неку врсту крутости” (1963–1964: 40).

⁷⁷ Положај енклитика у српском књижевном језику и раздвајање синтагматских целина проучавала је и Р. Александер, настојећи да по овој основи потцрта разлике између „Bosnian, Croatian, Serbian” (Александер 2008).

Ипак, и наша грађа донекле потврђује наводе М. Пешикана, по којима је раздвајање тесно везаних семантичких целина енклитикама, чини се, нешто фреквентније у западнијим српским областима.

Заменичке и глаголске енклитике могу бити на свом уобичајеном другом месту и притом раздвајати тесно везане синтагматске целине. Иако се оваква линеаризација понекад сматра „непожељном”, нарочито када раздваја нпр. име и презиме, у дијалектима се јавља на читавом ареалу српског језичког простора. Примери раздвајања синтагме енклитикама забележени су широм српског језичког простора, у Мачви, Колубари, Обадима, Змијању, Шумадији, Трстенику, Лужници итд. Ипак, није свуда једнако фреквентна, па је, тако, за говор Змијања или Драгачева та појава означена као фреквентна, док се у Лужници нпр. јавља јако ретко. Раздвајање синтагме коју чине напоредни субјекти, које је с аспекта савременог српског језика оцењено као архаично, забележено је у западнијим областима српског језичког простора (Банија и Кордун, Змијање, староцрногорски говори, Колубара).

Љ. Јонке је уметање енклитике у синтагму у језику писаца тумачио као стилистички поступак, којим је писац постизао различите нијансе у приповедању, док је Ј. Вуксановић анализом различитих жанрова показао да се разбијање тзв. блокираних синтагми енклитикама јавља у свим функционалним стилевима, али да је појава најизраженија у разговорном дискурсу. Наравно, како дијалекатски материјал представља углавном жив и непосредан (раз)говор, отуда се вероватно и ова појава бележи на читавом терену дијалеката српског језика.

III РЕЧЦЕ И РЕД РЕЧИ

Речце спадају у непроменљиве врсте речи и представљају посебну врсту речи по свом значењу. За ред речи у дијалектима српског језика значајна су одступања од уобичајених положаја речци *не* и *ли*, које имају делимично фиксиран положај у стандарду. У појединим дијалектима српског језика приметно је померање, тј. другачије позиционирање ових речци у односу на стандард.

1. Одрична речца *не*

Одрична речца *не* се у стандардном српском језику користи проклитички, у антепозицији у односу на глагол у личном облику. „Проклитички одрична речца *не* којом се негира неки глагол има потпуно фиксиран (граматикализован) распоред: она увек стоји у контактної позицији испред директно негираног глагола, чинећи с њиме акценатску целину” (Поповић 2004: 273). О положају речце *не* писао је још П. Ђорђевић наводећи да „*не* стоји испред правога глагола у простом (*не* пише) а испред помоћнога у сложеном прироку (*не би* писао м. *не* писао *би*)” (Ђорђевић 1898: 230). Слично правило наводи и Т. Маретић (1931: 400), али оба аутора наводе изузетке, пре свега из народних умотворина и народне књижевности, који спадају у домен дијалеката, нпр. Бог *не* дао кози дугачак реп, Како ћу те ја *не* дати, ћерко?, Чарне очи, да би *не* гледале, Идем да бих се и *не* вратио итд. (Ђорђевић 1898: 230). Коментаришући последња два примера, у којима је у реченици негиран главни а не помоћни глагол, Поповић сматра да се у том случају не ради о промени реда речи, већ о структурно другачијој вези негације и сложеног глаголског облика (Поповић 2004: 274). Реч је, свакако, о старијим моделима линеаризације, о чему говори фолклористички миље у којем се јављају.

У дијалектима српског језика забележене су и другачије позиције речце *не*.

1.1. Одрична речца *не* одвојена од глагола

Речца *не* (вар. *ни*) забележена је у грађи на почетку реченице, одвојена од глагола на који се односи интерполацијом заменице, и то:

а) енклитичким обликом личне заменице:

Дијалекатска грађа:

Не ме сечи / *Не* ми фати први (СЖ, 215); *Не* ми е сѝн овде / Да *не* гу видиш / Па *не* му дамо да мрси / *Не* му знам крај (Ђа, 152); *Не* му да̄м / *не* му знам брѝја (Ра, 438); да *не* је повуче (Бан, 407); жена *не*-му рађала / *не* га дава^е (ГГ, 479); *не* ме знаје / *не* ми је слатко / *не* га је видеја / *не* ги знаје / а на некога *не* му се дава / *не* ву се да̄ло ал *не* га пуштише (Пре, 545, 558, 560); *не* ти гу да̄м / да *не* гу види / како *не* те је срам / *не* ти је имало (ИЈС, 403); А *не* ми годи, бра̄те мѝлѝ (Лет, 129); *Не* ги познавам (Лес, 65); Да *не* ти удари крушац по ме̄ц'у / *Не* ми даја да ѝдим у школу / *ни* ти се испека (Га, 419, 423, 90); *не* гу пушта самовѝлу / *не* му дава дрва (Пч1, 297); ништо *не* ти треба / *не* га знам / *не* ми се свиц'а / *не* ти се плач'е (КМ, 429, 362); *не* ми тре̄ба да се обучем / *не* ти се свиђа / *не* га памтите (БцР, 174); Какѝј *не* те пита̄м / *Не* ти га да̄м / *Не* ми гу задѝвај / *Не* те слѝшам / *Не* га дѝрај / *Не* ми збѝри (КиМ, 293, 347, 348, 366); *не* ми ^е же̄њет / *Не* ми ^е казала / *Не* ми ^е било до̄бро / *Не* га је виде̄ла / *Не* те подморáva нӣкој (При, 525, 545); *не* му даја / *не* му било ӣља̄ч / *Не* ми се види / Он *не* му даја (Ја, 127, 170, 172); *не* му ка̄жи за ово / *не* ти много тражѝа / *не* гу згодно код брата и ћерку / *не* ме нӣко сретнӯа (АП, 258, 259); *не* ми ф̄али нӣшта / *не* те позна̄јем (Бцг, 157); *не* ми да̄л / *не* га имало / *ни* ми е да̄л / *не* му до̄бро / *не* ми се ра̄дувала ма̄ти (ББ, 80, 137); *Не* ми да̄ду (Бат, 45); *не* ти прија рӯфак (ДК, 272).

Фолклористички и књижевнoуметнички текстови:

а ако *не* ми кажеш право / и ако *не* ме удариш де ти је ћеф / да може да *не* ме уити ђавол / па се мољи да *не* ја стриже̄т / да *не* ни угаси огњиште (ВБ, 71, 74, 117, 194); *не* гу бацај / *не* га гледаја никој / *не* му да воду ни леб (Д.Ђ.Ле, 287, 474); да *не* ми се смејете / *не* му је време сега / *Не* ми давајте / *не* је турајте / *не* ме жалите (ГБ, 13, 15, 20); *не* гу знам име / *не* ги познавам / турио црне наочаре, *не* ги познавам / *не* ми се оре / *не* ми се дава теле Ђоки / *Не* га гледам, пијем моје пиво (ИИ, 41, 84, 153, 232, 235).

б) повратном морфемом⁷⁸ се:

Дијалекатска грађа:

да *не* се плаши / *не* се носеше / да *не* се кажеш (ИСЈ, 403) ; *не* се-играј / *не* се плашите (ГГ, 479); Сага *не* се пита нико / А *не* се слаже глас (Лет, 129); *не* се уплашија / *Не* се познавамо / *Не* се угађа (Пре, 545, 567, 568); *Не* се секирај / *Не* се може ништа / *Не* се види од муглу (Лес, 65); *не* се јави нико (Бцг, 157); *не* се иде другим даном (РБЧен, 354); Оћу да га сместим да *не* толико се секира / *Не* се враћа ништа (Бан, 407); *Не* се работало на свети-Трифун (Га, 419); *не* се види / ако *не* се мучиш, немаш / *не* се стави нџ у млеко (Ру, 273); *не* се облажимо / *не* се плашете (Пч1, 300, 302); *не* се љуби (Зап, 264); *не* се померав / да *не* се њсаби тој месо (СЖ, 252); оне *не* се свац'ал'е / *не* се верује таквејзи жене / *не* се дигна'а (КМ, 203, 361); *Не* се плашимо / *Не* се љути на мене / *Не* се скитај нџом (КиМ, 293, 366); и *не* се венча (При, 545); *не* се засекирала / *не* се толко гризеш (АП, 259, 258); *не* се изведрило / *не* се одала (ББ, 137, 80); *не* се јави нико (Бцг, 157); *не* се види / *не* се држи / *не* се прави / *не* се покварено увати ништа (МГ, 162); сад *не* се бавим толико сас пџсмама (Сар, 153); *Не* се љубило (Пон, 233); више *не* се били / *не* се разбије жлч / код нас *не* се једу (ДК, 317, 327).

Фолклористички и књижевноуметнички текстови:

темнина *не* се види / *не* се познаје / оно *не* се родило / *не* се плаши / ти ништа *не* се бои (ТиМ, 42–47); *не* се приваћа (ВБ, 157); *не* се смејте старцу / жив од ње *не* се одвајам / *Не* се плаши, казуј истину! (ГБ, 20, 39); *Не* се зна да л смо од исту семку / *не* се ради (ИИ, 5, 92).

Прегледом грађе запажа се да се одступање од уобичајеног места (с аспекта стандардног језика) речце *не* у линеаризацији јавља у југоисточним србијанским говорима (дакле, призренско-тимочка дијалекатска област), али и у банатским говорима шумадијско-војвођанског дијалекта, као и у српским говорима румунског Баната. Речца *не* на почетку реченице одвојена од глагола интерполацијом заменице је најчешће под акцентом, а за овакву појаву је још А. Белић констатовао да „и ако се и у другим дијалектима нашим акценат са глагола у извесним случајевима преноси на речцу *не* [...], ипак овако раздвајање његово енклитичном заменицом од глагола није у њима обично, те се може мислити да је и та црта дошла са стране, из македонских дијалеката” (Белић 2009: 403). Додаје и да у овим говорима постоји још једна конструкција „која се готово подударно са овом, па ипак је у ствари нешто друго” (Исто). Овде Белић мисли на облик *неје*, који у овим говорима гласи често *не*, а настао је фонетским путем од *неје* (> *нее* > *не*).⁷⁹ Како у таквим случајевима то *не* представља пуну, акценатовану форму, Белић сматра да је употреба енклитичке заменице иза ње оправдана. Да ли су овакве форме, где је *не* употребљено уместо *неје* (*не ни убаво* ←

⁷⁸ Се се често у нашем материјалу означава као морфема, или само као енклитика, јер она у суштини представља „полифункционално граматичко средство” (Ивић 1961–1962: 138).

⁷⁹ Исп. *не ни држава дала* ← *неје ни држава дала, он не ни знал* ← *он неје ни знал*.

неје ни убаво) утицале на употребу и у другим случајевима, где се не ради о редукованом *не* од *неје* (нпр. *не се бојев*), не може се ништа поузданије рећи (Исто). „Приближавање негираних конструкција огледа се како у акцентовању одричне речце *не* и онда кад она није траг сажетог одричног глагола *неје/није*, тако и у интерполирању заменице између одричне речце и помоћног глагола у одричној копули */не/ни + зам. енкл. + глагол*” (Младеновић 2013б: 409). У наведеним примерима је и *не* које одговара императивном склопу *немој(те) (да): не се плашите, Не се љути на мене, Не се скитај ндћом*.

Како је за нашу тему релевантна позиција речце *не*, а не нужно и њено порекло, у ову групу смо сврстали све примере с негацијом одвојеном од глагола, независно од тога је ли је у питању редуковани облик од *неје* или је у питању само одрична речца *не*. Наведени примери с речцом *не* одвојеном од глагола јављају се:

а) у презенту, с одричном речцом испред енклитике: *Не се плашимо (Не плашимо се), Не се љути на мене (Не љути се на мене), не му знам брђа (не знам му броја), Не се угађа (Не угађа се);*

б) у 3. л. јединине и множине перфекта: *жéна не му рађала (жéна није му рађала), не се уплашија (није се уплашио), Не ми даја да идим у школу (Није ми дао да идем у школу), óне не се свац'áл'е (нису се свађале); нí ти се испéка (није ти се испекла);*

в) у заповедим реченицама, тј. с *не* које одговара значењу *немој(те) (да): не ги отвáрајте (немојте да га отвáрате, али и: не отварајте их), Не се скитај ндћом (немој да се скиташ, али и: не скитај се).*⁸⁰

Највише примера у материјалу је забележено у значењу под б), што није необично с обзиром на то да се овакво редуковано *не/ни* бележи широм српског језичког простора (т. П.5.5). По заступљености на терену следи употреба *не* у императивним конструкцијама (в), и најзад, ограничено на један део области, среће се и енклитика *не* у инверзији, тј. одвојена од глагола интерполацијом заменице (а).

М. Павловић за говор Сретечке жупе истиче да се негирање изражава и на „обичан начин”, али додаје и да се „несумњиво, пак, под утицајем с југа, развило [...] до знатне мере везивање одричне речце *не* за радни глаголски придев”, наводећи примере из грађе (*ништа не знала, ми смо још не дошле, те си раја не дóстала* итд.) (Павловић 1939: 214–215). Ово је одлика и ширег ареала. Павловић примећује да се речца *не* у таквом реду речи може аутоматизовано везивати и за прилоге (*Постој, сунце, не радо заоди*), и закључује да то „показује врло значајну појаву у механизирању реда речи” (Исто).

⁸⁰ Ове реченице би се заправо могле двоструко тумачити: *Не се скитај → Немој да се скиташ, али и Не скитај се!* Наведен однос под в) дат је према Р. Младеновићу, који наводи да се линеаризацији *не (>неје/није)* у јужнокосметским говорима „прикључује [...] *не*, које – у додуше другачијем синтаксичком склопу – алтернира са *немој(те) + да: Не гу муч'ите, не ги отвáрајте [...]*” (Младеновић 2013б: 411).

Говорећи о негацији у Алексиначком Поморављу, Н. Богдановић за речцу *не* која иде уз 3. л. једнине перфекта такође сматра да би то *не* „онда могло бити сажети облик *није* (од *нејé* > *неé* > *не́*)” (Богдановић 1987: 259). У клетвама бележи *не* уз радни глаголски придев, нарочито у онима у којима се негацијом формира тзв. некетва: *рáne те не ваћале, мéчке те не газíле* итд. У Алексиначком Поморављу је овако позиционирано *не* одвојено од глагола забележено само у примерима с *не* које је редуковано од *неје*, и у наведеним примерима у императивном значењу. Међутим, када је у питању неакцентовани облик, одрична речца *не* којом се негира глагол има позицију уобичајену и за стандардни језик (*брáт ни не да дíмо, дéте се не изнóси, тóј се не препрáља*, АП, 285, 288). Акцентовано *не* у реченицама типа *не́ се брáните* Богдановић налази најсевернијем делу јужноморавских говора, додајући да оваква форма у тимочко-лужничком и сврљишко-заплањском гласи *не бранéте се* (Исто: 258).⁸¹ Судећи по приложеним текстовима, у Бучуму и Белом Потоку одвојено од глагола је *не́* редуковано од *не́је* (*не́ га имáло, не́ се одáла*, ББ, 80). Када је *не* неакцентовано и није редуковано од *неје* (евентуално *није*),⁸² има уобичајену позицију, уз глагол (*пúшка ти не трéба*, ББ, 170).

У говору шарпланинске Горе се такође често *не* одваја заменичком енклитиком од глагола, а појава се тумачи македонским утицајем, који се бележи и у другим областима (сретечки, сиринићки, јужнометохијски говори). Истиче се да је у овом говору за „раздвајање *не* од глагола свакако од значаја то што заменичка енклитика, акузативна доследно, мора бити уз глагол, скоро по правилу испред [...]. На тај начин се *не*, које пружа секундарну информацију о глаголу, нашло одвојено” (Младеновић 2001: 479).

У говору јужнокосовског села Гатње помоћни глагол се у 3. л. једнине и множине своди на *не́*, али и на *ни́* (исп. и Бели Поток). Сматра се да је свођење помоћног глагола у 3. л. јд. и 3. л. мн. негираног перфекта иновација говора призренско-тимочке области уопште, а иновација у јужнокосовском говору је присуство пуне одричне форме 3. л. једнине за оба броја, а „основни подстицај за преосмишљавање може се наћи у чињеници да нема потребе за морфолошким обележавањем граматичког броја помоћног глагола, пошто је број већ обележен глаголским придевом, али и субјектом према коме конгруира предикат” (Младеновић 2013а: 360).

Р. Младеновић је посебно проучавао линеаризацију енклитика у јужнокосовским и јужнометохијским местима. Како и он примећује, линеаризација *не* + заменичка енклитика + глагол „карактерише шири словенско-несловенски балкански ареал” (Младеновић 2013б: 409). Наводи да мањи број примера с негацијом уз глагол бележи у севернијим деловима јужне Метохије (*А како да ги не́ одне́се, Затвóри врáта да ги не пúштиши*) и сматра да такви примери могу бити „траг дужег опстанка старије линеаризације под утицајем севернометохијских говора” (Исто: 410). За 3. л. јд. негираног перфекта Младеновић подсећа да ту долази до сажимања *не́је/ни́је* > *не́/ни́*, и

⁸¹ Богдановићева констатација би могла важити и за нашу грађу. Примери с негацијом одвојеном од глагола интерполацијом заменице нису забележени у говору Лужнице, у Понишављу је забележен један пример у поглављу о контракцији вокалских група, и то са енклитиком *се* у интерполацији (*не́ се љубíло*, Пон, 49). Изгледа да призренско-тимочки простор ни у овом смислу није уједначен.

⁸² Иако је призренско-тимочки говорни тип хиперекавизиран и одрична форма глагола најчешће гласи *неје*, Н. Богдановић у Белом Потоку бележи и *није*, додуше ретко (Богдановић 1979: 137).

да се тај облик онда проширио и на 3. л. мн., а заменичка енклитика остаје на истом месту на којима је и иначе у примерима с помоћним глаголом у пуном облику. Поред тога, у јужнометохијским говорима је стабилизација облика *не* од *није/нисам* завршена, док се у јужнокосовским говорима напоредно јављају у *ни/не*, и *ни/неје*. Занимљиво је да је у јужнокосовским говорима услов за употребу сажете форме управо интерполација заменичке енклитике између негације и глаголског придева (*никат ни га рекла, ни му давала мама, не ми река*)⁸³, док непостојање заменичке енклитике условљава употребу пуног облика негираног помоћног глагола. У јужнометохијским говорима се такво двојство не бележи (Исто: 410–411).

Удаљавање речце *не* од глагола на који се она односи у примерима забележеним у банатским говорима шумадијско-војвођанског типа аутори тумаче калком према румунском језику (Ивић и др. 1997: 407). Ова појава се у истраживаним говорима у румунском Банату тумачи на исти начин (Бошњаковић–Вареника 2008; Симић 2012; Томић 1987; Бошњаковић–Радовановић 2009; итд.). Младеновић је поводом ове појаве у банатским говорима истакао да „синтаксичко калкирање није морало бити остварено само према румунском моделу [...], пошто се интерполирање заменице између одричне речце и основног глагола среће на ширем балканском простору [...] – у македонским, бугарским, албанским, грчким пунктовима” (Младеновић 2013б: 409).

У говору Радимаца се речце *не* и *ни* јављају одвојене од глагола, а занимљиво је да ове две речце у радимачком говору припадају различитим доменима употребе, судећи по примерима које М. Томић наводи. Тако, *ни* представља редуковану форму од *није* (*Ни ми право, Ни ми било све јено*), док је форма *не* одрична речца одвојена од глагола (*Не му да̂м, Не му зна̂м бр̂ја*). У материјалу из Малог Гаја у Румунији бележимо исту слику, *ни* је редуковано од *није* (*ни ме ви̂до*), а *не* је одрична речца (*не̂ се ви̂ди*). Такво двојство је забележено и у румунском селу Сараволе (*а ни се ни̂шло / не̂ се ба̂вим то̂лико сас̂ п̂смама*). Слична је слика и у банатским говорима шумадијско-војвођанског типа, где се наводи употреба редукованог *ни* < *није* одвојеног од глагола (*ни ми рекла, ни се се̂јало* итд.) (Ивић и др. 1994: 278). Како ови говори нису хиперекавизирани, као нпр. призренско-тимочки и већи део косовско-ресавског, овде је и очекивана фреквентнија употреба редукованог *ни* (< *није*) него *не* (< *неје*). Ипак, редуковано *ни* се бележи, додуше мањим бројем примера, и у неким говорима призренско-тимочке области, нпр. у јужнокосовским говорима.⁸⁴

М. Томић поводом реда речи негираних форми у говору Радимаца издваја две могућности у распоређивању реченичних чланова: с речцом *не* која је у иницијалној позицији и одвојена од глагола (*Не ти га да̂м*), и с речцом *не* везаном за глагол (*Ти га не да̂м*) (Томић 1987: 431). Детаљнија анализа ширег контекста у којима се овакви примери бележе би могла можда указати и на одређене стилске разлике у употреби ових конструкција.⁸⁵

⁸³ Дакле, у јужнокосовским говорима се пун одрични облик помоћног глагола јавља у перфекту у коме нема интерполације заменичке енклитике између елемената перфекта (*краве ни̂е давале млеко*) (Младеновић 2013б: 410).

⁸⁴ Редуковано *ни*, које се употребљава уместо *није*, јавља се као обележје у различитим говорним типовима српског језичког простора (Ливно и Дувно, Смедеревско Подунавље, Мачва итд.). О тој појави в. т. II.5.5.

⁸⁵ У прегледаним текстовима приложеним уз монографију о говору Радимаца нисмо забележили примере с негацијом одвојеном од глагола.

У наведеним говорима речца *не* одвојена од глагола на који се односи је само један могући распоред речи. У већини говора се среће и уобичајени ред речи, који одговара ономе у стандардном језику, с речцом *не* везаном за глагол. У који ће положај говорник у дијалекту сместити речцу *не* некада можда може зависити и од потребе за истицањем.

Причајући о мукама Срба на Косову и Метохији и њиховом бежању одатле у сигурније крајеве, информатор из Гатња завршава причање речима:

Ђе, и седам гóдине више тáмо, у Гáтњо, у Ўрошевац, нíсмо бíле, нíти знáмо што је, нíти кáко је. Бóги бíја: „Нíшта нíсам мóга да пóзнам – вíка – сáмо бúнар! Свé српско срушíле да нé се пóзна да смо живéле тý” (Га, 428).

Можда је информатор оваквим избором реда речи желео да нагласи негацију. У материјалу из Гатња бележимо и речцу *не* везану за глагол, додуше у мањем броју примера: бес трí пýт, тó се *не остáља* / и *не пúшч'áју* гу (Га, 436, 424).

Када информатор у прешевском крају говори о томе како она и њени укућани немају навику да посте, и жали због тога, причање завршава речима:

А на нéкога му се дáва, а на нéкога нé му се дáва (Пре, 558).

Измештањем речце *не* из положаја непосредно уз глагол, негација као да је додатно наглашена.

С обзиром на то да је оваква појава у линеаризацији речце *не* забележена и код Срба у Банату, и то како на србијанској страни тако и на румунској, може се претпоставити да се ту заправо ради о наносу балканистичких језичких утицаја, за који је познато да је у синтакси знатан. Познато је да су српски говори уз румунску границу претрпели одређене измене, опет нарочито у синтакси, и пре свега у условима снажног билингвизма (исп. нпр. Поповић 2007).

У бугарском језику, као језику који такође припада балканском језичком савезу, „след негация с партикулата на някои местоименни форми, с помагаталният глагол съм и партикулата ще получават ударение” (Баракова 2000: 287). У бугарском су такве уобичајене конструкције забележене и претраживањем Бугарског националног корпуса (БНК): *Не се* храни / После *не се* сетих за това и сл. Иако Баракова износи став да „че разпределението на клитиките различава българския език от всички останали славянски езици” (Исто: 289), познато је да је веза речце *не* и енклитике обележје македонских говора, као и србијанског југоистока и североистока.⁸⁶

⁸⁶ Могуће је, међутим, да аутор под бугарским језиком укључује македонске, као и делове србијанских области, што не би одударало од традиционалног бугарског приступа овом питању.

Речца *не* одвојена од глагола интерполацијом заменичких енклитика или енклитике *се* забележена је у југоисточним србијанским говорима (Сретечка жупа, Ђаковица, Гора, Прешево, Летница итд.), у банатским говорима, како у србијанском делу Баната, тако и у румунском Банату (Банатска Црна Гора, Ченеј, Рудна, Мали Гај, Сараволе), али и у српским клисурским говорима (Радимци). Овакво *не* има двојако порекло, једно је настало редукцијом пуног одричног *неје*, и такво *не* је најчешће под акцентом (*не ни убаво* → *неје ни убаво*), а друго представља одречну речцу (*не се бојев*). Ове конструкције се у призренско-тимочким говорима међусобно пак приближавају, и то по акценту, јер и *не* које није настало редукцијом често носи акценат, и позиционо, интерполацијом енклитике између *не* и глагола. У ову групу спадају и примери с *не* које је редуковано од *немој(те) (да) (не се плашете)*. Примери с речцом *не* одвојеном од глагола забележени су у презенту (*Не се плашимо*), у 3. л. јединине и множине уз перфекат (*жéна не му рађала, óне не се свац'áл'е*) и у заповедним реченицама (*не́ ги отвáрајте*).

Дакле, речца *не* одвојена од глаголског облика на који се односи јавља се у призренско-тимочкој дијалекатској области, али и у делу шумадијско-војвођанских и смедеревско-вршачких говора⁸⁷, пре свега у областима уз румунску границу. Призренско-тимочки говори такође нису уједначени по питању распрострањања ове појаве. У југозападнијим деловима призренско-тимочке области од глагола се одваја интерполацијом енклитике и речца *не* и редуковано *не (<неје)* (Гатње, Призрен, Сретечка жупа, Прешево). У северним деловима призренско-јужноморавске области, нпр. у Алексиначком Поморављу, од глагола се одваја углавном редуковано *не*, док је речца *не* у инверзији резервисана само за императивне конструкције (*не́ се засекира́ла / не се то́лко грíзеш*, али *дéте се не изно́си*). Источније од ове линије, у Бучуму и Белом Потоку, забележени су само примери с редукованим *не* одвојеним од глагола (*не́ се изведри́ло, не ми се ра́дувала ма́ти*). Још даље ка истоку, у Лужници, примери одвајања *не* од глагола нису забележени, или су бележени по изузетку (један пример у Понишављу). Ови налази потврђују и запажања Н. Богдановића, који је истакао да је речцу *не* одвојену од глагола забележио у најсевернијем делу јужноморавских говора, док је у сврљишко-заплањском и тимочко-лужничком ред речи уобичајен. На основу анализираниог корпуса може се закључити да је одвајање *не* од глагола особина која одликује призренско-јужноморавски простор, нарочито њен југозападни ареал. Источније од ове линије дистрибуција *не* одвојеног од глагола важи само у неким категоријама (нпр. у императиву), док се у тимочко-лужничком ова појава бележи по изузетку. Призренско-тимочкој области припадају већим делом и приповетке с Косова и Метохије које је прикупио В. Бован, у којима је такође забележена речца *не* одвојена од глагола интерполацијом заменичке енклитике. У грађи из кумановске области ово је очекивана појава с обзиром на то да таква линеаризација представља део македонског стандарда.

⁸⁷ П. Ивић је говори у Банатској Клисури сврстао у смедеревско-вршачки говорни тип (Ивић 2009: 102). Он границу према косовско-ресавском говорном типу одређује према замени јата, па предлаже да се у смедеревско-вршачке говоре уброје они који имају доследни икавски рефлекс у дативу и локативу јединине именица женског рода на *-а* (*жени, води*), у компаративима типа *старији* и у одричном презенту (*нисам, ниси, нисмо...*). Клисурски говор Радимаца М. Томић подводи под косовско-ресавски говорни тип (Томић 1987: 311).

У говорима Баната речца *не* одвојена од глагола интерполацијом заменице забележена је у презенту (*не се јави нико, не се иде другим даном, не ми фали ништа* итд.). Када је у питању редукована негација од *није*, у овим говорима се бележи облик *ни*, и то најчешће под акцентом. Удаљавање речце *не* од глагола на који се она односи тумачи се калком према румунском језику и знатно је фреквентнија у говорима румунског Баната (Мали Гај, Сараволе, Рекаш и сл.). Ипак, како је иста појава забележена и на србијанском југоистоку, синтаксичко калкирање није морало настати само као калк према румунском конструкцијама, иако је румунски језик у суседству могао бити подршка развоју оваквих конструкција. Како је већ истицано, оваква појава се у говорима може посматрати као део ширих балканистичких процеса.

Забележени примери у фолклористичкој и књижевноуметничкој грађи потврђују овакав ареал простирања. Примери с речцом *не* одвојеном од глагола интерполацијом енклитичког облика заменице или морфеме *се* забележени су у Косовским причама Григорија Божовића, у роману Аризани И. Ивановића (Понишавље), као и у фолклористичким текстовима из косовске и кумановске области.

1.2. Одрична речца *не* испред упитне речце *ли*

Упитна речца *ли* се у линеаризацији реченице стандардног српског језика везује за друго место у реченици, тј. „*стоји svagda iza prve riječi u rečenici, koja je ponajviše glagol [...], a katkada je to i druga koja riječ*” (Маретић 1931: 408): нпр. *Знаш ли читати?, Хоће ли доћи?, Истина ли је?* итд. У неким дијалектима српског језика упитна речца *ли* је у упитним реченицама забележена непосредно иза одричне речце *не*.

Дијалекатска грађа:

Не ли си бив? / Не ли си одив? (СЖ, 214); Не ли ти причам? / Не ли ти рекó? (Лу, 109); Не ли сише кишче? / Не ли је он то рѣка! (Ја, 127, 128), Бáne не ли га видѣ? (Пч2, 513); А не л'и га знаш нега (При, 384); не ли ти казува / не ли ти је греóта / не ли ће ти сунце сме́та / не ли је истѣпан / не ли знаш / (Пре, 310, 371, 495, 500, 508); не ли су ти óни рóдбина / не ли си видѣа / не ли си мајке рѣкла / не ли сте видѣли Слободána (АП, 259); Не́ли имаш? / Не́л'и ти се нажаљује (ГГ, 462); не́ ли купи́л со́л (ББ, 137); Не́ли ти дошла ч'ѣрка? / не́ли си заради́ја? / не́ли сте има́ле и ви́? (Га, 398); Па, не ли тика́? / Не ли мо́же сва́ки да ко́па, да оре, па да има́? (Цтв, 281, 282); не́ли има грејалице? / не́л ти казујем? / не́л видиш? (Пон, 199).

Фолклористички и књижевноуметнички текстови:

Не ли ле́го мало да се одморим? (ББ, 221); Дедо, не ли знаш куде је Стаклени брег? / Не ли ћеш ме изедеш? / Не ли је недеља? (Д.Ђ.Ле, 58, 196, 397); Не, на овој д'н ни лоша мисла не пада, а не ли слуза. / Не ли не издадоше, потказаше? / Не ли се ја држа? (БС, 21, 25, 55); Не ли осећате? / Не ли је ово наша света

митрополија? (ГБ, 13, 18); *Не ли* си из Пуковац? / *не ли* си ти Биба Марјановић? / *Не ли* чу шта рече пуковник? / *Не ли* ти реко да упрегнеш Цану? / *Не ли* идеш од дом? / *Не ли* си се уписао у Задругу? / *Не ли* си ми ти наредио да не дам никоме ниједно зрно ван следување? (ИИ, 12, 16, 28, 109, 129).

Примери с упитном конструкцијом *не + ли* забележени су у призренско-тимочком дијалекту, и то на читавом његовом простору, како у западнијим областима (призренско-јужноморавски тип), тако и на крајњем истоку (тимочко-лужнички тип). Таква упитна форма забележена је и у косметским приповеткама, као и у прози Б. Станковића и И. Ивановића. У примерима овог типа реч је о одрицању у упитним реченицама помоћу конструкције *не + ли*. Према тумачењу Н. Богдановића, „у упитним реченицама једно акценковано *не* као да долази од одричних облика глагола *јесам* разбијених упитним *ли*” (Богдановић 1987: 259). Према Р. Младеновићу речца *нељи/нељ/ељи*, како је он бележи у говору шарпланинске Горе, по пореклу је од *неје + ли*, па је отуда и речца *не* увек под акцентом (Младеновић 2001: 462). Љ. Ћирић међу упитне речце наводи и *нѐл/нѐли*, али и *нѐл/нѐли* (Ћирић 1999: 199). Како М. Павловић примећује (Павловић 1970: 127), инверзије су у народним говорима честе за потребе наглашавања одређених делова реченице или речи, па су инверзији подложне и оне категорије које у стандардном језику нису. Тако, упитна речца *ли* добија различиту позицију у зависности од тога на којој је лексеми тежиште питања.

У наведеним примерима тежиште је свакако на одричном облику глагола *јесам* (*Не ли* си бив? → Зар *нис* био? / *Не ли* ти рекó → Зар ти *нисам* рекао). Померањем упитне речце *ли* мења се и тежиште питања. Тако се позиционирањем речце на финалну позицију (*Причам* ти ли) тежиште ставља на коју другу реч, нпр. глагол. Н. Богдановић упитне реченице с негираним обликом глагола *хтети* и упитном речцом *ли* означава као реченице у којима је ублажена упитност, „где се очекује управо позитиван одговор, или скретање пажње на то да је управо садржина стварности управо обрнута од садржаја реченице” (нпр. *неће ли ти б'удне тѐшко, неће ли мајка да иде до лекара, нисам ли тебе срѐла јуче, није ли то м'ало др'укше б'ило*) (Богдановић 1987: 255).

Иако су наши примери с одричном речцом, а не негираним обликом глагола *јесам*, чини се да опис ублажене упитности одговара и питањима с обрасцем *не + ли*. Наводећи упитне речце у говору Гатња, Младеновић уз *нѐли* у загради наводи ’зар није’ (Младеновић 2013а: 398). Оваква питања су дакле ублажена, често звуче скоро као реторска питања, а успут некада и са нијансом грдње. Чини се да у народним говорима, посебно у призренско-тимочким, скраћене форме често преузимају функцију пуног облика.

Када није у питању упитна реченица, свеза *не + ли* може имати и другачије значење. У Коштани је, тако, забележено: „Плачи, Митке, плачи! Не, на овој д'н ни лоша мисла не пада, а *не ли* суза” (БС, 21). Овде *не + ли* нема упитно значење, већ означава неку врсту градијацијског односа према првом делу реченице – не пада ни лоша мисао, а камоли суза.⁸⁸ Овакво значење свезе *не + ли* забележено је само у овом примеру из пера Б. Станковића, док су форме с упитним *не + ли* далеко фреквентније.

⁸⁸ Слобода лектора у интервенцијама видљива је и у делима Б. Станковића, често наносећи штету дијалекатском изразу (в. Стевановић 1977). Тако се овај пример у једном од новијих издања

Добро, како мој деда може да коси у осамдесет година и ја могу у седамдесет да пасем говеда? [...] Све тој отишло у господство. Не ли може сваки да копа, да оре, па да има? (ЦТВ, 282).

„Нечу да утэкнем, ако несъм зарадела за едн ручк, нечу да бегам, немој га ни правите. Не ли видиш какъв живот живим ја при моју мачију?” – рече: „Добро кажеш, знам ја добро тој све” (Пон, 232).

Упитна речца *ли* иза одричне речце *не* забележена је у Сретечкој жупи, Јањеvu, Призрену, Прешеву итд., односно у читавој призренско-тимочкој дијалекатској области. Књижевноуметнички текстови (Коштана, Аризани, Косовске приче) и фолклористичке збирке (В. Бован, Д. М. Ђорђевић) показују исти ареал простирања. Као забележен облик јавља се и *нели*, који су аутори испитиваних ареала у монографијама представљали као упитну речцу (Љ. Ћирић, Р. Младеновић). Било да је упитна форма представљена свезом *не + ли*, или пак речцом *нели*, ради се о таквим упитним реченицама које у себи носе нијансу реторског питања, а некада чак и грдње, приговарања. Један забележен пример свезе *не + ли*, из Станковићеве Коштане, није у упитној форми, већ има функцију и значење везничког споја а камоли.

1.3. Речца *не* везана за радни глаголски придев

Речца *не* у стандардном српском језику по правилу не може стајати испред радног глаголског придева. Од овог правила се изузимају клетве и друге окамењене конструкције и изрази, које иначе не подлежу истим правилима као стандардни језик (нпр. *Бог те не убио!*, *Хтео не хтео, исто ти се пише*, *Не поновило се!*, *Радио, не радио, свира ти радио* итд.).

У неким дијалектима српског језика забележен је положај речце *не* испред радног глаголског придева.

Дијалекатска грађа:

ми смо још *не дошле* / *мати је не знала* / *почем си не бив* (СЖ, 214–215); *не свидело* у се / *не тели* га ништа учев / *Не дала* им њим да едев и они (Пч1, 306);

Коштана (2009) бележи: „Али не! С’г на овај дан ни лоша мисал не пада, а камо ли слуга.” Овакви и слични примери језичких, а можда некада и стилских, интервенција у делима Б. Станковића су врло честа, и завређују посебну анализу.

враништáнске лóвције *не víдел'е* мéдведа (ГГ, 475); лекáри *не имáло / не имáло* вáше сéло пóп (Цтв, 265); Баштá *не давáл* (Пон, 242); нíшто *не работáл'е / не давáл'е* да искóч'ив на ул'ицу / *не мóгл'е* дéца да га пóзнав (При, 540, 544, 546); итд.

Фолклористички и књижевноуметнички текстови:

а свиња *не смела* да га чека / *не требао* си (ВБ, 70, 185); Ледина први пут разорана на селску утрину, *не рађала*, земља неиспостена (ИИ, 129); а Turci još своје sudove *не postavili* (ПМН, 22); Али њему *не дао* враг мира / и *не могао* ни један докониати шта би то било с њиховим старцем (М.О.Сла, 67, 186); *не понио* брашњенице, па се вратих да те изједем (Ј.М.Хе, 6); *не хтјела* бештија једна дати кључа (Ј.В.То, 228, 355); отиде у купус ћерати псе, па *не могла* ни једнога ухватити (С.Ђ.Карл, 341).⁸⁹

Речца *не* везана за радни глаголски придев забележена је у призренско-тимочкој дијалекатској области, у Призрену, Гори, Лужници, Црној Трави итд. Фолклористички и књижевноуметнички материјал даје шири ареал заступљености ове појаве, па је, поред у призренско-тимочкој дијалекатској области, појава бележена и у фолклористичким текстовима из Бранковине, Херцеговине, Топуска, Славоније, Карловаца итд. Ипак, можда није без значаја чињеница да су примери везане речце *не* за радни глаголски придев изван призренско-тимочке зоне настали у другој половини 19. (Прота Матеја Ненадовић) и првој половини 20. века (приповетке приређивача В. Чајкановића), па се у овим областима ово можда може посматрати као архаизам.

Одавно је констатовано да се речца *не* „крајње нерадо намешта уз инфинитиве и уз радне придеве – дакле уз речи именичког и придевског порекла; она тежи да стоји уз лични глаголски облик, макар он данас био и енклитичан” (Грицкат 1961: 124–125). Тако, примери типа *Ја бих не дошао, Ако будем не дошао, Ја ћу не писати, Ја сам не писао* јесу „калупи који не спадају у српскохрватски књижевни језик и готово не спадају у српскохрватски језик уопште” (Исто). Ипак, и аутор наводи изузетке из корпуса народне (В. Караџић) и дијалекатске књижевности (М. Миљанов), где или радни придев замењује цео перфекат (*не довео* Турчина, *памети не стекао*), или у грађењу оптатива (да би *не гледале*), или у облику футура у случају „померања ка модалности” (Како ћу те ја *не дати*, ћерко?) (Исто: фус. 21). У забележеним примерима из наше грађе чини се да примери с речцом *не* уз радни глаголски придев заправо замењују перфекат: *не могл'е деца да га познав (нису могла деца...); не тели га ништа учев (нису хтели ништа...); не могла ни једнога ухватити (није могла ниједнога...)*, итд.

М. Павловић је констатовао бележећи овакве примере да се под утицајем македонских говора речца *не* почела везивати за радни глаголски придев (Павловић 1939: 214–215). Н. Богдановић примере с оваквим редом речи бележи у клетвама (*áле те не однэле, рáне те не вађáле, мéчке те не газíле*) (Богдановић 1987: 259), по чему се

⁸⁹ Навођени су примери који су ван обрасца клетви, који су у овим текстовима фреквентни, нпр. болан *не био* (В.Ж.Уе, 326); осушио се као овај грабић, а *не могао* умријети док се кроз ову сламку *не провукао* (С.Ђ.Карл, 212); и заклела ме је да *не могао* умријети док *не измјерио* небеску висину (С.Ђ.Карл, 255); Мало било, дуго *не трајало* (Ј.В.То, 228), итд.

ови говори заправо не одвајају ни од остатка српског језичког простора, јер су у клетвама су овакви примери иначе уобичајени (*Бог те не убио* итд.). У устаљеним конструкцијама се оваква позиција речце *не* бележи и у другим дијалектима, нпр. у левачком говору: *тњ ти^{је} вечѐра, па сѡд бѡлѡ ти дѡста, нѡ било ти, тњ ти^{је}* (Симић 1972: 564).

Сматра се да је „брисање морфолошке опозиције помоћног глагола у 3. л. јд. и 3. л. мн. у облицима одричног перфекта подстакнуто [...] одсутношћу помоћног глагола у 3. л. јд. и мн. потврдног перфекта, чиме се одсуство контрастира са доследном присутношћу помоћног глагола у 1. и 2. л. оба броја” (Младеновић 2013а: 360). Дакле, преко *ја сам доша* → *ја нисам доша*; *ти си доша* → *ти неси доша*; *до он доша* → *он не доша*; *они дошли* → *они не дошли*. У примерима типа *лека́ри не има́ло / не има́ло ва́ше сѐло по́п* „постоји извесно уопштавање, односно обезличавање, при којем се предикат употребљава у средњем роду, без обзира на род субјекта” (Вукадиновић 1996: 265). Појава се бележи и на ширем ареалу од призренско-тимочке области, нпр. у копаоничком крају, где је она везана за глаголе непотпуног значења: *кад ми брѡт не мѡго да дѡђе, кад не мѡгла онѡм ѡздѡм, не мѡгли да чѡкау, ѡна не смѡла да стоѡ, не ктѡла ни кѡфу* (Радић 2010: 87).

Речца *не* у антепозицији радног глаголског придева је у устаљеним изразима и клетвама забележена широм српског језичког простора, нарочито у клетвама и устаљеним изразима. Када је употребљена ван ових форми, уместо перфекта, њена употреба доминира у дијалекатском материјалу из призренско-тимочке области. У текстовима из друге половине XIX и прве половине XX века употреба речце *не* уз радни глаголски придев уместо перфекта се бележи и у фолклористичким и књижевноуметничким текстовима из западнијих крајева српске језичке области (Херцеговина, Топуско, Карловац). У призренско-тимочкој области, како је М. Павловић истакао, ова особина је могла наћи подршку у суседном македонском језику, где је оваква позиција речце *не* уобичајена. Ипак, како се она јавља и на широј територији, нпр. у копаоничкој области и у говору Левча, могло би се претпоставити и да су клетве и стални изрази могли утицати на везивање речце *не* за радни глаголски придев и у другим случајевима.

1.4. Стилистички аспекти негације у дијалектима српског језика

У лингвистици се негација углавном дели на тоталну и парцијалну. „Прва подразумејева негацију предиката (исп. *Милан не спава*), а друга је негација неког ванпредикатског реченичног члана (исп. *Марија ће доћи код нас, али не данас; Пијем не чај, него кафу*)” (Ковачевић 2002: 157). Поред ових, М. Ковачевић уводи и термин партикуларна негација, која је „појам првенствено везан за формалну логику, и њено учење о негацији”, партикуларна негација подразумева такву предикатску негацију

„која обухвата дио садржаја универзалног квантификатора, док други дио садржаја остаје афирмативан” (Исто).

Како је још давно примећено, питање негације често „јесте питање које спада и у филозофију и специјално у логику”, тако да о њему можемо читати и у делима посвећеним овим областима, а „прелазећи у домен лингвистике то се питање још више компликује” (Грицкат 1961: 115). Како је један од испитивача негације О. Јасперсен тврдио – негација је појава „која се не може на силу подвести под категорије и прописе традиционалне граматике” (према Грицкат 1961: 116). Наиме, негација се, као у осталом и неке друге језичке појаве, често показује као семантички недовољна, јер за потпуни увид у то шта се тачно негира је обично потребан шири контекст, а у говорној речи о томе говори и реченична интонација.

Поредећи позицију речце *не* у руском, пољском и српском језику, И. Грицкат констатује да се речца *не* ипак ставља и пред друге речи осим глагола (бележи примере из старословенског., чешког и српског језика с негацијом испред инфинитива и партиципа), а такво „изневеравање словенске традиције [...] је могло настајати као *стилска особина*, усталом сасвим образложена, јер се различитим намештањем речце добивају, према потреби, и различите нијансе значења” (Исто: 134–135, курз. С. О.).

Чини се да је у призренско-тимочким и банатским говорима, где се речца *не* може јавити одвојена од глагола интерполацијом заменичке енклитике или повратног *се*, оваква линеаризација може јављати и као стилска варијанта израза, односно као наглашавање неког другог дела реченице, а не самог глагола. Наиме, поред забележених наведених примера типа *Не* ме знаје, *Не* се секирај, *Не* ми је слатко, *Не* ги познавам, *Не* ти гу дам, *Не* се познавамо, *Не* се види, забележени су и они са, с аспекта стандардног језика, уобичајеним редом речи, нпр.: *Ни*што те *не* боли, *Ви* ми *не* верујете, *То*ј ми *не* треба, *О*чи се *не* видив, *Ни*шта се *не* види, *С* онакву да се *не* распраљаш (Пре, 439, 449, 565 / 423, 445, 450); *Да* се *не* правиш луд пред мене, *Да* се *не* изгуби крва по овдј магли, *Док* се *не* згусне добро (Ра, 388, 431, 444); итд. Чини се да је балканско језичко окружење било добра подршка за развијање оваквог позиционирања речце *не*, која, у овом случају, прецизније показује на који део реченице се односи негација.

Иако је позиција *не* у овим примерима неуобичајена с аспекта стандардног језика, не може се са сигурношћу рећи да је у дијалектима редувантна. Поставља се питање на основу чега говорник бира варијанту негације која је у његовом језичком осећању присутна? Чини се да је негација јаче изражена када се налази испред заменичке енклитике, односно да су наглашени сами субјекти о којима је реч.

Наводимо неколико илустративних примера из дијалекатског материјала:

Он там на гробје, на сакрану, сакранујев ги. *И* оно гађало, гађало, и она да замеси леп, па срчана лампа, а детето га не дѝра, оно у љуљку тѝј, малѝтко што му мајка умрѝла, а она му је снашка. *Оно* до огњѝште, там над огњѝште, у љуљку, у ћошку, не га дѝра њега, *ни* га истриша, *ни* га гђави, *ни* га дави (Пч1, 310).

Негирани предикат с интерполираном заменичком енклитиком је можда додатно наглашен стављањем речце *не* у позицију испред заменичке енклитике, на шта

би могао указивати и наставак реченице, у којој је 'недирање' детета наглашено и употребом партикуле *ни*, за коју је познато да истиче значај члана испред кога стоји према свим осталим члановима у реченици, тј. да има појачајно значење (Ковачевић 2002: 35). Појачавање је овде постигнуто и употребом удвојеног објекта (*не га дира њега*).

Или следећи пример:

Кџт си је дошја овај мој муш, за мене, навечер дојде да ме доведе, ја искочи, бра́т ме вр́на, тај у Пáвловáц што је, он ме вр́на, не ме да́де да дођу. Двáпут смо се видѐли, на Вели́гден, на собóр, с то́га мојéга му́жа, што је умрѐја. Тí га не знáјеш, ал ону́ј сли́ку голéму íмам (Пч1, 298).

И у овом краћем одломку информаторовог говора се чини да је негација у првом подвученом примеру наглашена одвајањем речце *не* од глагола. Испред *не ме да́де* стоји и *он ме вр́на* → 'он ме је вратио', дакле, 'није ме дао'. Приповедање је у овом делу текста динамично. У последњој реченици подвучени негирани предикат је распоређен као у стандардном језику, речца *не* је везана за глагол, а енклитичка заменица је испред речце *не*. Реченица је неутрална, представља мирну констатацију информатора да онај коме говори не познаје њеног мужа. Чини се да је уобичајени ред речи неутралан, део је мирног приповедања. Али када се жели нагласити енклитички облик заменице, или негација уопште, онда се речце *не* смешта испред енклитике.

Слично се бележи у следећем пасусу:

И онí бѐрев шу́му, шу́шљáк... да гу пáлеф ку́ћуту, и он до́трча одону́т јавí се: „Немој, бра́ћа, каже, ја сáм ва́ш, ва́ш сáм, служу во́јску ва́шу, и немој то́ј да ра́дите, да ку́ка та́тко и моја́ ма́јка! Немóј!” Почѐ ги мо́ли, и онí баталíше се, не гу пали́ше ку́ћуту (Пч1, 302).

Најмаркантнија одлика у реду речи негираних конструкција односи се на одвајање речце *не* од глагола на који се односи. Појава је забележена у југоисточним србијанским говорима, као и у говорима Баната с обе стране границе, који делом пипадају шумадијско-војвођанском, а делом смедеревско-вршачком говору. Овако позиционирана речца *не* у призренско-тимочкој области се употребљава у перфекту, презенту и заповедним конструкцијама, уместо *немој(те)* + *да*. Уочене су разлике између западног дела територије, тј. призренско-јужноморавског говорног типа, у којима се одвојена од глагола јавља и речца *не* и *не* редуковано од *неје*, од источног дела ове области, тј. тимочко-лужничког говора, у коме је од глагола интерполацијом заменице одвојено *не* настало редукијом. Како се призренско-тимочки дијалекат развијао под утицајем суседних словенских и несловенских језика (македонског и

арбанашког), ова појава се у призренско-тимочком дијалекту тумачи као балканизам. У банатским говорима је оваква линеаризација знатно доминантнија у румунском Банату, а у србијанском Банату се јавља уз областима уз границу. Најчешће се јавља у презенту, а тумачи се калком према румунском језику. С обзиром на то да је оваква линеаризација забележена у двама удаљеним и међусобно различитим дијалектима српског језика (староштокавским / новоштокавским, балканизованим / небалканизованим), она се може тумачити као структурални паралелизам (или балканизам). Како се у анализираним говорима упоредо јавља негација и с уобичајеним редом речи и с речцом *не* одвојеном од глагола, указано је и на стилске варијанте различите линеаризације.

Речца *не* везана за радни глаголски придев, појава која се иначе бележи у клетвама и неким устаљеним изразима, али није део стандардног језика, забележена је најчешће у призренско-тимочкој дијалекатској области, а обично се тумачи утицајем македонског језика. У старијим текстовима, из XIX и XX века, појава је забележена и на ширем ареалу, у западним српским говорима (Херцеговина, Топуско, Славонија итд.). Везивање речце *не* за радни глаголски придев је у неким областима резервисано само за одређену врсту глагола, нпр. у копаоничком крају за глаголе непотпуног значења. Шири ареал овакве употребе речце *не* може указивати и на неке друге могућности ширења ове особине.

2. Упитна речца *ли*

Речца *ли*, као и све друге енклитике, има своја позициона ограничења, па у стандардном српском језику никада не може заузимати иницијални положај у реченици. Ако се ради о енклитичком низу, тада речца *ли* долази на прво место (нпр. Он *ли* *ти* је о томе причао?)⁹⁰, док се иза ње нижу остале заменичке и глаголске енклитике, по строго утврђеном редоследу. Од типа реченице зависи да ли ће речца *ли* бити постпонирана у односу на глагол у личном облику, упитну заменицу или неку другу врсту речи.

2.1. Речца *ли* у иницијалној позицији

У упитним реченицама речца *ли* је у дијалектима забележена или на самом почетку реченице (а), или иза говорне паузе после вокатива, односно иза морфеме *на*⁹¹ / речце *ма*⁹² (б):

⁹⁰ Иако у енклитичком низу речца *ли* долази обично на прво место, Љ. Поповић, ипак, бележи и примере у којима она смештена иза осталих енклитика у низу (в. Поповић 2004: 291).

⁹¹ Како *на* може имати различиту вредност, што ће и наши примери показати, термин морфема се учинио прикладним. Исп. према П. Скоку: „pā (Vuk, Kosmet) = p̄ā (Hrvatska) = pa (enklitika, Kosmet,

Дијалекатска грађа:

а) *ли* ти казујем? / *ли* ти кажем како је? / *ли* си ти дал прасе (Пон, 199);

б) Па *ли* ти причам? / Бабо, *ли* сам ја твој унук? (Лу, 109); Па *ли* купи си (Пре, 563); Бџе, *ли* си луд! (Ра, 371);⁹³ Па *ли* идев лазарице / Па *ли* почнемо да гу чешљамо (Пч1 308, 309); Ма *ли* ми каза убаво? (Пч2, 519); Па *ли* зберемо у цаќ / Па *ли* тика? (Цтв, 278, 304).

Примери с упитном речцом *ли* у иницијалној позицији, односно иза именице у вокативу, иза које следи пауза, или иза морфеме *па* или речце *ма* забележени су опет у две удаљене дијалекатске области српског језика – на југоистоку србијанске територије и у румунском делу Баната, додуше само с једним забележеним примером. Фреквентнији су примери с речцом *ли* иза вокатива (*Бџе, ли си луд!*) и иза морфеме *па* (*Па ли тика?*, *Па ли зберемо у цаќ*) него примери с речцом *ли* у иницијалној позицији, који су забележени само у области Понишавља (*ли ти кажем како је?*). Изгледа да појава није распрострањена на читавом простору призренско-тимочке зоне. Према налазима Р. Младеновића шарпланинска Гора не познаје упитну речцу *ли* у иницијалном положају (Младеновић 2001: 462). У говору Гатња речца *ли* је такође увек у постфронталном положају (Младеновић 2013а: 398). Занимљиво је што су примери забележени у областима у којима нема проклитизације енклитика, или се она јавља по изузетку (Горња Пчиња, Прешево). На другој страни, у југозападном делу призренско-тимочке зоне, где је проклитизација енклитика редовна појава, иницијална позиција речце *ли* није забележена. Т. Трајковић у говору Прешева међу везнике издваја и *ма ли* и *па ли*, наводећи примере: *ма ли беше јучер / ма ли ти викам / ма ли ти прича*, односно *па ли засрами се / па ли нека иде, што те брига / Па ли и от притисак тече крв* (Трајковић 2016: 526–527).⁹⁴

Ипак, међу забележеним примерима у грађи има разлике у значењу. У Горњој Пчињи, тако, бележимо:

Ишла сам у лазарицу... Па кат сам била дете, от седм године појдемо у лазарицу па додек се не ожеев. Све си идев теја девојке у лазарицу... Па ли идев лазарице, отидев, идев, идев и дојдев у село и дојдеф пред кућу и појеф [...] (Пч1, 309).

Timok-Lužnik), prilog i veznik [...]. Nastalo od varijante pāk (Vuk) »opet, nanovo, onda, zatim«, koja se govori gotovo u istom značenju i kao enklitika (jā pak vēlīm), ispuštanjem dočetnog -k zbog toga što se shvatilo kao fakultativna deiksa” (Скоп 1971–1973: рā).

⁹² *Ма* се у граматицама и речницима одређује обично као речца, везник или узвик (РСМ: ма; РСАНУ: ма; Пипер–Клајн 2014: 215–216).

⁹³ У Радимцима је ово једини забележен пример, дат у одељку о падежима, тј. о вокативу. М. Томић на другом месту истиче да „постоје облици *дал* и *да ли*, *јел* и *јели*, али *ли* никада не долази само” (Томић 1987: 437).

⁹⁴ У приложеним одабраним текстовима нису пронађени примери употребе *па* + *ли*, који би нам омогућили увид у шири контекст.

Подвучени део овде заправо представља ознаку итеративности, пошто се говори о празнику,⁹⁵ који ће свакако поново доћи (*Па ли идев лазарице*, односно – *па кад дођу лазарице*).

Таквих примера бележимо још у грађи из исте области. Нпр. код информатора који објашњава како је изгледала стрижа оваца:

Котал згрéјемо врéлу вóду óвде и испáримо, опéремо, ису́шимо и, е от сáк ће пóчнемо, голéми ноћéви, áј ће чéшљамо, да гу влáчимо, да прéдемо. Клáшине ће ткáемо, чéрге, вúте, пóјеси, сáје... Па ли пóчнемо да гу чéшљамо (вуну), да се чéшља трéбе, па се увлáчи на грéденáц, па пóсле да надéнеш на кудéљу па да прéдеш, па в́рр, в́рр, в́рр с вретéно... (Пч1, 308)

Опет, подвучени део има значење неке условности везане за одређени временски период: *па ли почнемо* → *ако ли почнемо*, а заправо → *кад почнемо*.

У Црној Трави и Власини, опет у причању о стрижи оваца, бележимо:

Стрижéмо, па ли збéремо у џáк, па однесéмо у доли́ну. Попáримо гу пр́во код^м кúће с врéлу вóду, што онó пр́лаво, сéраво. Па ју попáримо, па испéремо дóма с ону́ј вóду, па однесéмо у доли́ну. Па од кáмењи, íма чíсти кáмењи, вóда, доли́на. Па опéремо дóбро ону́ј вúну, испéремо лéпо, па донесéмо код^м кúће, па прóстремо, в́ржемо конóпац па се ишúши. Па збéремо у џáкови, искíдамо за на влачáру (Цтв, 304).

Везник *па* је у овом тексту употребљен неколико пута, и јасно је да представља сукцесивно вршење радње (*па однесéмо, па ју попáримо, па опéремо, па прóстремо* итд.). Међутим, у подвученом примеру *па ли збéремо у џáк*, чини се да се опет ради о неком услову за извршење радње која следи, тј. о услову чије је извршење неминовно (*ако ли зберемо у џак, ако (кад) ли напунимо џак, однећемо га у долину*).

У материјалу из исте области бележе се и примери са *па + ли* у јасном упитном значењу:

⁹⁵ *Па* у призренско-тимочкој области нема само везничку функцију. А. Белић тако наводи да *па* у говорима источне и јужне Србије може значити и 'нaново, опет', имати вредност речце *пак*, функцију појачавања итд. (Белић 1999: 413–414). Н. Богдановић истиче да се *па* употребљава у различитим значењима, нпр. као речца, у значењу 'баи', затим уместо *пак*, али и као прави прилог, и значењу 'опет' (Богдановић 1987: 222–223). И Белић и Богдановић истичу да је прилошко *па* увек под акцентом. У прилоге за време *па* сврстава и Р. Младеновић (2001: 453).

Па убаво је било је било много. Несу гајде свирале, несу. Свирачи. Зиме су се жениле. Али са нема. Ће доведу и ништа. Нејé целу зиму, нејé целу зиму. Па ли тикí? (Цтв, 278).

Подвучена последња реченица представља обично питање → *Па је ли тако?* Могуће је да је овде дошло до упрошћеног облика *је ли*.

Примери с *ма + ли* су забележени опет у материјалу из Горње Пчиње:

Ма ли ми казá убáво: шећер сам рече, добија! Убáво ми казá! Ја па несам тóлко, ја сáк недочују, а тáк чујеше, а сáк недочују! (Пч2, 519).

Подвучени део чини се представља заправо реторско питање, информатор није сигуран да ли је добро чуо: *Ма ли ми каза убаво?* → *Ма дал' ми лепо каза?*

Упитна речца *ли* у иницијалном положају, тј. на апсолутном почетку реченице или на почетку клаузе, иза вокатива, или, још чешће, везана за морфему *па* или речцу *ма*, забележена је у делу призренско-тимочке области, односно у њеним источнијим крајевима. Занимљиво је да се у југозападним косметским областима, где се проклитизација енклитика бележи као фреквентна, речца *ли* не јавља у иницијалном положају. У источним деловима призренско-тимочке дијалекатске области, тј. у тимочко-лужничком говорном типу, речца *ли* се бележи у упитним реченицама у свом уобичајеном значењу, док се западније, у Пршеву и Пчињи нпр., поред упитности могу запазити и нијансе итеративности. Појава је забележена и у говорима румунског Баната, у којима се проклитизација енклитика јавља под утицајем румунског језика.

2.2. Речца *ли* у постпозицији:

2.2.1. У постпозицији везника *ако*

У стандардном српском језику *ако ли* је сложени⁹⁶ условни везник. У забележеним примерима из грађе свеза *ако + ли* нема функцију условног везника, већ је забележена у упитним реченицама, испред конструкције *да + презент*. Када је *ако*

⁹⁶ Термин сложени везник подразумева најчешће „везничку јединицу сложене структуре и јединственог значења, функционално аналогну простом (једнолексемском) везнику” (Ћуркин 2019: 316). О проблематици сложених везника у српском језику в. нпр. Ковачевић 1988.

носилац акцента, представља речцу за одобравање, која је овде у спречи с упитном речцом *ли*.⁹⁷

Дијалекатска грађа:

Ако ли да лёгнем? / Ако ли сам га прода́л? (Лу, 109); ако ли да ўзнем овдј? / ако ли да се поїграм? / ако ли да згребём сеново? (ББ, 136).

Антепозиција речце *ли* у односу на глагол забележена је у призренско-тимочкој дијалекатској зони, у Лужници и Бучуму и Белом Потоку. У овим примерима је реч о условно упитним реченицама, тј. о таквом питању који у себи има нијансу очекиваног потврдног одговора, односно условно тражење дозволе или потпоре за извршење радње.

Питања у форми *ако + ли* испред конструкције *да + презент* забележена су невеликим бројем примера у призренско-тимочкој области, и то у њеном источном ареалу. Оваква упитна форма заправо представља тражење одобрења или подстицања за вршење неке радње.

2.2.2. У постпозицији енклитичког облика глагола *хтети*

Упитна речца *ли* забележена је у постпозицији енклитичког облика глагола *хтети* (најчешће уопштеног, тј. механизованог *ће*) у упитним реченицама. Упитно *ли* овде је заправо на свом уобичајеном другом месту у реченици, али се испред њега налази енклитички облик глагола *хтети* уместо пуног облика глагола, што је супротно правилима линеаризације стандардног језика.

Дијалекатска грађа:

Ће ли дођете? / ће ли ми да́ш? (АП, 265); ће ли сврнемо код нас? / ће ли рабóтамо у недељу? / че ли дојдеш? / че л се вїдимо? / ће ли сврнемо до њега? / ће ли се ода́ва Милї́нка? (ББ, 26, 136); ћу ли мѣсим погáчу? (Цтв, 222); Ће л да јашете? / Ћѐ л да преврћемо ил нѐћемо? / Ћѐ ли? / Ћѐш ли бѐло вїно (Ле, 400); ће ли ми дате сутра паре ке дођем? (ГС, 444).

⁹⁷ Израз *ако ли* бележи се и у РМС, уз квалификатор покр., у значењу *је ли слободно?, допуштате ли? (Ако ли, комишијо, да си примакнем и турим цезвенце)*. Пример је из дела Стевана Сремца, а на основу језичких карактеристика се може претпоставити да је реч о Зони Замфировој (РМС: *ако*).

Примери су забележени у делу призренско-тимочке области (Алексиначко Поморавље, Бучум и Бели Поток, Црна Трава и Власина), у говору Левча и у исељеничком говору Галипољских Срба. Упитне реченице овде укључују футурску енклитику *ће* (*ћу*) у иницијалном положају, и упитну речцу *ли*. Доминирају примери с механизованим *ће/че*, које се у призренско-тимочком и косовско-ресавском дијалекту често користи уопштено за сва лица једине и множине енклитичког облика глагола *хтети* (*Ја ће идем, Ти ће идеш... / Ми ће идемо...*).

У забележеним упитним реченицама речца *ли* може заправо бити редувантна, јер интонација саговорнику даје довољан сигнал за разумевање питања. Можда је то разлог невеликом броју забележених примера. Н. Богдановић, тако, бележи да је мало примера забележио за овакав модел упитне реченице (Богдановић 1979: 136). У Лужници су нпр. упитне реченице забележене са *хтети* у пуном облику (*Оче ли да се лега*, Лу, 95), у Горњој Пчињи такође (*Отиди у радњу, па оћеш ли панталоне, оћеш ли блузу, оћеш ли обућу, свашта има, само паре ако имаш*, Пч1, 295), што је уобичајена конструкција и у стандардном језику.

У забележеним примерима из призренско-тимочке области глаголска енклитика у иницијалном положају није носилац акцента, док се у левачком говору бележи а акцентовани и неакцентовани облик. Како је Р. Симић приметио, код енклитичких облика глагола *хтети* се у левачком говору не разликују оштро његове енклитичке и акцентоване форме. То се огледа пре свега у употреби енклитичких форми уместо акцентованих (*Ћеш вино?*, *Ћемо пѝшке?*), а губљење граница између тих форми се огледа и у њиховој акценатској слици. Тако, аутор у левачком крају бележи мноштво примера с неакцентованим пуним формама глагола *хтети*, како у упитним реченицама (*Оћеш пѝво?*, *Оћеш д-обѝћеш? Оћете л' вино?*), тако и у потврђним (*Оће шљѝвовицу, Оће да дође вѝз*). С друге стране, забележени су примери и с акцентованим формама (*Ћѝ ли?*, *Ћѝш ли бѝло вино?*).

Дакле, увидом у грађу запажа се да у неким дијалектима српског језика, нарочито у призренско-тимочком дијалекатском типу, енклитички облици често преузимају функцију и значење пуних облика, стога и овакав ред речи изгледа има неутрално значење упитне реченице (*ће ли* → *хоћеш ли / хоћемо ли / хоћете ли...*).

Упитна речца *ли* у постпозицији енклитичког облика глагола *хтети* (*ће + ли*) забележена је у делу призренско-тимочке дијалекатске области, у левачком говору и говору Галипољских Срба. Енклитички облик глагола преузима значење пуног облика, па се претпоставља су оваква питања неутрална. С обзиром на то да интонација игра важну улогу у говорном језику, ознака упитности се може поставити и само интонацијом, где се речца показује као редувантна. То нарочито долази до значаја ако се има у виду потреба за сажетим формама изражавања у говорном језику уопште (нпр. *хоћемо ли (да) идемо?* → *ће ли идемо?* → *ће идемо?*).

2.2.3. У постпозицији глаголске енклитике и глагола у личном глаголском облику

Упитна речца *ли* се бележи и у позицији иза глаголске енклитике *ће* (*че*) и глагола у личном глаголском облику, а у таквим упитним реченицама је некада и у финалној позицији.

Дијалекатска грађа:

Че љдеш *ли* при до́ктура? / *Че* мо́жеш *ли* да ми позáјмиш? / *Че* се в́рнеш *ли*? / *Че* до́јде *ли*? / *Че* си ле́гамо *ли*? (Лу, 86, 100, 108); *ће* до́ђете *ли*? / *ће* ви́дите *ли* Слободáна? / *ће* мо́жете *ли* да ме повезéте? (АП, 265); *Ће* пи́јете *ли* кáфу? / *Ће* ти једе *ли* бла́жно (Пре, 528, 554); *че* ула́зиш *ли* унутра? / *че* дојдеш на славу *ли*? (Пон, 199); *ће* ми пома́гаш *ли*? (ББ, 136).

У овом типу упитних реченица речца *ли* је постпонирана иза механизоване глаголске енклитике *ће/че* и глагола у личном облику (*ће дођете ли*). Забележени примери су из призренско-тимочке дијалекатске области (Алексиначко Поморавље, Лужница, Бучум и Бели Поток, Понишавље итд.). Овај тип забележених примера представља појаву супротну од претходно описаног модела (тип *ће ли дођеш?*). Енклитика *ли* се удаљава од почетка реченице и прелази у глаголску постпозицију (*ће дођеш ли?*). Поред тога, ако у реченици постоји још нека енклитика, оне се међусобно удаљавају, а не групишу, што је правило стандардног језика (*ће ми помагаш ли?*, м. *ће ли ми помагаш?*; *Че се в́рнеш ли?*, м. *че ли се врнеш?*).

Овој групи примера се могу придружити и упитне реченице типа – да во́дим *ли* и Ру́жу? (АП, 265), где је упитна речца *ли* позиционирана иза конструкције *да + презент*. Слични примери су забележени и у Прешеву: *Да гу продúжи ли, да гу прáви ли нóву?* (Пре, 568).

Питања с енклитиком глагола *хтети* на почетку као да подразумевају питање које се односи на непосредно извршење радње, и обично је питање директно упућено саговорнику. Тако, информатор пита госте на почетку текста: *Ће ни́јете ли кáфу?* Када је упитна речца *ли* постпонирана иза конструкције *да + презент*, чини се да има нешто другачију нијансу у значењу. Тако, када информатор говори о томе како особа која ју је возила више нема возачку дозволу, дакле о неком ко није присутан, а можда и о некој радњи чије је извршење у даљој будућности, додаје: *Тре́ба на́ре да продúжи. Да гу продúжи ли, да гу прáви ли нóву, не зна́м.*

Упитна речца *ли* је у призренско-тимочкој области забележена иза глагола у таквим упитним реченицама које у иницијалној позицији имају енклитички облик глагола *хтети* (*Ће дођете ли?*) или конструкцију *да + презент* (*Да гу продúжи ли?*). На основу забележених примера у грађи чини се да оваква различита питања дају и

различиту нијансу значења. У упитним реченицама које почињу енклитичким обликом глагола *хтети* речца *ли* може бити редундантна.

2.2.4. У постпозицији енклитике *се*

У стандардном српском језику по правилима низања енклитика у енклитичком низу упитна речца *ли* мора бити у антепозицији осталих енклитика. У прегледаној грађи забележена је и постпозиција речце *ли* иза речце *се*, која је интерполирана између глагола и речце *ли*:

оће се *ли* неће мући попити? (Лј, 203).

Овај пример је са руба територије српског језика, из говора личких јакаваца. Овде се ради о старијем начину линеаризације енклитика. По речима М. Павловића, „кључна разлика између полазне и нове хијерархије у енклитичким низовима јесте померања заменичких енклитика – укључујући и повратно енклитичко *се* – иза презентских енклитика глагола јесам и хтети, осим у случајевима када се ради о енклитичком глаголском *је*, које до данас остаје у финалној позицији енклитичког низа” (Павловић 2013: 350). У стандардном језику упитна речца *ли* заузима постфронталну позицију, а све остале енклитике следе иза ње.

2.3. Закључна разматрања о положају упитне речце *ли* у линеаризацији

Увидом у грађу запажа се да упитна речца *ли* може стајати у различитим позицијама у реченици: у иницијалној, медијалној, и финалној. Овакве различите позиције речце *ли* у линеаризацији су забележене у призренско-тимочком дијалекту. Одступање од линеаризације стандардног језика је једним примером забележено и у говорима личких јакаваца, али је овде одступање у позицији енклитике у низу (кластеру). Призренско-тимочки дијалекат показује највећу разноликост у линеаризацији упитне речце *ли*, али и у упитним формама уопште.

У Лужници се, тако, упитне реченице могу образовати:

а) с футурском енклитиком (за сва лица) *че* у иницијалном положају и упитним *ли* у финалном положају (*Че се врнеш ли?*);

б) с глаголским обликом на почетку и упитним *ли* иза њега (*Спáвну ли мáлко?*);

в) с *ако* + *ли* + *гл. облик* (*Ако ли да лéгнем?*);

г) с *не* + *ли* у иницијалном положају (*Не ли ти прíчам?*);

д) с *ли* иза морфеме па (*Па ли ти причам?*);

ђ) с *да* + *ли* + *гл. облик* (*Да ли си ти блéсав?*) (Ћирић 1983: 108–109).

Овакви начини формирања упитних реченица важе за скоро читаву призренско-тимочку дијалекатску област. Изузетак је енклитика *ли* на апсолутном почетку реченице, која је забележена само у говору Понишавља. Говорећи о упитним реченицама у говору Понишавља, Љ. Ћирић истиче да се диференцијација испитиваног ареала може утврдити, између осталог, и на основу положаја упитне речце *ли* у реченици, тј. да је њена финална позиција забележена само на истоку Понишавља, у Пиротској котлини (Ћирић 1999: 200).⁹⁸ Нису ни други модели линеаризације у упитним реченицама подједнако распрострањени на читавом простору призренско-тимочког дијалекта. Нпр., док је у тимочко-лужничком говорном типу речца *ли* позиционирана и у иницијалном положају, на југозападној територији Космета се она никада не налази у том положају. Н. Богдановић је диференцирајући особине Алексиначког Поморавља у односу на сврљишко-заплањски и тимочко-лужнички говор као дистинкцију поставио и упитну форму с *не* + *ли*, коју бележи у Алексиначком Поморављу (*не ли си видéа?*), а као опозицију тој конструкцији у источнијим областима бележи *неси* + *ли* (*неси ли видéл?*) (Богдановић 1987: 271). Детаљнија истраживања би могла показати изоглосе и домете различитих упитних форми на призренско-тимочком дијалекатском простору, али на основу анализираних грађе се показује да тимочко-лужнички говорни тип има највише слободе у положају упитне речце *ли*, која у овом говору може заузимати све позиције у реченици.

Наравно, упитне реченице се изражавају и само интонацијом, без упитног граматичког обележја. Различита позиција речце *ли* даје, чини се, и различите нијансе у значењу упитне реченице. Давно је истакнуто да „инверзија, дакле, као општи изражај принципа истицања, има велику улогу, нарочито у емоционално обојеним реализацијама процеса мишљења, а особито у *упитним* и *одречно-упитним* реченицама” (Павловић 1970: 127). Тако, када је тежиште питања на глаголској радњи, речца *ли* је постпонирана у односу на њега (*ће дођете ли?*). Међутим, када тежиште питања није на глаголу, упитна речца *ли* може имати и другачији положај: *Данџ ли је нéтак?*, *Брго ли че се врџиши?* (Павловић 1970: 128). У примеру *ће ли дођете* (у односу на *ће дођете ли*) тежиште није посебно на самом глаголу, и ништа се посебно не истиче, па се чини да је питање неутрално, немаркирано. У упитним реченицама са *не* + *ли* (т. 1.2) реч је о питању с нијансом чуђења (*Не ли је он то река?*), док је иста реченица с позицијом речце *ли* иза глагола (*Река ли ти је он то?*) форма обичне упитне реченице, стилски неутралне (Исто). При том, и у оквиру једне реченице позиција речце *ли* може варирати. У наведеном примеру из грађе: *Ћу ли мéсим погáчу, ниту ли?* (Цтв, 297), прво упитно *ли* је позиционирано уз енклитички облик глагола *хтети*, а друго упитно *ли* је постављено иза именице. У питању је елидирана конструкција, али је речца *ли* поновљена иза објекта.

⁹⁸ Љ. Ћирић финалну позицију упитне речце *ли* посматра као једну од иновација у источном Понишављу (Ћирић 1999: 200).

Широку употребу инверзије у призренско-тимочкој зони показује и пример из Призрена: *А, ете, моја снаа по тегл'е стаила и парадáјс и барéну и шангарéпу; пíнци 'ур нé знам прд'ила л'и?* (При, 542), где је упитна речца ли у финалној позицији у реченици.

3. Речца *нај* и компаративни облик

Суперлативна речца *нај* у стандардном српском језику служи за грађење суперлатива придева и прилога, додавањем на облик компаратива. Речца *нај* се у дијалектима често бележи одвојена од компаративног облика придева (и прилога), најчешће заменичким или глаголским енкликима.

Дијалекатски материјал:

што је *нај* било лепше појести и попити / *нај* се више маша / *нај* сте више мөнѐ бележ^{ли} туде кад говорим / новац је *нај* га теже набавити ал *нај* га лакше потрошити (Ма, 279); *нај* ми е боље унутра / *нај* ми је горе кад морам да чекам / *нај* ти лепши ова син / *нај* ти је сигурнѐ овуде (Трс, 115); *нај* се више уотрѐбљава (Ко, 58); *нај* сам прѐтив / *нај* је лакше / *нај* је овд нѐзгодно / *нај* ми је у срцу милије (Ле, 343); *нај* ти прѐкше там / *нај* му прѐкше тамо / *нај* ти важно дѐца / *нај* је лепши бйо (Мр, 29, 36); *нај*-си лепши (ДМ, 97); *нај* ми је бољй та син / *нај* му је тежй првй рáзред / *нај* ми је дражѐ на чеки / *нај* ми је горѐ кад пѐтља (ЛД, 379); *нај* им је погоднијѐ / *нај* би бољѐ успијѐвѐ / *нај* је старий (Зм, 182); *нај* се сѐчам / *нај* ми се ишло / *нај* ми је мило (Лу, 110); *на* је бољѐ / *нај* бйјо згоднији (Лј, 203); *Нај* сам вишѐ радла с тачкама / *Нај* сом старй у сѐлу (Пот, 224, 226); *Нај* ми е слађа кад снймм сама / *Нај* су првѐ дошли / *Нај* се првѐ поси'у кур'зи / *Нај* се прије ѓт'шѐ (БК, 140); *нај* сам волила кад мајка успѐ / Слобѐдан *нај* бйѐ старий / *нај* су бољѐ кйшѐ / *нај* ми је лепшѐ код моје кѹће / *нај* ми је тежѐ било (Вп, 114, 260, 309); *нај* смо се радувале / ну *нај* гу воли'у / *нај* смо се плашиле (Га, 300, 330, 425); *нај* ме више обилази (ИШ2, 348); *нај* што ми је било жáл (Пре, 468); *нај* може да му бѹде рђаво / *нај* им поднѐси (ИСЈ, 299); онѐ *нај* се ватају у кóш (Пон, 162); *нај* ми трѐба / *нај* е билѐ тѐшко / *нај* е тѐшко билѐ за лѐб (Зап, 158); и *нај* му је опáсније са Бѹгарима билѐ рáтовати / *нај* ми је боље тако / *нај* бйла лепша / *нај* су викали мѐне / *нај* смо се сйграли / *нај* су се мѹчили (Госп, 215, 216).

Појава је забележена у различитим дијалектима српског језика, у ливањско-дувањском говору, у Змијању, Банији и Кордуну, Мачви, Бачкој, Ваљевској Подгорини, Левчу, Трстенику, Доњој Мутници, Лужници, Понишављу, Заплању, Гатњу итд. Појава није на свим ареалима једнако заступљена. Тако, Б. Николић за мачвански говор напомиње да је у суперлативу речца *нај* често одвојена од компаративног облика придева неком другом речју, дакле не само енкликком

(Николић 1966: 279). С друге стране, у ливањско-дувањском говору речца *нај* је од компаративних облика придева и прилога одвојена енкликатама (Рамић 1999: 379). М. Драгичевић је истакао да је у говору личких јакаваца забележио само два примера разбијања суплетивних форми, и да је то ретка појава у овим говорима (Драгичевић 1986: 203). Као ретко се истиче и одвајање речце *нај* од компаратива у Смедеревском Подунављу (Бошњаковић 2012: 152). У Бачкој⁹⁹ се такође бележи одвајање речце *нај* од придева и прилога, али и од глагола (Поповић 1968: 215). У банатским говорима шумадијско-војвођанског типа нису забележени примери уметања енкликате између речце *нај* и компаратива (Ивић и др. 1997: 141). М. Окука као једну од синтаксичких одлика западнохерцеговачко-приморског дијалекта издваја и „*razbijaње superlativnih formi* (npr. u Ljubuškom *nâj ti je bõl'e*)” (Окука 2008: 290).

Нешто мање примера је забележено у призренско-тимочкој дијалекатској области, нарочито у односу на то што се у овим говорима, поред придева и прилога, компарирају и именице и глаголи. На основу дела прегледане грађе и забележених примера показује се да се речца *нај* у призренско-тимочким говорима одваја најчешће од глагола (*нај* може да му буде рђаво (ИСЈ, 299), *нај* смо се плашиле (Га, 425), *нај* ми се ишло (Лу, 110) итд.), а најређе од придева. С друге стране српског говорног подручја, у већини шумадијско-војвођанских и источнохерцеговачких говорима, речца *нај* се одваја најчешће од компаратива придева (*нај* се више уотрѣбљава (Ко, 58), *нај* је стариј (Зм, 182), *на* је боље (Лј, 203), *нај* ми је лепше код моје куће (Вп, 260)). Изузетак су бачки говори, у којима се речца *нај* бележи употребљена и уз глаголе, а слично је стање и у косовско-ресавским говорима, где речце *нај* такође продире и уз друге врсте речи.

Познато је да се поред придева и квалитативних прилога у свим призренско-тимочким говорима компарирају и именице, а аналитички тип компарације тежи да у свој систем укључи и глаголе. При поређењу „партикуле *по-* и *нај-* имају, заправо, значење прилога *више*, *боље*, а употреба *по* и *нај* уз ове врсте речи говори о граматикализацији партикула” (Младеновић 2007: 372). Поред граматикализације речце *нај*, у призренско-тимочким говорима је граматикализована и компаративна морфема *по*. Према запажању М. Стевановића, поредбена речца *по* је у говору Таковице „обично каквом неакцентованом речју одвојена од именице, односно од глагола на који се односи” (Стевановић 1950: 117). Међутим, М. Стевановић не бележи да се и речца *нај* јавља одвојена од облика који се компарира, али сматра да „не би било противно природе локалног говора ни: *Нај* смо се мућиле и *Нај* је на муку биа” (Исто). С друге стране, Љ. Ћирић у говору Понишавља бележи речцу *нај* и као самосталну реч, која тада нема улогу средства за компарирање, већ носи прилошко значење, нпр. у реченици *ишла сам нај до Пирот* (→ ишла сам најдаље до Пирота). Овакву употребу речце *нај* Ћирић сматра могућим остатком самосталне употребе ове речце, каква се среће нпр. у руском језику (Ћирић 1999: 144).

На извесну самосталност речце *нај* указивао је и И. Поповић, сматрајући да се речца *нај*, нарочито због тога што носи акценат, могла схватати као прилог, па се могла почети употребљавати као засебна реч. Такво *нај* се могло даље почело јављати и уз придеве и прилоге чије значење не подлеже компарацији (*најгбрњи*, *најдругачији*), а

⁹⁹ И. Поповић је истраживањем обухватио, поред Госпођинаца, и друга места у Бачкој (Чуруг, Шајкаш, Сомбор итд.), али и говоре бачких Буњеваца (Поповић 1968: 2–4).

затим пренети и на глаголе (*највòдијем*, али и *нај смо се сиграли*, *нај су се мучили*, *они су нај пили*, *нај сам говòрио*) (Поповић 1968: 216).

Анализирајући примере употребе речце *нај* у говору Левча, Р. Симић оправдано поставља питање „да ли је суперлатив једна реч или само конструкција од две речи?” (Симић 1972: 343). Таква дилема се аутору поставља из више разлога, нпр. због конструкције *нај* + позитив (*нај јàко га ìнтересује*), која има значење суперлатива, затим и због чињенице да речца *нај* стоји и уз друге речи (*кад нај трèба да буде*), а и у позицији удаљеној речи на коју се односи (*нај су биле бòље*). Додаје и да оваква слика подсећа на аналитизам у призренско-тимочкој зони.

У косовско-ресавским говорима се појава удаљавања речце *нај* од компаратива придева често тумачи као експресивна, па тако С. Милорадовић истиче да се у говору Доње Мутнице речца *нај* може срести одвојена од компаратива „због истицања изузетности компарираног појма” (Ракић Милојковић 1990: 97). Као експресивна је оцењена улога такве линеаризације и у говору села Мрче (Радић 1990: 36). Експресивна функција тако позициониране речце *нај* се не може искључити ни из осталих говора у којима се она бележи.

Пòсле на ту кàсарну у Ўрошевац, ако није више, илjàду су, мòжда, бàциле. Òни знàле да имàло јèн пòдземни бункер. [...] Па тò свàки дàн по кùј-зна колико! У грàд нису. А ми смо биле блìзо до Пòште, блìзо до Òпштине, òтел Љубòтен ни бìја блìзо. Али нај смо се плашиле итò било Пòшта блìзо. Штò смо мислели на Пòшту ч'е (Га, 425).

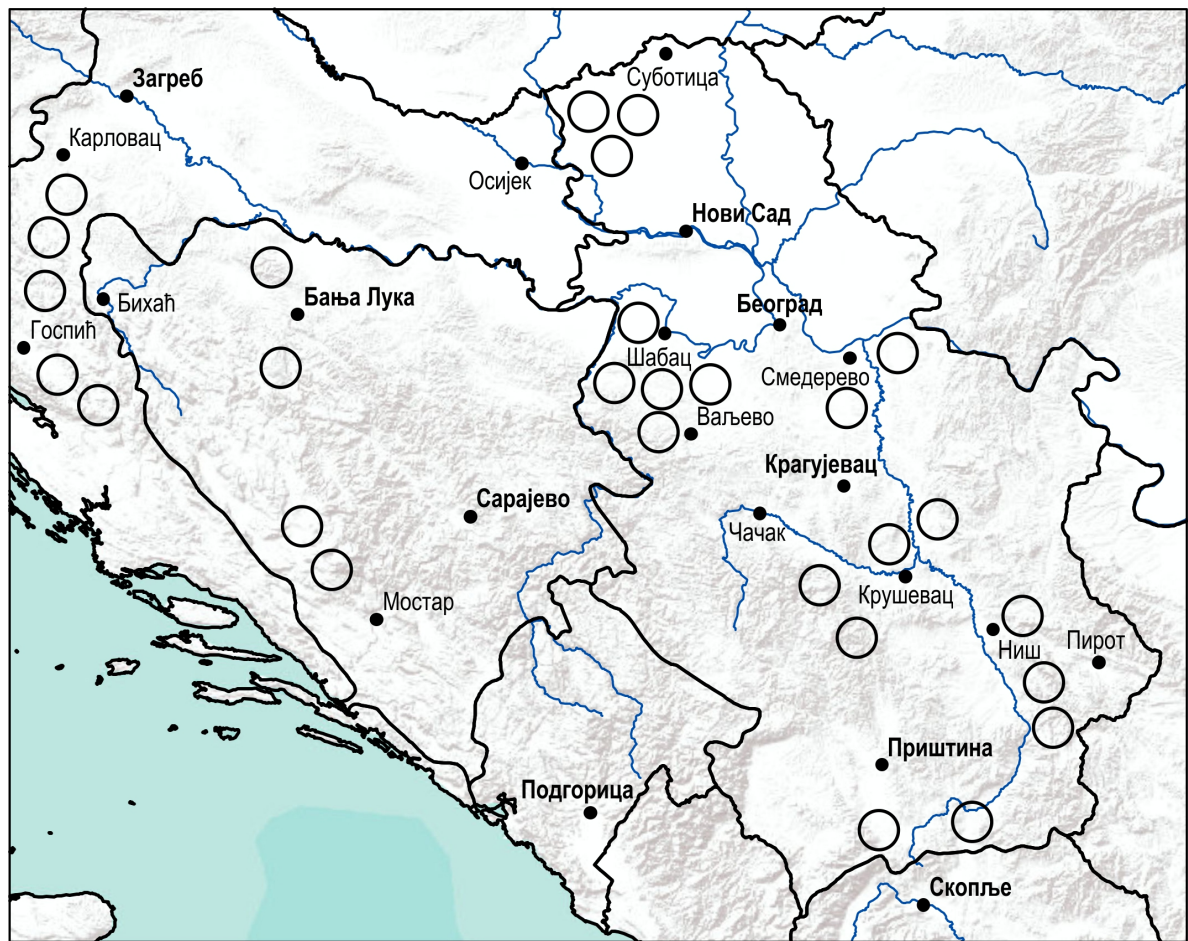
Суперлативна речца *нај* се у дијалектима српског језика бележи одвојена од компаративног придевског облика, односно глагола или именице, најчешће заменичким или глаголским енклитикама. Појава је забележена на ширем ареалу српског језичког простора, у Змијању, Ливну и Дувну, Банији и Кордуну, у Бачкој, Мачви, Смедеревском Подунављу, Левчу, Трстенику, Лужници, Гатњу итд. Појава је неједнаке фреквенције, па се нпр. у Мачви јавља често, и то одвојена од компаративног облика било којом речју, не само енклитиком, док је у нпр. говору личких јекаваца појава означена као веома ретка.

Примери забележени у призренско-тимочкој зони представљају углавном речцу *нај* одвојену од глагола (*нај ми се ишлò*), док је у осталим областима речца *нај* одвојена углавном од компаратива придева (*нај је старìји*, *нај ми је лèтшиè*), с тежњом да продре и уз друге категорије (*нај су викали мène*, Госп.; *нај сам прòтив*, Ле). Речца *нај* у делу испитиваних говора показује и одређену самосталност, када се користи и с прилошким значењем, а не само као средство за компарацију (*ишла сам нај до Пìрот*, Пон.).

Овако позиционирана речца *нај*, одвојена од лексеме на коју се односи енклитикама или неком другом речју, може имати експресивну функцију, односно служити додатном истицању појма који се компарира.

Прилог 4:

Пунктови забележеног раздвајања речце *нај* од компаративног облика

IV ФУТУР И РЕД РЕЧИ

1. О футуру у дијалектима српског језика

Како у сложеним глаголским облицима енклитике имају важну функцију, а њихов положај у реченици одговара основним правилима распореда енклитика, који се, опет, у дијалектима српског језика често разликује од стандардног језика и (пр)описаних правила, овде ће се посматрати распоред глаголских енклитика у футурским конструкцијама.

Иако су неки глаголски облици већ помињани у претходним поглављима (в. нпр. т. II.5.3, III.1.1), овде ћемо се због обимности и разноликости материјала усредсредити на футур први и синтаксичке појаве везане за ред речи. Футур први је нарочито илустративан за стање у дијалектима српског језика, јер се развој футура не може посматрати изван процеса балканистичких конвергенција, а познато је да на балканизме није имуна ни српска књижевнојезичка норма. Заправо, српски језик у целости припада периферији балканског језичког савеза, а само је призренско-тимочка зона непосредно везана за балканистичке језичке процесе и припада Шалеровим балканским дијалектима првог степена (Попов 1984: 37)

Познато је да је футур у словенским језицима релативно млада граматичка категорија, која се почела формирати тек крајем прасловенске епохе, па се и у старословенском језику футур изражавао облицима презента оба вида, а граматикализован облик за изражавање футура није постојао (Курешевић 2011: 91–92). Футур први у српском језику данас има двојак облике, али само једни од њих се узимају за сложене, они који се граде помоћу енклитичког облика глагола *хтети* и инфинитива пуног глагола (Стевановић 1975: 352). Први примери оваквог футура, често у литератури називани „балканским” аналитичким футуром,¹⁰⁰ у старосрпском језику се бележе средином 18. века, и то у примерима где је дошло до губљење вокала у иницијалном слогу: *хоћу* > *хћу* > *ћу* (Грковић-Мејџор 2012: 88). „С обзиром на то да су примери фонетске ерозије отприлике у исто време запажени и у бугарском [...], српски је ову иновацију делио са источнојужнословенским језицима”, док се у западнојужнословенском простору ова појава не бележи (у чакавском ареалу појава се бележи тек у XVI веку) (Исто: 89). Дакле, под утицајем језичких контаката на Балкану у старосрпском се за изражавање будуће радње користи конструкција *хтети* + инфинитив, која је у почетку била двосмислена, а затим претрпела десемантизацију, ерозију и најзад клитизацију, да би у XIV веку био завршен процес њене граматикализације (Исто: 98).

¹⁰⁰ У словенском свету футур се уз помоћ глагола *хтети* гради само у јужнословенским језицима, заправо на највећем делу њиховог простора, што има паралеле у већини балканских несловенских језика и дијалеката (Асенова 1982: 155–172).

Поред творбе футура уз помоћ инфинитива, у дијалектима српског језика је чест тзв. аналитички футур, опет балканског порекла, који се гради од енклитичког облика глагола *хтети*, везника *да* и презента. „У граматикализацији футура са гл. *хтети* у балканским језицима могу се издвојити следеће фазе: (а) сужавање броја управних глагола, (б) десемантизација управних / модалних глагола, (в) замена инфинитива зависном конструкцијом, (г) замена инфинитива личним гл. обликом” (Бошњаковић 2017: 34). У том смислу важну улогу има и повлачење инфинитива, или ограничавање његове употребе, и његова замена презентском *да*-конструкцијом у свим основним функцијама, као још једна крупна балканистичка црта. Ова појава се бележи у скоро свим дијалектима српског језика (Милорадовић 2007б). За призренско-тимочку дијалекатску област је познато одсуство инфинитива. У косовско-ресавским говорима инфинитив је изразито потиснут или га уопште нема,¹⁰¹ док се у смедеревско-вршачким говорима јавља само у западној зони. У зетско-рашким говорима се инфинитив углавном добро чува, а повлачи се једино у неким контактним зонама према другим језицима, нпр. у говору Новог Пазара и Сјенице, као и у говору Мрковића. Интензивни додир са несловенским становништвом су довели и до повлачења инфинитива на југоистоку Баната. За шумадијско-војвођанске, источнохерцеговачке и зетско-рашке говоре С. Милорадовић установљава да се инфинитив користи чешће као део футурске конструкције с помоћним глаголом *хтети*, док је веза *да* + презент обична у свим другим функцијама (нпр. уз модалне и фазне предикате) (Милорадовић 2007б: 365–366).

2. Линеаризација енклитика у футурским конструкцијама

У вези с редом речи, и аналитички и сложени синтетички футур имају одређена правила, односно очекиван положај јединица у линеаризацији. За сложени футур, који је образован помоћу глаголске енклитике и инфинитива и, важе правила за положај енклитика уопште, тј. да оне не могу стајати у иницијалном положају и да се у клитичком низу распоређују испред заменичких (нпр. *ви ћете јој помоћи*). Аналитички футур је обично у форми – енклитички облик глагола *хтети* + *да* + презент (*Ћу да идем*), али источније има примера и с другачијим редом речи, нпр. с тзв. механизованим *ће* за сва лица (*Ће да идем*), па и с потпуним одсуством везника *да* (*Ће идем* / *Ћу идем*). Глаголском енклитиком, дакле, може почети реченица. У појединим оазама бележимо глаголску енклитику у постпозицији конструкције *да* + презент (*Да идем ћу*).

И у погледу употребе футура који се образује уз помоћ конструкције *да* + презент српски народни говори, дакле, нису уједначени. Футур с механизованим *ће* за

¹⁰¹ Континуитет губљења инфинитива у области Горње Ресаве пратила је Р. Стијовић, и то поредећи заступљеност инфинитива у приповеткама М. Ивковића (1911), затим у монографији Ресавски говор А. Пеце и Б. Милановића (1968), и у грађи коју је она забележила на терену Горње Ресаве 2012. год. Док Ивковић бележи да инфинитива има „још доста”, А. Пецо и Б. Милановић наводе је његова фреквенција „доста мала”, а по грађи коју је Р. Стијовић анализирала – инфинитив је потпуно ишчезао из овог говора (Стијовић 2013).

сва лица и одсуством везника *да* захвата готово целу област Косова и Метохије, али његова продуктивност опада према севернијим косовскометохијским областима, где су забележени и примери футура с везником *да*, затим с помоћним глаголом као обележјем лица, али и примери футура образованог уз помоћ инфинитива (Радић 2004: 138). Дистрибуција аналитичког футура изгледа у неким ситуацијама зависи и од семантичко-стилских критеријума, па се тако код несвршених глагола чешће среће футур с уделом везника *да* и флективног помоћног глагола (Исто).

3. Енклитички облици помоћног глагола *хтети* у иницијалном положају

Енклитички облици помоћног глагола *хтети* се у неким говорима јављају у иницијалном положају, и то како у аналитичком тако и у сложенем футуру.

а) аналитички футур

Дијалекатска грађа:

Те седи у воде (Ба, 152); *ћу* те питај / *ћу* се врнем / *ће* се паднеш / *ће* разговарамо / *ће* се збирамо (АП, 265, 274, 276); *ће* биде / *ће* дође (Ра, 438); *Те* да каже жена / *ће* да ме прџмџне / *ће* да бџлу зџби / а *ћеш* да вџдиш / и *ће* нџга да прџђе (Бан, 403–404); *Ћу* да поклџним / *Те* да рџду (Хе, 345); *ће* ми дџш мџло вџду (Рад, 41); *че* идџу за нџу / *че* да бџде свџдба (Лу, 170); *ће* идеш у плџњина / *ће* ти бџци чџша / *Те* нџмам да јџдем (СЖ, 250, 251, 257); *ће* жџвиш дџбро (КМ, 362); *ће* бџне глџдна гџдина / *ће* вџдиш (Лет, 170); *ће* да погџне (ДМ, 103); и *ће* идџмо на прџчес / И *че* се дџгну да слџме погџчу / *Че* отџдемо за девџјћу / *Че* дџјду (Пон, 230, 232, 233, 239); *ћу* д изџћем / *ће* да му се расџпл'е (СМ, 317, 318); *ће* ти џзне срџп / *ће* ти џзне копџч / и *ће* идџв у лџв / и *ће* појџмо / *ће* јџдемо лџп (Пч1, 296, 297, 298); *Те* дџвамо нџшто на вџс / *Те* ве пџјџе (КиМ, 347); *ће* те џзнемо у гџсте (Ја, 170); *ћу* ти покажем / *ће* се чују лџпови (РБ, 40); *Ћемо* да идџмо / Ако задџцнџмо, *ће* да остџнемо у нџшога гџзде / *Те* да идџмо нџма да жњџмо / *Те* се чџдиш (ГС, 255); *ћу* д џзнем / *ћеш* да вџш / *ћу* да и извџдим / *ће* да вџдимо / *ћеш* да паднеш у блџто / *ће* се погџстимо / *ће* ти дџм (Рес, 353); *Те* вџдиш сџма / и *ће* га плџћа на рџте / *Те* сџчемо тџј / *Те* џзмеш колџце / *Те* не одвџде чџк там дџле / Ма, *ће* се снаџје (Пре, 563, 565, 568, 569); *Те* дџвамо нџшто на вџс / *Те* ве пџјџе (Га, 347); *чу* да се врнем до плџдне / *чу* да дџјдем кудџ Ускрс / *ћу* ти плџтим ракџју / *ће* се изгорџ / *че* ми плџти (ББ, 83); *ћу* дџћем за Рџкџвац / *ћу* дџћем код мџега чџвџка / *ће* се извџчџ / *Те* да не потџчџ / *Те* дџђе сџгорно (Ле, 399, 400); *ћеш* ми продџш та пџук (Трс, 227); Јџс, рџко, *ће* баба Мџлица да плетџ (Коп, 321); Ако имам, *ч'е* јџдем / Ако имаш вол'у, *ч'е* идеш / И *ч'е* тџрив тај жџр / *Ч'е* доц'е т'рпџза / *ч'е* да иде и џн (При, 544, 545, 546, 548) *ћу* д идџм / и

ћеш да дођеш / *ће* да бидне горе (ИШ2, 209, 210); *Те* да рућам / *Те* праим и крофне / *Те* замесим с млеком (ДК, 246, 277).

Фолклористички и књижевноуметнички текстови:

Те ти дође / *Ћу* ти платим / *Те* да преживи / *ће* се врну и сами / *Ћу* да издржим некако / *Ћу* да пазим (ДМ, 68, 155, 165, 166, 167); *ке* дојде газда и мене *ке* ме уништи (ТиМ, 131); *ће* ти дадем (ВБ, 74); *Те* има и за мене да се наједем / и *ће* ги за тој погуби (Д.Ђ.Ле, 10, 146); *Те* давам / И *ће* болујем / *Те* се венчаш, *ће* ти свирив свирке (БС, 42, 25, 55); *Те* помислите архимандрит Сава стар / *Те* даде Господ добро / *ће* му се нађе домузовина (ГБ, 13, 19, 40); *Те* им бидне много болно кад се приземе / *ће* те сатру / *ћу* му дам име по њему (ЛВЈ, 106, 152, 179); *ће* примети мајор Ранковић да је отварано, *ћу* отидем на војни суд / *ће* изгинемо ко жути / *ће* му преведу, *ће* надрљамо обојица / *Те* се снађемо / *Те* најће војска, *ће* ни га заплени / *Те* ти мобилишу синови (ИИ, 10, 20, 28, 29, 42).

б) сложени футур

Дијалекатска грађа:

Те бити крај свећа / и *ћу* се оcvртати / и *ћемо* изгубити (Бан, 403–404); кад видиш рода да стоји, *ћеш* бити болестан / кад сте већ овде, *ћу* вам показати моју стару тамбурицу / *ће* бити кише / ако може, *ћемо* дати (РБ 37–38); *Те* рѣћи дї та лўда мама (БцГР, 172); *ћу* га вратит / *ћу* му тўрит (СМ, 263); *ћеш* чўти рѣчи (Рад, 41); *Ћи* ја рони vin na stol¹с (Мол, 150).

Аналитички футур с глаголском енклитиком у иницијалној позицији, или иза везника *и* и *а*, забележен је на широкој територији дијалеката српског језика, у призренско-тимочким, косовско-ресавским, смедеревско-вршачким и у делу шумадијско-војвођанских говора. Појава је забележена и у српским говорима у Румунији, као и у иселјеничким говорима Галипољских Срба. Када се уз глаголску енклитику *хтети* налазе заменичке енклитике, све се позиционирају иза ње (*ће* ми *даш* *мало* *вдду*, *ће* се *погдстимо*, *ће* ти *дам*, *ће* ти *га нађем*). Очекивано, јавља се у читавој области призренско-тимочке зоне (Гатње, Сретечка жупа, Бучум и Бели Поток, Пчиња, Прешево, Црна Трава и Власина итд.), где је аналитизам иначе најдоминантнији, а проклитизација енклитика и иначе фреквентна појава.

Често се јавља са тзв. механизованим *ће* за сва лица (*и ће* *идемо* на *причес*), као и без везника *да* (*ће* *разговарамо*, *ће* се *збирамо*). Механизовано *ће* заправо добија на фреквенцији јер глагол у презенту већ носи информације о лицу и броју, па исте те ознаке за глагол *хтети* постају редувантне (*ћемо* *да носимо* → *ће* *да носимо*). А редувантан постаје и везник *да*, па енклитика *ће* постаје обележје футура, а презентски облик ознака за лице и број (*и ће* *појемо*, *ће* *једемо* *лѣп*, *ће* *умрем*, *ће* се *вратиш*). У ђаковичком говору се презент с одсуством везника *да* употребљава једино у футуру (*Лѣпо ће* *бине*, *Ми ће* *сврнемó*, *Ми ће* *седимо*, *а дѣца ће* се *играв*), и то знатно чешће од свршених глагола него од несвршених. За „казивање трајних радњи у

будућности много је обичније да се испред облика презента употреби и свеза *да*: *Já ħu da te čekam, Mi ħe da bídemo bogáti, Tu ħe da bine skúno [...]*” (Стевановић 1950: 131).

Аналитички футур с глаголском енклитиком у иницијалној позицији забележен је и у области косовско-ресавског дијалекта (Ресава, Левач, Доња Мутница, Копаоник, северна Метохија итд.), где је употреба аналитичког футура и иначе фреквентнија од оног који се образује уз помоћ инфинитива. Иако проклитизација енклитика није типично обележје косовско-ресавских говора (т. П.2.1, П.3.1, П.5.1), енклитички облици помоћног глагола *хтети* су једине енклитике које могу заузимати иницијалну позицију на читавом простору косовско-ресавског дијалекта. Познато је да су бројне заједничке особине косовско-ресавског и призренско-тимочког дијалекта у највећој мери резултат исељеничких струја призренско-тимочког дијалекта (од XIV, а најдаље од XVII века). Може се претпоставити да је заправо јак утицај призренско-тимочке струје, тачније јужноморавског миграционог наноса (Цвијић 2000: 131–134), утицао на то да се аналитички футур, односно енклитика глагола *хтети*, јави и у иницијалној позицији. Поред тога, чини се да је сама семантичка природа помоћног глагола *хтети* пренета и на његову енклитику, па омогућава различите распореде те енклитике у линеаризацији (иницијалну – *ħu da idem*; финалну – *da idem ħu*).

На посебност помоћног глагола *хтети* и његових енклитика је указивао Р. Симић у анализи левачког говора. Наиме, аутор је приметио да се овај говор „не разликује оштро енклитичке и акцензоване форме овог облика” (Симић 1972: 458), а та форма је видљива и ван футура, нпр. у упитним реченицама типа *Ћемо пџшке?*, *Ћеш вџду мџло?* итд. Истиче се да се губљење границе између пуних и енклитичких облика глагола *хтети* огледа и у акценатским приликама, па се, тако, бележи низ примера у којима је пун облик употребљен без акцента (*Оћеш пџво?*, *Оће да дџће вџз*), као и примере у којима се енклитика јавља акцензована (*Ћџ ли?*, *Ћџ ли бџло вџно?*). Према Р. Симићу, акцентовање енклитичких форми се јавља као последица мешања пуних форми с енклитикама (Исто).

У области северне Метохије јављају се и сложени и аналитички футур с глаголском енклитиком у иницијалном положају. Инфинитив се иначе у области северне Метохије јавља, како М. Букумирић истиче, као и у осталим косовско-ресавским говорима, тј. није непознат, али има мању фреквенцију него у западнијим говорима. Треба имати у виду и да је говор севернометохијске области специфичан по томе што „једва у једној трећини насеља, првенствено концентрисаних у Источком и Пећком подгору [...], живе Срби старинци чији говор одликују особине косовско-ресавских говора. Велика већина тог становништва своје порекло везује за Црну Гору и Херцеговину, тако да на динарску струју отпада близу 4/5” (Букумирић 2003: 309). У осталим областима косовско-ресавског дијалекта прегледом дела грађе нисмо забележили иницијалну позицију глаголске енклитике *хтети* иза које следи инфинитив.

У банатским говорима шумадијско-војвођанског типа преовлађују образовања футура уз помоћ инфинитива, али се јавља и аналитички футур с везником *да*. И у овим говорима се често јавља механизовано *ће* за сва лица. „На тај начин, иако у банатским говорима преовлађује формација с инфинитивом, ипак у њима налазимо прве кораке ка успостављању типично балканске футурске парадигме. Наравно, процес је много даље одмакао у говору банатских Ера, где је утицај румунског језика много јачи и где је инфинитив практично ишчезао” (Ивић и др. 1997: 185). Поред наведених примера из говора банатских Ера, аналитички футур са глаголском енклитиком у

иницијалној позицији бележи се и у осталим областима румунског Баната. У српским поморишким селима је најчешћи модел образовања футура енклитички облик глагола *хтети* + инфинитив, док се аналитички футур јавља ретко (Бошњаковић 2017: 37–40).

Употреба глаголске енклитике у иницијалном положају не бележи се у свим областима које познају аналитички футур. Аналитички футур је врло распрострањен у дијалектима српског језика, иако се неретко везује само за тзв. староштокавске говоре. С. Реметић га нпр. бележи у говорима централне Шумадије (в. Реметић 1985: 322–324), П. Ђукановић у говору Драгачева (Ђукановић 1995: 155), у говору Бјелопавлића га налазимо у текстовима (Ћупић 1977а: 201, 203 и др.) итд. Ипак, у овим говорима глаголска енклитика *хтети* се не везује никада за иницијалну позицију: *Ја ћу да ви покажем / Са ће нас пђбију* (Шумадија, 324); *овди ће да будѐ састанак / сам ће се повуче* (Драгачево, 155); *Јѐш ћу да ти нѐшто искѐжѐм / Ја му дѐдѐм знѐк да ћу да сврѐћем на лѐву стрѐну* (Бјелопавлићи, 203). Реметић и Ђукановић наводе да у овим говорима нема уопштавања механизованог *ће* као у призренско-тимочкој и косовско-ресавској зони (Реметић 1985: 324, Ђукановић 1995: 155).¹⁰²

Сложени футур с енклитичким обликом глагола *хтети* у иницијалној позицији и инфинитивом забележен је у банатским говорима шумадијско-војвођанског типа и у румунском Банату (нпр. *Ће бѐти крај свѐта*). У банатским говорима шумадијско-војвођанског типа сложени футур је фреквентнији од аналитичког, а позиција енклитичког облика *хтети* у иницијалном положају је могла свакако настати под утицајем румунског језика. Иста појава је забележена и у румунском Банату, у говору Банатске Црне Горе и Ченеја, као и у српским поморишким селима. Модели линеаризације енклитика у румунском језику утицали су на њихову линеаризацију у српском језику у контактним зонама уз румунски језик.

Енклитички облик помоћног глагола *хтети* се у неким дијалектима српског језика јавља у иницијалној позицији, или иза везника *и* или *а*, иза којих не могу стајати енклитике у стандардном језику. Енклитички облици глагола *хтети* се, поред облика за сва лица (*ћу, ћеш, ће..*), често јављају са механизованим *ће*, уопштеним за сва лица, и део су сложеног или аналитичког футура.

Проклитизација енклитичких облика глагола *хтети* има шири ареал распрострањања од проклитизације осталих енклитика. Забележена је у читавој призренско-тимочкој дијалекатској области, и то најчешће у форми уопштеног, тзв. механизованог *ће* за сва лица, у Ђаковици, Призрену, Алексиначком Поморављу, Пчињи, Понишављу, Јањеви итд. Забележена је и у неким говорима у Банату, и на србијанској и на румунској страни (србијанска места шумадијско-војвођанског дијалекта уз границу с Румунијом, али и у српским говорима у Румунији – у Поморишју, Банатској Црној Гори, у Радимцима итд.). Говори у србијанском и румунском Банату, као и говори дела призренско-тимочке дијалекатске области,

¹⁰² Ипак, у текстовима из централне Шумадије се могу забележити и примери с механизованим *ће* (пошто *ће да правимо ми кућу, како ће да кажемо* (Реметић 1985: 441, 472) и др.).

познати су по проклитичкој употреби енклитика, као једној од особина насталих под утицајем међујезичке интерференције. Међутим, проклитизоване енклитике помоћног глагола *хтети* забележене су и на читавој територији косовско-ресавског дијалекта, на Космету, Копаонику, у Трстенику, Доњој Мутници, Левчу, Ресави, као и у смедеревско-вршачком говорном типу, у Смедеревском Подунављу.

Запажа се разлика у заступљености сложеног и аналитичког типа футурске конструкције. Сложени футур, који се гради уз помоћ инфинитива, доминантнији је у говорима Баната, у којима је инфинитив и иначе жива категорија, док је у призренско-тимочким и косовско-ресавским говорима углавном забележен тзв. аналитички футур, који се гради од енклитичких облика глагола *хтети* и конструкције *да* + презент. Наравно, ове појаве су везане за фреквенцију инфинитива и конструкције *да* + презент у овим народним говорима.

4. Аналитички футур с енклитичким обликом глагола *хтети* у финалној позицији

Енклитички облик помоћног глагола *хтети* је неким дијалектима српског језика забележен у позицији иза конструкције *да* + презент:

Дијалекатска грађа:

Да згрѣју-ћу воду / Да крепâ-ће / Ђјте, да се скѣпи-ће Горâна / Да затвõрим-ћу врата / Да спѣм-ћу мâло под онај дѣп / Да љзму-ћу õпет (Мрк, 288, 349); ја ти кажем ћу (СЖ, 215); ја ти кажем ћу (Ја, 127); Ђјд д'идѣм да га траѣжим ћу / кад је пошâо за овâмо, да прõђе ће кроз Мâнастир (Кос, 552, 557); Д' ѣјем ћу ја лекару у Белѣшиће (Ле2, 91).

Фолклористички и књижевноуметнички текстови:

Да те одведем ћу / Да те водим ћу кући / Да те пустим ћу / да пијемо ћемо из кал'енице / да питам ћу жену / Да узнем ћу једну (МР, 89, 153, 161, 165, 375); д'идем да га тражим ћу (ВБ, 131); да идем ћу ја кући / па да идем ћу ја / да узнем ћу (ДМ, 15, 177).

Појава је у анализираном материјалу забележена у малом броју примера, али у три различита дијалекатска типа. У зетским говорима је забележена говору Мрковића, у косовско-ресавским у околини Вучитрна, тј. у речнику Г. Елезовића, али и северније, у Левчу. У призренско-тимочкој дијалекатској области појава је забележена у

Сретечкој жупи и Јањеву, а од осталих примера се разликује по одсуству везника *да*, који је у овим говорима у футурским конструкцијама и иначе углавном изостављен (*ће (да) идем*). Фолклористички и књижевноуметнички текстови показују исти ареал распрострањања. У косметској области примери овакве конструкције се бележе у збиркама М. Радуновића и В. Бована, а роман Д. Михаиловића представља слику говора Параћинског Поморавља.

Л. Вујовић у говору Мрковића као посебан случај издваја „конјуктивне реченице са футурским значењем код којих енклитички презент глагола *хтјети* стоји иза везника *да* и *презента*” (Вујовић 1969: 287). По ауторовом тумачењу, ради се о реченицама са посебним истицањем футурског значења, у већем степену него у реченицама с енклитичким обликом презент глагола *хтети* и конструкцијом *да* + презент. Према тадашњим Вујовићевим сазнањима, „овај необични ред ријечи, који значи корак даље к правом футуру, *творевина је мрковићког говора*, јер нема сличне конструкције у албанском језику” (Исто: 288). Мрковићки говор је у погледу реда речи иначе под утицајем арбанашког језика, што се огледа нпр. у положају атрибута уз именицу (Исто: 287).

М. Павловић у Сретечкој жупи бележи сличан модел. Као и у мрковићком говору, и у говору Сретечке жупе енклитичко *ћу* може стајати у постпозицији иза конструкције (*да*) + презент. У забележеном примеру (*ја ти кажем ћу*) се ради о аналитичком моделу футура у којем је уклоњен редувантни везник *да*. Овакав модел футура (с ретким учешћем везника *да* или без његовог удела) спорадично познају српски косовскометохијски говори на већем делу територије. М. Павловић бележи да „инверзија, дакле, као општи изражај принципа истицања, има велику улогу, нарочито у емоционално обојеним реализацијама процеса мишљења, а особито у упитним и одречно-упитним реченицама”, а као тип потпуне инверзије аутор истиче јањевско *ја ти кажем ћу* (Павловић 1970: 127). Пример с оваквом инверзијом, али и везником *да*, забележили смо и у говору Левча.¹⁰³

Како у наведеним монографијама у ширим одломцима из говора информатора нема примера овог типа футура, за боље разумевање овакве појаве нам могу бити од помоћи књижевноуметнички и фолклористички текстови, који нам дају увид у шири контекст. М. Радуновић (1996) је сакупио и приредио збирку народних песама, приповедака, умотворина и сл. из области Метохије. Највећи број записаних текстова, који нам пружају драгоцену слику о говору ове области друге половине XX века, јесте из Истока, Пећи и Клине (Радуновић 1996: 434). У неколико приповедака забележена је конструкција *да* + презент с енклитичким обликом глагола *хтети* у постпозицији. А такав ред речи Радуновић бележи и у устаљеним изразима тог краја: *Да идем ћу* на свѣтї себет часнога домаћина; *Да узнем ћу* једну (цигару), па јако несам пушаљка! (Радуновић 1996: 375). Оваква конструкција је забележена и у народним умотворинама с Косова и Метохије које је забележио В. Бован (1989). Појава је забележена и у роману *Петријин венац* Д. Михаиловића (1981), који је написан у облику казивања Петрије Ђорђевић из једног параћинског села и који кроз бројне језичке особине осликава косовско-ресавски дијалекат, тачније ресавски подтип.

¹⁰³ Пример је забележен у монографији Синтакса левачког говора, као пример употребе датива смера кретања, па немамо увид у шири контекст (Симић 1980: 223).

Дакле, најјужнији пункт у коме је забележен овај тип футура је област Мрковића, у југоисточној Црној Гори, између Бара и Улциња. Иначе, Мрковићки говор је један од најархаичнијих у српском језику и „доста добро чува стање једног нашег локалног дијалекта с краја XVI и почетка XVII вијека” (Вујовић 1969: 78), а тек од XVIII века трпи утицаје турског и арбанашког језика, и то пре свега у лексици. Идући североисточно од Мрковића, овај футур је забележен у области Косова и Метохије, и то најпре у метохијским местима (Пећ, Клина, Исток), где је фолклористичку грађу сакупио М. Радуновић, а онда и у збирци приповедака с Косова и Метохије, које је сакупио В. Бован. Појава је забележена и у Сретечкој жупи, која се налази на крајњем југоистоку Косова, југоисточно од Призрена. Како Павловић истиче, Жупа је својим природним положајем утицала на то да се у њој задржи велики број староседелачког становништва, али је и привлачила нове досељенике, и то из различитих крајева, како из других делова Косова и Метохије, тако и из Скадра, Никшића итд. (Павловић 1939: 6). Идући даље на североисток, футурска конструкција типа *да идем ћу* је забележена на северозападном Космету, у текстовима које је забележио Г. Елезовић (Вучитрн),¹⁰⁴ затим у говору Јањева, које се налази десетак километара југоисточно од Приштине. Јањево, поред староседелаца, има досељенике из Босне, Херцеговине, Далмације, Скадра, Призрена и других места (Павловић 1970: 6). Косово и Метохија као област припада делом призренско-тимочком, а делом косовско-ресавском дијалекту, а познато је да у мањим оазама на овом простору има и говорника зетско-рашког дијалекта (Ивић 1985: 157).

Северно од Јањева, појава је забележена у области Параћинског Поморавља, чији је представник Михаиловићев приповедач, сељанка Петрија. И ова област представља преплитање два дијалекта, призренско-тимочког, тачније призренско-јужноморавског, и косовско-ресавског. „Граница између косовско-ресавског и призренско-тимочког дијалекта полази недалеко од Доње Мутнице, а у косовско-ресавским говорима дуж целе те границе има доста призренско-тимочких наноса” (Ракић Милојковић 1990: 80). Најсевернији пункт на којем је забележена ова појава је област Левча, где је „упадљив висок проценат насељеника косовско-метохијске струје” (Симић 1972: 38). Пример је забележен у Жупањевцу, који припада горњим левачким селима. Можда за нашу тему није без значаја и Симићева напомена да је „интересантно [...] напоменути да је највише припадника моравске струје насељено управо у горњим селима Левча [...]. У горњим селима је такође најјача и динарска струја” (Исто: 39).

Имајући у виду ареале у којима је забележена ова конструкција, може се претпоставити да се она раширила с југа српског језичког простора ка североистоку управо косовскометохијском миграционом струјом, која „обухвата миграције из целе области између Скадра и Копаоника, од Зете, Метохије, околине Призрена и Косова. До моравске долине је ишла искључно попречним путевима, нарочито зетским. У моравску Србију је продрла преко многобројних превоја између ибарске и јужно-моравске долине [...]” (Цвијић 2000: 131). Познато је да су врло „значајне везе косовско-ресавског са зетско-сјеничким дијалектом, засноване на старим додирима у средњовековној српској држави, а још више на новијим миграцијама које су ишле са зетско-сјеничког земљишта ка косовско-ресавском” (Ивић 1985: 106). Из области

¹⁰⁴ Г. Елезовић је грађу скупио највећим делом у Вучитрну, али и у Приштини, Косовској Митровици, Пећи итд. Примери конструкције типа *да идем ћу* су из причања забележених у Вучитрну и селу Гојбуља, које се налази у вучитрнској општини.

Космета ка моравској долини је ова појава могла ићи и као призренско-јужноморавски нанос.

4.1. Стилско-семантичке одлике конструкције

За боље разумевање контекста у коме се такав ред речи јавља навешћемо шире делове текста, с појединим примерима.¹⁰⁵

У забележеној приповеци о припитим гостима који се са славе враћају својим кућама забележен је овакав дијалог:

„Тако ти Бога, Сретко, оћеш да ме одведеш до куће, се не удем сам да одем, видиш какав сам се учинео!?”

„Да те одведем ћу.”

Кренуо Сретко да га води, али не ка кући, већ на другу страну, ка Гусару. Тео је да проба Марка колико је истина пијан. Али Марко запео, па ни да мрдне:

„А ’де ћеш тамо, бре!?”

„Да те водим ћу кући.”

„Па није тамо моја кућа, бре! Тамо су Цигани [...]” (Радуновић 1996: 189).

Анализирана конструкција је забележена и у дијалогу између супружника у приповеци о злоћудној жени. Када супрузи надође „хуја”, супруг је пушта да ради све што хоће:

Она га јанула и тера га да ју носи. И он ју носи на леђа, а она га удара ногама каи мамузама.

– „О, пусти ме, жено, за бож’ атар, се не могу више!” рекне он њојзе.

„Да те пустим ћу, али да ми скуваш кафу” (Радуновић 1996: 153).

Забележена је и у дијалогу домаћина и гостију на слави. Кад домаћин пита госте желе ли да наздраве из чаше или каленице, гост одговара:

„Не, вала, да пијемо ћемо из кал’енице!” (Радуновић 1996: 161).

¹⁰⁵ Више анализираних примера в. у Огњановић 2019.

На просидбу ћерке отац одговара:

„Добро, *да нитам ћу жену*” (Радуновић 1996: 165).

У приповеци коју је забележио В. Бован човек се решава да крене на пут и пронађе убицу свога брата, па каже: „Ајд д’идем *да га тражим ћу*” (Бован 1989: 131).

Михаиловићева Петрија у једном делу говори свекрви:

„Мајко”, кажем свекрве, „мен нешто много претиснуло преко стомака, биће да је оно. Него, *да идем ћу* ја кући. А ти, ако оћеш, дођи” (Михаиловић 1981: 15).

Препричавајући догађај када је сазнала да је њен супруг Миса повређен у руднику, и када је од лекара желела да сазна у којој је болници смештен, Петрија каже:

„Остави ти то”, велим ја њему. „Ја јесам уморна и нервозна, ал знам шта говорим. А сад ми само још кажи атресу од болницу ди си га упутио, па *да идем ћу ја*” (Михаиловић 1981: 177).

Или, када узнемирена Петрија, после сукоба са супругом, покушава себе нечим да упосли:

Ајд ја у собу. Осврнем се тамо лево-десно. Са шта ћу да се забавим! Пођем према шифоњер, *да узнем ћу*, мислим се, онај веш да прередим (Михаиловић 1981: 278).

Запажа се да се у наведеним примерима ова конструкција јавља најчешће у 1. лицу једнине и у дијалошкој форми, али и у монолошко-дијалошкој, нпр. када Петрија сама себе подстиче на радњу. Конструкција означава намеру/готовост/(само)подстицање говорника за извршење неке радње. Саставни делови ове футурске конструкције, ако изузмемо неуобичајен распоред тих јединица (*да* + презент + енкл. глагола *хтети*), могу указивати на то да се и овде ради о посебној врсти футура – тзв. футуроиду (в. Симић 2009, Ковачевић 2014), који је „хибридна форма футура првог и сложеног глаголског предиката” (Ковачевић 2014: 23). М. Ковачевића подвлачи разлику у значењу негираног футура који се гради помоћу инфинитива (*неће играти* – као чињеница) и оног изграђеног конструкцијом *да* + презент, где ова конструкција исказује намеру, решеност, жељу (*неће да играју* – не желе да играју). „Разлика у значењу ових двију форми добро се чува у конструкцијама с глаголом *бити* уз негирани презентски облик глагола *хтјети* – *неће бити* и *неће да буде* – јер се формом а) футура *неће бити* констатује будуће стање као чињеница, док се б) формом зависноложене реченице *неће да буде* исказује волунтативно значење, тј. намјера или жеља субјекта да се не реализује оно што је означено конструкцијом *да* +

презент” (Ковачевић 2014: 18).¹⁰⁶ Дакле, за разлику од конструкције *да* + презент иза негиране форме глагола *хтети*, која у односу на футур грађен инфинитивом може имати другачије значење, сматра се да је аналитички футур глагола у потврдном облику увек заменљив синтетичким. Ипак, има и истраживача који сматрају да афирмативни „футур с конструкцијом *да* + презент спремније изражава намеру него футур с инфинитивом (вероватно по аналогiji с одричним обликом: *нећу ићи* = футур, *нећу да идем* = „не желим”)” (Кликовац 2009: 65).

У забележеним примерима из наше грађе, иако су сви с афирмативним значењем, запажа се да они носе нешто другачије значење, донекле различито од аналитичког футура с уобичајеним редом речи. У забележеним примерима наглашена је компонента намере, решености, (само)подстицања за чин који следи непосредно након изговорене реченице, или он можда већ почиње, па и траје у току говорења. Нпр., када у Радуновићевој приповеци припит човек пита другог куда га води, овај му одговара – *Да те водим ћу* кући, иако радња већ траје, они су већ на путу. Одговор је могао бити изречен и уз помоћ презентског облика (*Водим те кући*), али не и уобичајеним аналитичким футуром (*Ћу да те водим кући*), који у датој ситуацији готово да не би имао смисла. Када Петрија хоће да иде Миси у посету, она тражи да чује његову адресу уз – *Па да идем ћу ја*. Таквом конструкцијом је наговештено да она полази код Мисе одмах, истог тренутка по добијању потребне информације. Да је Петрија употребила аналитички футур с уобичајеним редом речи и изговорила – *Па ћу (ја) да идем*, то би могло значити и некакво одлагање, нешто каснији одлазак, а не истог тренутка, чак делом можда и уз елементе неизвесности.

На извесну разлику у значењу ових футурских типова је већ указивао Л. Вујовић поредећи реченице из говора Мрковића: *Да затворим-ћу врата* и *Сѣ^а-ћу да затворим врата*. Први пример за Вујовића стоји ближе правом футуру од другог (Вујовић 1969: 349). Изгледа да је у другом примеру говорнику био потребан и прилог *сад* како би било јасно да извршење глаголске радње следи, док први пример као да самом конструкцијом подразумева непосредно извршење радње, или се она чак одиграва већ у току говорног чина. Стављањем енклитичког облика глагола *хтети* иза конструкције *да* + презент је изгледа наглашена и сама семантичка компонента овог глагола, иако је он дат у енклитичком облику. *Хтети* иначе значи „имати вољу, спремност, решеност за неку радњу [...]” (РМС 1982: *хтети*). Зна се и да су у српском језику, као језику с релативно слободним редом речи, „прво и последње место, односно почетак и крај реченице, нарочито истакнути”, као и „да је за истицање битно и одступање од уобичајеног распореда” (Поповић 2004: 16).

¹⁰⁶ „Одрични облик презента глагола *хтети* је само један, и тај се један облик употребљава у оба значења – у волунтативном [*не (хо)ћу*] и у значењу које он има као помоћни глагол у футуру” (Стевановић 1988: 169).

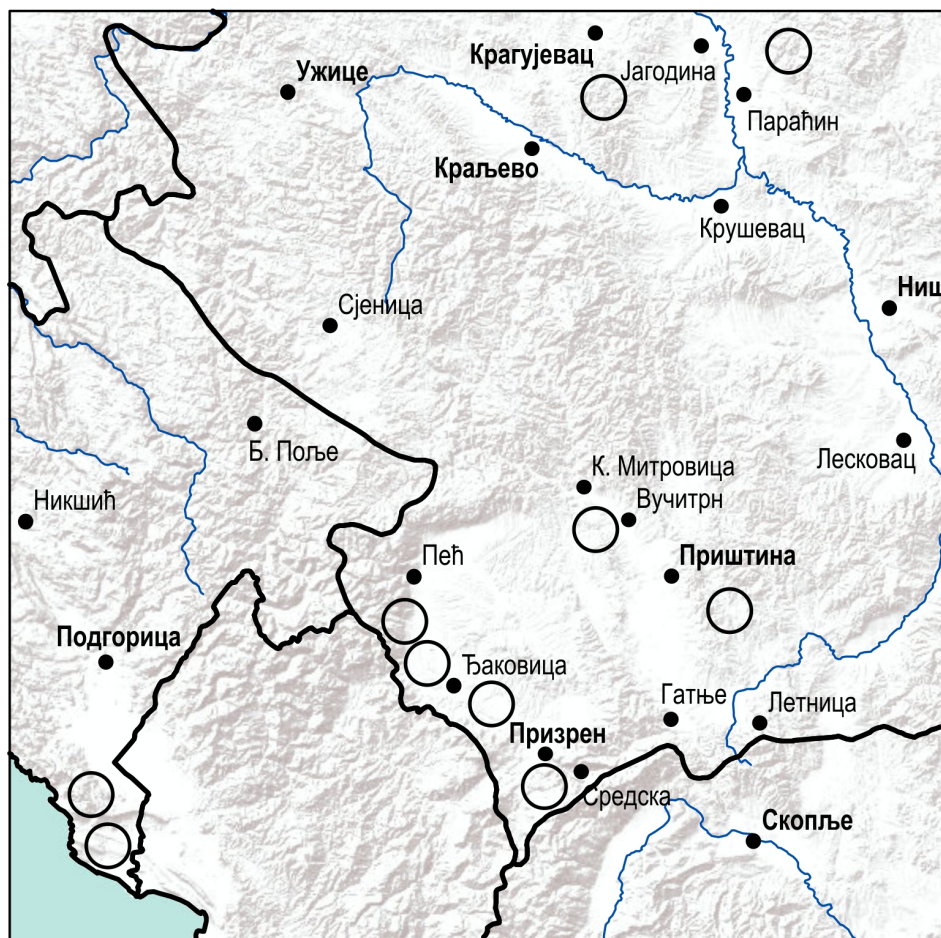
У неким дијалектима српског језика забележена је необична футурска конструкција, у којој је енклитички облик глагола *хтети* у постпозицији конструкције *да* + презент (нпр. *да идем ћу*). Примере оваквог футура најјужније бележимо у говору Мрковића. У косметској области се конструкција типа *да идем ћу* бележи у фолклористичким збиркама М. Радуновића и В. Бована. На северу Косова појава се бележи у речнику Г. Елезовића (Вучитрн и околина). Примери су забележени и у Јањевићу и Сретечкој жупи, употребљени без везника *да* (*ја ти кажем ћу*), где се заправо ради о аналитичком моделу футура који тежи уклањању овог редувантног везника. Конструкција је забележена у Параћинском Поморављу, у роману Петријин венац Д. Михаиловића, али и нешто северније, у говору Левча.

Футурска конструкција типа *да идем ћу* јавља се у дијалогској и дијалогско-монолошкој форми, најчешће у 1. лицу једнине. Шири контексти у којима је употребљена показују да у односу на футурску конструкцију с уобичајеним (с аспекта стандардног српског језика) редом речи, наглашена компонента намере, спремности или (само)подстицања говорника за извршење неке радње, која следи непосредно након изговорене реченице, или радња већ можда траје у току говорења.

Имајући у виду ареал распрострањања конструкције типа *да идем ћу*, претпоставља се да се она од југа српског језичког простора ширила ка североистоку косовскометохијском миграционом струјом, а да је у долину Мораве она могла стићи као призренско-јужноморавски нанос.

Прилог 5:

Пунктови забележене конструкције да + презент + енкл. *хтети*

V РЕД РЕЧИ И ИНФОРМАТИВНО ПУНОВРЕДНИ РЕЧЕНИЧНИ ЧЛАНОВИ

1. Линеаризација информативно пуновредних чланова

Под реченичним члановима се обично подразумевају реченични конституенти који могу заузимати различите позиције у простој реченици као синтаксичкој јединици, дакле покретни реченични чланови. У покретне реченичне чланове спадају: прост глаголски предикат, копула и именски део предиката, управни непотпуни глагол и допунски део сложеног предиката, граматички и логички субјекат, прави и неправи објекат, различите глаголске одредбе. У покретне чланове спадају и компоненте сложеног глаголског облика, тј. главни глагол (у форми радног или трпног глаголског придева и инфинитива или конструкције да + презент, која се јавља у оквиру футура) и помоћни глаголи, укључујући и делове сложеног облика помоћног глагола (Поповић 2004: 21).

Информативно пуновредни чланови су они који садрже бар једну акцендовану и семантички пуновредну реч. Захваљујући томе, они могу носити реченични акценат, тј. имати функцију информативног тежишта, те и заузимати све положаје у реченици, укључујући и иницијални. Поред тога, пуновредни реченични чланови могу бити састављени од једне речи или од синтагме, а могу се повезивати и у напоредне синтагме. По свим овим обележјима ти чланови се битно разликују од енклитичких реченичних чланова, који се с аспекта линеаризације често означавају као маркирани. Енклитички чланови су маркирани својом енклитичношћу, али и својим посебним позиционим системом у стандардном језику (Исто).

Пошто је распоређивање пуновредних реченичних чланова слободно, проучаваоци реда речи су испрва тежили да утврде правила њиховог распоређивања, али и да утврде факторе који утичу на различит распоред ових чланова. Правила се заправо само условно сматрају „правилима”, а тежи се уочавању „редовног” и „обрнутог” реда речи. Правила у реду речи стандардног српског језика су резервисана углавном за положај енклитика (в. нпр. ОССЈ, исп. и т. I.4), док се о реду речи код информативно пуновредних чланова углавном говори о могућностима њиховог положаја, али и о томе какву вредност ти различити положаји носе.

П. Ђорђевић је истицао да је „и у српском језику први ред речи за одношај предикативни у главном онакав, какав се замишља да је био у заједничком језику, јер и у њему видимо да на прво место долазе речи за подмет (именице), а на друго речи за прирок (глаголи)” (Ђорђевић 1898: 191–192). Аутор наводи и бројне случајеве тзв. обрнутог реда речи, у којима је предикат на првом месту, а субјекат му следи, нпр. у упитним реченицама када је тежиште питања на глаголу (*Јеси ли читав?*), у

реченицама којима се исказује заповест, жеља или клетва (*Устај горе!*), када је предикат истакнут (*Плану Иво...*), у егзистенцијалним реченицама (*Био један цар...*) итд. Када је сложени предикат у питању, Ђорђевић сматра да се обрнут ред таквог предиката користи само ради истицања (*Од хиљаде мање бити неће, Мудар бјеше војвода Момчило*, и сл.) (Исто: 193–197). Е. Бернекер је донео закључке супротне од П. Ђорђевића, тј. нашао да у српском језику на почетку реченице обично стоји глагол. Међутим, Бернекер је проучавао претежно приповедачке текстове и, како истиче Љ. Јонке, он је „проучавао ред riječi сувише шаблонски не узимајући у obzir raznorodnost tekstova” (Јонке 1963: 173).

Колико се ред речи разликује у зависности од врсте текста показао је у свом чланку Љ. Јонке, анализирајући положај субјекта и предиката у два текста различитих функционалних стилова. Тако, у научном стилу Т. Маретића преовладава положај субјекта испред предиката, док у књижевноуметничком тексту И. Брлић претеже положај предиката испред субјекта (Јонке 1963: 173–174). Аутор с правом закључује да је ред речи у научном, објективном тексту сасвим другачији од онога у приповедачком, субјективном тексту.

Поред врсте текста, за утврђивање типичног реда речи се узима у обзир и време из кога потиче текст. Тако, Ђорђевић је на основу прегледане грађе утврдио да се положај правог објекта мењао временом, па је тако у нпр. Вуковим пословицама објекат обично стајао испред предиката, а у прегледаним текстовима из каснијег периода (и Вуковим) аутор запажа и новији ред речи, тј. објекат иза предиката. Ђорђевић према томе закључује да је у старије доба био редован ред речи с објектом испред предиката, а да се данас може оценити као редован и један и други распоред (Ђорђевић 1898: 211–212). На промене које се у реду речи дешавају временом указује и промена у положају присвојних придева и заменица иза именице. Т. Маретић је на основу Вукове прозе из половине деветнаестог века закључио да су присвојни придеви и заменице често постпониране у односу на именицу, док је Јонке анализом језика писаца двадесетог века показао да такав постпозитивни положај све више ишчезава (Јонке 1963: 175).

Ред речи у реченици је неодвојив од још једног фактора, а то је реченични акценат, односно јаче наглашавање појединих чланова реченице. „Акцентом се нарочито истичу места, која у реченици имају већи значај од осталих и која целој мисли дају већу рељефност” (Ђорђевић 1898: 183). Као најјаче истакнута места се издвајају обично прво и последње место у реченици, али је значајно и Маретићево запажање да „најважнија riječ у rečenici не мора stajati ни на prvom ни на posljednjem mjestu, već može да bude и на којем другом, а онда јој се важност истиче особитим акцентом, који obuzима читаву онu riječ и који је svakom познат, али се не да lako opisati” (Маретић 1931: 388–389).

Љ. Поповић издваја два најважнија фактора који регулишу различите распореде пуновредних реченичних чланова, као и информативно-експресивне функције тих распореда. То су синтаксичка структура реченице и информативна актуелизација реченице. Ова два фактора се међусобно комбинују и допуњавају, али се могу и разилазити (Поповић 2004: 22). Као важне истиче компоненте прозодијске актуелизације реченице, тј. реченични акценат, његову дистрибуцију и интензитет, интонацију, експресивне и обавезне паузе итд. „Као основни принцип комбиновања структурних и информативних момената јавља се *прогресивна оквирно-језгрена, позиционо-прозодијска и информативна структура (перспектива) реченице*. Она

подразумева груписање уз предикат реченичних чланова који су синтаксичко-семантички и информативно тесно везани с њиме и исказивање овог предикатског језгра реченице као информације везане за већ изречени именички реченични члан” (Исто). За прогресивно предикатско језгро Љ. Поповић користи термин *рема*, а за номинални члан за који се рема везује – *тема*.¹⁰⁷ Као типична тема се издваја граматички субјекат, а као рема – предикат. Међутим, функцију теме може преузети и логички субјекат, прави и неправи објекат, а граматички субјекат, ако је реченица лична, тада улази у састав реме (Поповић 2004: 22–23). Рема је појам који има и информативни и синтаксички садржај, јер се у складу са својим етимолошким значењем везује за предикат односно глагол као свој центар (Исто: 27).¹⁰⁸

Информативни значај садржаја реме и целе реченице може бити сужен на само један реченични члан, који онда представља *фокус*, тј. *фокализовани реченични члан*. Фокализација се јавља у различитим комуникативним ситуацијама, нпр. када се нефокализовањем делом исказује нека позната или мање важна информација, а фокусом нека нова, важна информација. До фокализације може доћи и када је остатак реме већ довољно информативан, али говорник (или писац) жели да нагласи важност компоненте којом се проширује та информација, или када се неки појам уводи као потпуно нов, итд. (Исто: 90–92).¹⁰⁹ Говорни дискурс и у овом случају представља посебну реализацију, па је у писаном тексту често тешко рећи да ли је најинформативнији члан реме само рематизован или је и фокализован. Реченични акценат и реченична мелодија су главна средства за означавање фокализације, што су средства резервисана за усмену комуникацију. Ипак, како Поповић истиче, и писци „у својим текстовима распоређују тежиште са истом слободом као у говору, вероватно подразумевајући да читалац, пре свега на основу разумевања комуникативних услова и природног развоја комуникације, може да реконструише одговарајућу реченичну прозодију” (Исто: 94, фус. 11).

На посебности говорног језика у овом смислу је указивао и М. Павловић: „Анализа говорне ритмике уопште, неких тактова, група тактова и акцената у тактовима, веома изразито показује покретљивост, померање тежишта изражајног говорног потенцијала. Отуда сваки део фонационе линије може бити истакнут, ако је на њему ’тежиште’, ’сила говора’” (Павловић 1975: 96). Павловић се залагао да при проучавању, објашњавању и квалификовању језичких појава принцип говорног потенцијала и његова зависност од говорне ситуације морају добити пун значај. Наиме, језик и његове појаве се обично проучавају у виду тзв. нормалног говора, тј. говора који припада „мирном стилу интелектуализације. У стварности, пак, говор се увек изводи у ситуацијама више или мање емоционално обојеним” (Исто: 91). Садржај се, тако, може излагати мирним тоном, али и тада се, макар подсвесно, могу истицати

¹⁰⁷ Под термином *тема* се некад подразумева и другачији појам, нпр. у Граматичком и лингвистичком појмовнику стоји: „У лингвистичкој анализи структуре реченица тема је начин на који говорник идентификује релативну важност садржаја реченице и коме реченичном члану даје предност у редоследу” (Радовић Тешић 2011: 144).

¹⁰⁸ Љ. Поповић скреће пажњу да се при рашчлањавању реченице на тему и рему обично мисли на поделу на мање информативни и информативно важан део реченице. Међутим, поред информативног (прагматичког) значаја, аутор под ремом подразумева појам који има и синтаксички садржај (Поповић 2004: 27–28). У неким лингвистичким теоријама, нпр. прашке лингвистичке школе, рема је „онај део реченице који највише доприноси процесу комуникације, који изражава највећу количину новог значења” (Радовић Тешић 2011: 130).

¹⁰⁹ О различитим врстама фокуса и фокализовањем реченица в. даље код истог аутора.

значајни елементи говора. Ако слушаоца треба убедити, волунтативни моменат тада даје изразиту емоционалну боју тону говорења, а емоционалност је још више изражена ако говорник уноси своја лична расположења у дату говорну ситуацију. Поред тога, говорни процес зависи и од психофизиолошких карактеристика говорника, али и саговорника. По својој физиолошкој и психолошкој структури људи нису идентични, па ће и сам говор, тако, код неких људи бити живљи, динамичнији, док ће код других бити мирнији, сведенији. Поред психофизиолошких карактеристика говорника и саговорника, тема о којима се говори и говорне ситуације, значајан је и потенцијални говорни моменат, који „усмерава и одређује својим тежиштем реч предикативског значаја у реченици; он усмерава односе у реченици, диригује редом речи у реченици” (Исто: 99, спац. С. О.). Ова Павловићева запажања су нарочито значајна за наше истраживање, које је базирано на живом говору, углавном пажљиво транскрибованом у писани текст.

2. О положају атрибута у реченици

Још је П. Ђорђевић писао о положају атрибута уз именицу, истичући да атрибут у већини индоевропских језика, па и у српском, „стоји испред своје главне речи (именице)” (Ђорђевић 1898: 198). Такав ред речи, дакле с атрибутом у препозицији, Ђорђевић сматра традиционалним, тј. редовним. Као показатељ „нормалности” тог поретка наводи сложенице типа *дивокоза*, *старосватица*, *младожења* и сл., у којима детерминативни део сложенице претходи именичком, истичући и реченични акценат, који у примерима с атрибутом у препозицији пада на именицу (Исто: 198–199). У обрнутом реду речи атрибут се налази постпониран у односу на именицу, и тада је и реченични акценат на атрибуту. Међутим, „кад атрибутну службу врше *присвојни придеви* [...] или *присвојне заменице*, врло често имамо *обрнут ред* (особито у језику Вукову)” (Ђорђевић 1898: 200). Наводи примере из Вуковог језика (нпр. *народ српски*, *нахија крагујевачка*, *кћери моја* итд.), објашњавајући да с овом врстом речи акценат није на атрибуту. А. Белић бележи да је већ у старосрпском језику присутно колебање у месту присвојних придева и придева на *-ски*, и он њихов положај у постпозицији означава као „обичнији”, сматрајући да је до тога дошло под утицајем посесивног генитива, који долази иза именице чију припадност одређује (*кућа мога оца* → *кућа очева*) (Белић 2000: 296).

С. Павловић је констатовао да се тек уз стабилизацију низања главних реченичних конституената (субјекта, објекта и предиката, след С-П-О) устаљује и препонованост конгруентног атрибута, односно постпонованост неконгруентног атрибута „као базични дистрибутивни модел у линеаризацији именског израза и у староруској и у старосрпској писмености” (Павловић 2011б: 52).

Данас се у савременом српском језику препозиција конгруентног атрибута препознаје као неутралан, „обичан”, стилски немаркиран ред речи, док се у атрибутској постпозицији обично види одступање од граматичко-семантичког реда речи и његове устаљене интонације, односно, сматра се да атрибутска постпозиција има изражен стилогени ефекат. Поступком пермутације, „измјештањем језичке

јединице из положаја који јој је предодређен у основној граматичко-семантичкој структури” (Ковачевић 2000: 332), ствара се таква конструкција којом се истиче својство исказано атрибутом, а не појам изражен именицом. Тако позициониран, атрибут, дакле, постаје и наглашен.

Сви ови закључци изводе се, углавном, на основу анализе писаног језика, и они се, како ћемо видети, не могу у потпуности протегнути и на говорни језик, посебно не на све говоре са српског дијалекатског простора.

Атрибути се могу делити на основу различитих критеријума: (1) на основу морфолошких критеријума разликујемо конгруентне (придевске) и неконгруентне (падежне) атрибуте; (2) на основу категорије речи у функцији атрибута могу се разликовати именички, заменички и придевски атрибути; док се (3) на основу броја јединица у атрибутој функцији може правити разлика између једночланих и вишечланих атрибута.¹¹⁰

Како је са дијалектолошког приступа реду речи најбитнија позиција конгруентног атрибута¹¹¹ у односу на именицу, предмет наше анализе биће само тај тип атрибута, уз паралелно вођење рачуна о значењском типу придевских речи у атрибутој функцији, односно, уз уважавање семантичко-синтаксичких критеријума у класификацији синтагми с више конгруентних атрибута.

2.1. Атрибут у постпозицији

Дијалекатска грађа:

Глайца *бѣла* / Скѣла *бѣла* / Кѣми *Мѣрков* / бѣбо *стѣри* / скрѣп *дебѣли* / фрѣнги *црвѣни* / у свѣту *бѣлом* / фѣсом *црвеним* / љзми млѣка *прѣсна* (Мрк, 286–287); Турци су трѣговци *дѣбри* / Украдни јој рѣбу *нѣкаку* / Убила те сѣла *нѣбескѣ* / Шта ћу кѣкавац *сѣнѣ* (УГ, 6); камене *бели* / вода *студена* / јајца *пресни* (Свин, 71–71); на мѣјку *девоѣчку* / пѣјују сѣсу *мѣтерину* / јѣгње *голѣмо* сам му продѣа / поднѣредник *нѣки ѣавѣлски* (АП, 245); тѣ решѣто *вѣлико* / Дѣђе јој кѣнѣ *млѣђа* / жѣне *прѣклете* / стѣ кѣла лѣка *црѣна* (Бан, 402); пѣн срѣлѣ *слѣнијѣх* / мѣса *пѣченѣга* / нѣмѣ вѣше влѣдѣкѣ *дѣбровачкијѣх* / вѣсак *декѣративѣн* / Дѣдај ми јѣдну ѣглицу *глѣвичатѣ* / крѣх *грѣтѣнѣ* је у крѣдѣнци / грѣх *слѣнѣ* / грѣжђа *сѣхѣга* (Ду, 39, 55, 65, 67, 73, 79, 85, 380); нѣшѣ и сѣкиру *јѣдну* / ѣмѣ^о и тѣстѣр^нцу *мѣлѣ* (Пос, 725); дѣца *шкѣлска* су ѣшли / ѣмамо бѣшту *вѣлику* / сѣд

¹¹⁰ Да би илустровали одређену дијалекатску појаву, дијалектолози су често наводили вештачки изоловане именичке синтагме с једним атрибутом, при чему су напоредо с таквим конструкцијама (спојеви остварени у датој говорној ситуацији) навођени и мање-више устаљени спојеви и сложени називи као јединице језика (исп. у Мрк: скрѣп *дебѣли*, фрѣнги *црвѣни*; бѣбо *стѣри*, у свѣту *бѣлом*; Скѣла *бѣла*, Кѣми *Мѣрков*, односно – *слѣпо* црѣво, *црѣни* лѣк, *лѣва* рѣка; *Дѣбра* вода, *Рѣков* брѣк).

¹¹¹ У конгруентне атрибуте спадају придеви, придевске синтагме, придевске заменице и редни бројеви (Станојчић–Поповић 2008: 271).

йма свѣта *ученог* / *казо мој свѣкар покoјни* (Ру, 272); *девoјка вѣлика* / *онѣ хрѣкови вѣлики* / *то је бѣла кyћа мала* / *ти пилийи бѣли* / *ймам много паприйке зелѣне* / *да донесѣм гoре ту тpаву зелѣну* / *мaма његoва је Српкиња* (БцР, 176, 177); *Кат сам женио сѣна тoга пpвога* (Рес, 363); *макaзе оне вѣлике* (Га, 430); *мѣсо кокошиѣ* / *јyтро Божѣтњo* (ИШ2, 127); *кpмачу спpасну истѣрали из oбора* (ИШ1, 291); *дoшо до нѣке вoде вѣлике* – *мyтна вoда вѣлика* / *чoвѣка дрyгога* (Ле, 571, 572, 584); *Многo гу тепaја и псувaја ју мaјку српску* (Пре, 558); *чурљивка једна малѣцка* / *имaја јaбуку златну* / *збрaше бaбу нaшу стaру* (Пч1, 296, 299); *па га вѣже за нoгу дѣсну* / *yзме се рукaтка вѣлика* / *чaша вѣлика* / *јaгње његoво бар^aбaр с oвцом сaд* (Коп, 294, 304, 305); *нѣкѣ зaкон Лѣкин* / *Oвѣ брaт Пaвлов* / *брaт Мѣтров* / *и сѣна једногa* (Бје, 201, 202); *oн је бѣ'o један бѣкрија вѣликѣ* (Дрa1, 227); *Плyгом овим дрвѣним oремo* (Ш, 430); *шпорѣтина црнa* / *цѣмпер плѣтенѣ* (ЛД, 422, 423); *Вѣче пpво yочи Бoжићa* / *бѣле oнѣ видрице дрвене* / *зѣмља вѣлика* / *крѣвет дрвѣнѣ* (СКо, 350, 353); *мyка вѣљa* / *пpеђaшњѣ живот црнѣ* / *сиромaштина вѣљa* / *мyка жѣва* / *Јa ћѣцу овy мoју увѣем* (ГВ, 259, 260, 262); *за дѣцу мoје* / *дyшa изгорѣна* (При, 547); *И сѣло нaше купѣло двѣ пyшке* / *Свѣ пpеко л'ѣђa мyа пpoшло* (ГГ, 549); *у јѣну кoлибу српскy* / *рyкaмa свoѣм* / *свѣкрву стaру* / *грaх б'јѣлѣ* / *гoспoдa тa дaнас...* / (БиХ, 336, 358, 360, 362, 364); *пaс царигрaцкѣ* / *фистунѣчица ѣдна* (Цр, 603); *сѣло тyрско* / *тa пaра тyрска* / *црѣп тyрски* / *бѣло је шyма млoго* (Би, 170, 171); *чoбанин један* / *кад се свaлѣ oван вѣлкѣ* / *кoжа oвнoвска* / *Ймo је овaца дoбрѣе* / *ћѣд пoкoјњи* / *млaдѣћ нѣкѣ* (Об, 111, 113, 114, 116); *Сирoмaк нѣкѣ* / *oвѣ лoпови нaши* / *тa тѣтка мoја* / *сyнце мoе* / *Ймa јa дoлaмицу тaлѣјaнскy* / *Чaрапе пaмучнѣ бѣјѣлѣ oбyј* / *дoчѣкали aтoбyс лaпaчкѣ* (Лј, 205, 207, 208, 209); *Oнa чoвек дѣвљѣ* / *тa нaрод твoј* / *йстога парадѣду његoвога* (Кос, 548, 551, 559); *кyку дрвaнy* / *млѣјѣка кѣселoга* и *вaрѣва нѣкаквoга* (Зм, 197, 200); *бpез oца њѣвoга* / *вѣ сте пpвo рoбљѣ нaше јyгoслoвѣнскo* / *у жѣту тoмѣ зрѣлoме* (Пот, 224, 225); *Sin крајен* (Мол, 149); *ранѣ пpвaшѣе* / *мѣса сувoга* / *ни парѣ ничѣје* / *сву снагу глaмну* (Вра, 191, 194, 195); *један бpес дебо* / *змија јѣна вѣлика* / *носила сам сукњy вунѣну, штрикaницу вунѣну, кѣцѣљу вунѣну [...]* *oпанце мутaвѣ или oпанце aјдучкѣ* / *двѣ ногѣ пpѣднѣ* / *ногѣ стрaжѣе* (ДК, 290, 301, 330); *digli su glavu svoju* / *od duha bludnoga* / *tilo Isusovo* (Тук, 54, 63); *дрaгo дѣјѣте мoе* / *сѣнко мoј* / *И oнда у шкoлу сaгнали лyдѣ тѣ* / *по oб'чaју жѣне тѣ стaр'јѣ oстaљaлѣ* / *и двoѣ дѣјѣцѣ мoе* / *и тy дoч'калѣ пoкoлѣ тoгa* (БК, 174, 183, 194); *с вѣлу овyј гвoздѣну* / *Тoј на ћѣрку мoу* / *од кpoмпир пoсан* / *чѣргѣ вyнѣне* (Зап, 137, 251, 257, 263); *вoдѣ лaдне* / *ймам многo лoнце вѣлике* / *слaнѣне кyване* (МГ, 162); *paprikaš jagnjeći* / *Mi tamo imamo izvor jedan* (ЈБaр 184, 187); *pod jarmom mađarskim* / *Onda su nas odvezli vlakom tereznim* / *tri puta su pravili večeru veliki* / *Oko noge smo imali obojke suknepe* / *ima kola svđja* (ЗСлa, 228, 237, 239, 243); *кaкo да нaђѣ oнy длaкy кoњскy* (НПС, 162); *нѣјѣ имaло мaсти свѣњскѣ* (Дрa1, 223).

Фoлклористички и књѣжѣвнoумѣтнички тѣкстoви:

кoсу aндулирану / *вилѣ пѣтoзубѣ* / *љубим мy лицѣ зѣмљaно* / *болницy вѣлику имaли* / *вaздук лaдан, чѣст* / *бoлови вѣлики* / *стoји кo свѣтaц небѣски* / *папpику aлѣву* / *сaд [сѣ] цѣо у тaј бол нѣизмѣрни* и *смpaдѣж нѣoписани* и *пoнижѣнѣ бѣскpaјнo* *пpѣтвoриo* / *млѣкo пpoкyвaно* *мy свaкoднѣвнo* *дaвaлa* (ДМ, 9, 13, 19, 23, 37, 173, 233, 264, 299, 126); *Опћинѣ пaштpовскѣ* / *дaн пpoљѣтни* / *јѣдног*

човјека *суха* / у одају *дуждеву* / да избегну јарму *турском*у / бјеже на земљу *мађарску* / пред силом *азијацком* / мегдан *јуначки* / владању *млетачком*у (СМЉ, 101, 102, 105, 108, 109, 112, 113, 114); језеро *големо* / петла *његова* / месо *печено* / погачу *једну* (ТиМ, 31, 72); Утече у село *кући својој* / замоли се оцу *своме* / Она када види брата *својега* / тражи цара *змајевскога* / тражим мајстора *каквога* / *грожђе зрело* / отац *њезин* / око двора *царског* / неке силе *страховите* / не дам сестре *наше* / и доведи оца *свога* и матер *своју* и сву фамиљу *своју*, и продај све имање *своје* (ВК, 7, 11, 12, 33, 34, 58, 61, 154, 205); Јунака *тога* ћу да ти га донесем / у животу да га остави да иде и види децу *своју* и кућу *своју* / Једна жена *сирота* (ВБ, 156, 169); Имао цар брата *свога* / Не-да-ми брат *мој* / нареди да-се-ископа корито *велико* / па дошо до-једне воде *велике* (М.И.Рес, 292, 295, 301); наиђе на пећину *змајеву* / Циганин *неки* / зет *царев* / почне он вребати како би јој украо ону љуску *жабљу* / родила бих му сина *златнорука* и кћер *златнокосу* / па једној гране *златне* а другој чекиње *златне* (В.Ж.Уе, 27, 89, 155, 245, 247); немам зашто Богу *драгом* да захвалим / у првом сну *тврдом* / Пуница *ваша* је вјештица / Начини се веселе *велико* / не би његова него цуре *његове* а најмлађе кћери *вјештичине* / отац *твој* / набацаше коже *биволске* / са женом *својом* до вијека *свог* (М.О.Сла, 60, 65, 66, 68, 70, 197); два маља *гвоздена* / већ га спреми у земљу *дивску* / пред дворе цара *њемачкога*, па почне лупати на врата *царска* / неки пашалија *турски* (Ј.М.Хе, 8, 179, 389–390, 420); с дрвета *тог* / од цара *рибљег* / од цара *гавранског* / под овом капом *небеском* / нијесам арамија *страшни*, већ грјешник *покајни* / у моју шталу *воловску* / куће *Стипине* (Ј.В.То, 119, 121, 122, 265, 348, 366); онда ћу ти дати кћер *своју* / чаша *златна* / јабука *родна* / а мрав *један највећи* / стожер *земаљски* / до суда *Божјега* (С.Ђ.Карл, 131, 219, 239, 382); смок пио воду *ону* / али она тетка *његова* / младић *онај* постане цар / имаја само мајку *стару* и једну кућу *сламњену* / отишао у кафану *једну* / своју жену *голу* / јед'н оца *сиром*а / једна жила *мала* / одведе у шталу *његову* (Д.Ђ.Ле, 30, 60, 97, 165, 278, 382, 386, 410, 438, 451); Ноћ *летња* / Друм *широк* / младос' *моју* / жена *засукана* / брат *мој* (БС, 41, 55, 56); *златна* децо *моја* / Жи' ми име *његово* / синови *моји* (ГБ, 13, 20); мајку *веселу* / как'а је фамилија *девојкина* / особине *ујчевине* / снег *метарски* (ЛВЈ, 112, 159); приложници те свете обитељи *српске* / Сине *мој* и чадо моје *ду'овно* / задужбину *њиову* / молитве *свете* / на Крајини *љутој* / Бурунгију *царску* дај / погибија снаге *моје* и љепоте *моје* / Црн је удес *мој*, велик је јад *мој* и преголема несрећа *моја* (ПК, 51, 42, 50–51, 64, 142, 145); *draga deco moja* / *Sovet srpski* / u džamije *valjevске* / *knez valjevски* / *manastiri stari* / отас *мој* заропи брата *његовог* (ПМН, 4, 5–6, 9, 15, 19); Жена *млада* / Гори мука *сељачка!* / ја сам човек *жалостиван* / нисмо ми стока *репата* и марва *рогата* / шипка *челична* па се савије (ИИ, 43, 50, 63, 75, 85, 111).

Атрибут у позицији иза именице у прегледаној грађи забележен је на читавом простору српског језика,¹¹² и у свим дијалектима. Постпонираност је забележена у архаичним говорима на југу и југоистоку (зетско-рашки и призренско-тимочки дијалекат), преко косовско-ресавског дијалекта, па до тзв. новоштокавских говора (Драгачево, Колубара, Шумадија, Банат, Славонија, итд.), али и у српским говорима у румунском Банату.

¹¹² Иако С. Секереш за говор Срба у јужној Барањи подвлачи да „atribut redovito стоји испред именце” (Секереш 1980), у мало приложених текстова учавамо и атрибут у постпозицији.

У функцији атрибута у забележеним примерима из дијалекатске грађе јављају се најчешће присвојне заменице (село *наше*, јагње *његдво*, задовољан пажњом *њеном*, рукама *свдџм*, л'еђа *мја*, за децу *м'е*), показне заменице (сагнали људе *те*, жене *те*, доцкали покоља *тодга*, господа *та*, маказе *оне*),¹¹³ присвојни придеви (мајку *девоаичку*, сису *материну*, мајку *српску*), описни придеви (девојка *вџлика*, шпоретина *црнџа*, човек *дџвџи*, тџ пилићџи *бџли*),¹¹⁴ и квантитативно-релативни придеви (језеро *големо*, болови *велики*, болницу *велику* имали, имају тамо синове *велике*, то је бџла кџћа *мџла*).

Постпонираност атрибута и њену раширеност дијалектологи објашњавају на различите начине. Л. Вујовић, тако, највише одступања у говору Мрковића у односу на стандардни језик налази управо у положају атрибута иза именице. Притом, разликује три врсте атрибутичких синтагми у овом говору: топониме (*Глајца бџла*, *Скала бџла*, *Кџми Мџрков*, али и *Дџбра вџда*, *Рџков брџк* и сл.), термине (*бџбо стџри*, *скрџп дебџли*, *фрџнги црвџни*, али и *слџпо црџво*, *црџни лџк*, *лџва рџка*) и казиви атрибути (у *свџту бџлом*, *фџсом црвџним*, *џзми млџка прџсна*, али и *црџним трџном*, *свџтлим обрџзом*, *вџлџци тџпови*). Иако се чини да су у ауторовом материјалу, ипак, чешћи примери с атрибутом у препозицији, аутор посебно указује на постпозицију атрибута, тумачећи појаву „албанским утицајем” (Вујовић 1969: 286–287).¹¹⁵

Страним утицајем се тумачи постпозиција атрибута и у банатским говорима шумадијско-војвођанског типа, као и у говорима румунског Баната. Аутори монографије о банатским говорима шумадијско-војвођанског типа, поред мноштва потврда атрибута у постпозицији, истичу да у Банату „атрибут далеко чешће стоји испред именице” (Ивић и др. 1997: 402). Напомињу и да се постпонирани атрибут и именица налазе обично у другом делу реченице, док је предикат у првом (*Зџгрне јџдан чџршав бџли*), али чак и када није тако, тежиште информације је обично на самој именици иза које следи атрибут (Исто). Како аутори наводе, „порекло појаве [...] вероватно треба тражити у утицају румунског језика, у којем атрибут нормално следи иза именице” (Исто: 403).

Утицајем румунског језика се објашњава и постпозитивна употреба атрибута у Банатској Црној Гори и Рекашу (Симић 2012: 176). Такав атрибут је најчешће описни придев или придевска заменица, а у свега неколико примера учествује придев у значењу порекла или припадности. Како З. Симић истиче, антепозиција придева је и даље знатно чешћа у односу на атрибут у постпозицији (Исто: 177). Аутори који су испитивали морфосинтаксичке особине села Рудне у Румунији појаву постпонираности

¹¹³ Постпозиција показних заменица је позната особина ширег балканословенског ареала (Цихун 1981: 119), у српским говорима – призренско-тимочке дијалекатске области (исп. *бџбата*, *бџга тога* итд., ИСЈ, 303–304). Међутим, за призренско-тимочке говоре се одавно истицало „да је разлика између члана и демонстративне заменице овде тако незнатна, да је често пута немогуће знати нијансу коју онај који говори [...] подразумева” (Белић 1999: 310). Тако, наводећи бројне примере за употребу члана у говорима источне и јужне Србије, А. Белић додаје да је „већина облика са заменицом *т* употребљена заиста у значењу члана [...]; остали су примери [...] употребљени у значењу демонстративних заменица, које се каткада веома приближују по значењу члану” (Исто: 306). Свакако је постпозиција показне заменице у овим говорима у узрочно-последичној вези с појавом чланске морфеме (исп. Конески 1966: 127).

¹¹⁴ Уз описне атрибуте често долазе прилошке одредбе степена, које могу стајати постпониране у односу на атрибут (нпр. *лепа много* (Д.Ђ.Ле, 30)), али и антепониране (*млџго дџбар* човек, Ле, 584).

¹¹⁵ Ово је доминантна особина романских језика, одакле је продрла у различите балканске језике (Конески 1966: 106).

атрибута наводе као балканистичку особину (Бошњаковић–Вареника 2008: 272), а румунским утицајем се тумачи у фреквентна постпонираност атрибута у говору Малог Гаја у Румунији (Бошњаковић–Радовановић 2009: 162).

Када се постпонираност атрибута не тумачи балканистичким (тј. румунским, арбанашким) утицајем, обично се истиче општа говорникова потреба за наглашавањем појединих делова реченице. Тако, П. Ђукановић, наводећи примере с атрибутом у постпозицији у Драгачеву, истиче да је то „условљено посебним наглашавањем појма израженог атрибутом, тј. његовом већом комуникативном улогом код говорника у датој говорној ситуацији” (Ђукановић 1997: 202). Р. Младеновић је за говор шарпланинске Горе констатовао да је атрибут претежно испред именице, а иза именице се може налазити када је у функцији атрибута придевска присвојна заменица. Додаје ипак и да је овај положај „често условљен потребом истицања” (Младеновић 2001: 478). Н. Богдановић за говор Алексиначког Поморавља истиче да није необично да се поред распореда *атрибут + именица* јави и распоред *именица + атрибут* (Богдановић 1987: 264).

У књижевноуметничким текстовима је атрибут иза именице забележен опет у различитим дијалектима, у делима Стефана Митрова Љубише, Проте Матеје Ненадовића, Драгослава Михаиловића, Ивана Ивановића итд., али и у народним приповеткама Вука Караџића, као и оним с простора Косова и Метохије (М. Радуновић и В. Бован), из Ресаве, Лесковца, Карловца (В. Чајкановић) итд. Чини се да код Стефана Митрова Љубише доминирају присвојне заменице или присвојни придеви у положају постпозитивног атрибута: *јарму турскому / на земљу мађарску / пред силом азијацком / мегдан јуначки*.¹¹⁶ У приповеткама Вука Караџића су нешто фреквентнији примери с присвојном заменицом у функцији постпонираног атрибута, нпр. *кући својој, оцу своме, брата својега*. Поводом језика В. Караџића ово констатује и М. Стевановић: „Свакоме ко проучава ред речи у српскохрватском језику мора пасти у очи Вукова релативно честа употреба атрибута иза именице уз коју стоји [...]. Али ми бисмо рекли, да заменице, и то у првоме реду присвојне заменице: *наш, свој, мој, његов* и друге код Вука још чешће од придева стоје иза именица” (Стевановић 1963–1964: 138). Стевановић позицију атрибута иза именице код Вука тумачи утицајем библијског стила и рускословенске књижевности, док за придевске заменице у постпозицији издваја ритамске разлоге за такву њихову позицију (Исто: 139).¹¹⁷

Наравно, имајући у виду да су Вук Караџић и Стефан Митров Љубиша стварали у 19. веку,¹¹⁸ у обзир се може узети и одлика саме епохе. Позната је тзв. барокизација српског књижевног језика¹¹⁹ и барокна реченица тога времена, чије је трајање

¹¹⁶ Утисак о већој или мањој заступљености атрибутске препозиције и постпозиције је изнет на основу дела прегледаних текстова. Темељнија анализа, и уз употребу статистичких метода, прецизније би показала слику овог стања.

¹¹⁷ Н. Јовић истиче да се „до прве половине XIX века чувао [...] у народном језику стари ред речи, те је атрибут често стајао иза именице” (Јовић 2011: 262). Честу постпозицију атрибута бележи у језику *Хиландарског медицинског кодекса* из средине 16. века, али бележи и његову препозицију (Исто: 262–263).

¹¹⁸ У језику М. Миљанова, писца из половине 19. века, такође „придев често долази иза именичке речи” (Петровић 1982: 96), што је оцењено као архаичнији распоред речи у реченици (Исто).

¹¹⁹ Сматра се да се барокизација „уливала у српске књиге православних садржаја, али у нешто европеизираним језичком и жанровском руху. То је потекло испрва из пољског, украјинског и белоруског барока, а у нашем рускословенском и почетном славеносрпском раздобљу и из руског, где су се такве навике уобличавале под западним утицајем и задржавале се до краја XVIII века. О руском

продужила доситејевска реченица, а чије се синтаксичке особине осећају и у Вуковом језику. Барокна конфигурација синтаксе се, поред осталог, огледа и у положају атрибута иза именице, као последица латинско-немачког утицаја. „Постпонован атрибут (придевски или заменички) у односу на управну именицу подједнако се среће као и онај у антепозицији, и то је једна од типичних карактеристика ове синтаксе” (Суботић 2007: 246). Појава је била уочљива и код других писаца 19. века, нпр. код Јована Суботића, за чији језик, тј. конкретно за положај атрибута, А. Милановић констатује: „Придевски атрибути, било да су у питању описни и присвојни придеви или показне и присвојне заменице, сасвим су уобичајени у постпозицији и током читавог периода Суботићевог стваралаштва, тако да се та позиција не може сматрати стилски маркираном, као ни код других писаца из тог периода” (Милановић 2004: 370).

120

Ипак, оваква линеаризација атрибута у Вуковом језику се тумачила и на другачији начин, пре свега стилским разлозима. М. Павловић је, анализирајући стил В. Караџића, истакао да „у семантичким групама, нарочито у изразитим синтагмама, имамо такође јасне односе предикативности нормалног излагања с једне стране, и наглашавање с друге стране” (Павловић 1963–1964: 39). Како Павловић примећује, Вук већ у предговору *Писменици* атрибут ставља и у постпозицију и у препозицију, а постпонираност му је израз наглашености. Истицање заменицом у постпозицији је било доминантније у старијим Вуковим списима, док у неутралним текстовима, нпр. у писмима, такве инверзије нема. Павловић је приметио још једни занимљиву особину код заменица у атрибутској функцији. Наиме, „посесивна заменица обично са именицом чини ужу појмовну целину (’нашу рају’), са основним делом у демонстративној функцији; напротив, демонстративна заменица у постпозицији појачава именицу – основни део синтагме у функцији еквивалентности са предикатским делом – ’војску ову’ тј. ’српску’” (Исто: 39–40).

Пошто се говорни језик, за разлику од писаног, изводи заправо увек у ситуацијама више или мање емоционално обојеним, и ред речи, и позиција атрибута, зависе углавном од самог говорника и његове потребе за наглашавањем.

Да сам ја писмен ко што ти што си профсор, не би је имо [тј. још не би отишао у пензију] или би сједио ће буче стално сједѐ. Ал нисам писмен, ћдрав код оџу. Господа та данас... Нема госпде. Данас је више има него йкад (БиХ, 364).

А у Топоницу копа зѐмљу Воја за мене, али татко и деда му никако не даву што немам чѐрге вунене да ги дарујем. Они газде па велики, а мој татко сирѐма. Слуга, а ми смо пуно деца (Зап, 263).

барокном и псеудобарокном стилу писања говори се на многим местима у русистици, при чему се најчешће спомињу одрази латинских и немачких синтаксичких конструкција са глаголом на крају, као и општа накићеност и компликованост реченице” (Грицкат 1987: 125).

¹²⁰ Подједнако заступљена препозиција и постпозиција атрибута регистрована је и код других писаца 19. века, Јована Хаџића (Суботић 1989: 166), Јакова Игњатовића (Јерковић 1972: 186–187), Милована Видаковића (Кашић 1981: 106–107), итд. У језику Љ. Ненадовића се посесивни придеви и заменице у атрибутској функцији подједнако бележе у препозицији и постпозицији, али „други атрибути готово редовно заузимају место испред речи коју одређују” (Јерковић 1981: 81).

Атрибут се у постпозицији бележи на читавом српском говорном подручју и у свим дијалектима. Дакле, атрибутска постпонираност је забележена како у тзв. староштокавским говорима (зетско-рашким, призренско-тимочким, косовско-ресавским), тако и у тзв. новоштокавским (шумадијско-војвођанским и источнохерцеговачким). Забележена је и у иселјеничким говорима Молижана, у српским говорима у Румунији, у говору тукуљских Раца итд. Широко ареал заступљености атрибута у постпозицији показује и прегледана књижевноуметничка и фолклористичка грађа. У функцији постпонираног атрибута јављају се најчешће присвојне заменице, а затим и присвојни придеви, описни придеви и квантитативно-релативни придеви.

Постпонираност атрибута дијалектолози објашњавају на различите начине. Тако, у говору Мрковића се честа постпозиција атрибута тумачи арбанашким утицајем, док се у банатским говорима шумадијско-војвођанског типа фреквентнија атрибутска постпозиција тумачи румунским утицајем. С друге стране, дијалектолози у постпонираности атрибута виде и потребу говорника за наглашавањем. Како се постпозиција атрибута бележи у свим дијалектима српског језика, може се претпоставити да је атрибутска постпонираност резултат говорникове потребе за наглашавањем, а познато је и да је сам говор скоро увек више или мање емоционално обојен. Ипак, не може се искључити ни могућност да су страни утицаји (нпр. румунски, арбанашки) дали подршку постпонираној употреби атрибута и у оним случајевима када он није наглашен.

2.2. Атрибут у препозицији

Препониран атрибут је у читавом анализираном дијалекатском материјалу фреквентан, што је и очекивано с обзиром на то да се такав атрибут препознаје као стилски немаркиран, неутралан. Наводимо нешто примера из грађе као илустрацију.

Дијалекатска грађа:

Дђбра вђда / Рђков брђк / слђпо црђво / црђни лђж / лђва рђка / црђним трђном / свђтлим обрђзом (Мрк, 286–287); ђнђ нђвђ мђјица / вђликђ рђсастђ мђчка / бђкђн лђјепђга мђса / прђвђ прђљетнђ рђса (Ду, 244, 345, 346, 348); јђдном мђм комшђји / Девђјка спрђми њђјне дђрове / двђ вежђни јастђка / ђмау стђлно по нђкога стђрога чђвђка у кђћу / кђм имђо дђбру јђдну зекђшу кобђлу (Рес, 362, 363); ту де бђја Мђлошев спђменик / Рђдетов брђј да ми дђш / млђк лђба да се јђ / црвђн кђнац да ђма (Га, 278); такђ дђбар чђвек / прђшо онђ лђп мђмак / ђзни ти тђ стђр капђт / лђпо мђе дђте (Трс, 108); срђдње домаћђнство / бђло лђтње дђбо / јарђће мђсо / нђјмлђђе мђје дђте (ИШ2, 127); тђи њђини чђвек / лђвачки

срѣз / *толѝки* комати сѝрења / *млѣго* дѣбар чѣвек (Ле, 572, 580, 584); причала *наша* баба / пошто *мој* татко је сѝроче / *Пуна* црква је била / *турско* време било (Пре, 557, 558); *двѣ* краве имамо и *двѣ* телчики / такѣј је билѣ у *старо* време (Пч1, 301, 303); Он је имѣ сѣмо *једнога* сѝна / *једнога* слугу / *нѣкакав* предмет (Бје, 202); *двѣ* краве / Била е *лепа* крава / *Бѣља* мѣло рачуница (Дра1, 226); *уватиш* пуну шаку жѝта / *земљани* лѣнац мѣтѣмо (Ш, 431, 432); *квинтал* шѣничнега брѣшна / *свѣнгѣна* кѣшуља (ЛД 419, 422); Него је била *вѣлика* ймовина / *Моја* мѣјка кѣкала (СКо, 353); *Моја* мѣти ми рѣкла / за *своје* дѣцу (При, 547); Сѣмо *ѣвја* *наше* дрѣгари / *Некољко* омлѣдинци сме ил'езл'е тује/ Звѣзда му била *најстара* сѣстра / *дѣдина* кѣтија (ГГ, 550, 553); *сѣкненѝ* кѣпѣт / *дѣбокѣ* цѣпеле / *сѣхо* мѣсо (БиХ, 362, 364); по *старѣме* *црногорскомѣ* ѣбичѣју (Цр, 610); *турске* кѣће / *турске* пѣре (Би, 170); *дѣбелѝ* *онѣј* кѣстѣн / *мрк* ѣван (Об, 112, 114); *онѣ* *дѣвљи* чѣвек (Кос, 548); *ѣнѣ* *свѣде* шарволе / *старѝнскѣ* скѣлѣ / *танкѣ* кѣжѣ гѣважѣ (Зм, 196, 197); *Једнога* дѣна *найћѣ* *јѣдѣн* прѣсѣјак / и залѣта у *јѣдну* *вѣликѣ* шѣму / *та* *злѣ* вѣштица / *свакојѣкѣ* *дрѣгѣ* камѣње / у *зелѣну* марѣму (НПС, 161, 162); *ѣткѣне* кѣшуље / *Мој* *старѝ* брѣт (Пот, 224); прескочи *старе* сважѣ / у *љуцку* невољу (Вра, 191, 194); *сѝромѣшна* *ѣелјад* / *једна така* *тукулјска* *фамилија* / Kad su osjetili *stranskog* *tomka* (Тук, 45, 54); саз *дрвѣну* ложѝцу да трѣлаш / *мој* татко / *сѣлски* свѝњар (Зап, 257, 263, 264); *Мој* *липѝ* брѣтац / Кѣ ти сѣши *унѣ* *нѣву* пѣлту / *Унѝ* *широкѝ* крај (ГС, 364, 365); *Кукурѣзно* лѣба миѣсимо (Лет, 163); *Ту* цѣцвару свѝ су мѣрѣли на жмѝре кѣшати / *мѣм* *пѣкѣјнѣм* *ћѣћи* кѣпали су Мѝтар цѣган и ѣнѣј... / *Пѣг*^н*нѣ* *ѣвѣј* *наш* кѣнш^н*ја* и сѝн му (БК, 174, 178, 129).

Фолклористички и књижевнѣумѣтнички текстѣви:

ја *ружну* рѣч нисам чула / у *бели* свѣт отѣдну / *свињска* бѣлега / *Неки* непријѣтелѣ ти се ѣпет у судбѝну умѣшаѣ и *грдна* невоља тебе је стекла / ди ти је *твоја* капа / Он климну с *ѣну* глаѣцу (ДМ, 22, 23, 49, 165); у *велику* ѣдају / кад смо ѣженили *средњѣг* брата (ТиМ, 119, 80); договѣре се да јѣдан ѣд њѝх *свога* кѣња закоље / дознавши да се чѣбанче *његовом* *ћѣвојком* жени / *ћѣволски* занат / *царску* *ћер* / не могу *твоје* кћѣри ѣчѣма глѣдати / он *ћѣ* *најсрѣтѝнији* чѣвјек на *ѣвом* свѝјѣту бити / *царски* син узме је за руку (ВК, 12, 14, 35, 53, 181, 185); Kad је *његов* *vrag* се *rodio*, *мој* је *кашу* *hladio* (БД, 41); *својѣј* глаѣи бѣјѣм / *Једна* жена сѣрѣта имѣла *јѣдно* дѣте / Бог ти *црну* срѣћу даѣ / Бог ти даѣ *Бѣлу* срѣћу (ВБ, 66, 106, 141, 142); жаба скине *жабљу* лѣску и изѝћѣ *дѣвѣтна* млада (В.Ж.Уѣ, 154); и *свој* *твојѣј* брѣћи / шта би то било с њѝховѝм старцѣм / запази *јѣдну* *ѣбичну* *просту* *лисѣчју* длаку (М.О.Сла, 65, 186, 193); с *некакѝм* *знѣним* чѣвјѣком (Ј.М.Хѣ, 420); *Нечастѣва* сила / *мој* синко (ГБ, 13, 20); из *поштѣне* кѣће потѣче / и *ѣчеву* *фамилију* (ЛВЈ, 29, 120); *црни* ѣблаци / *гѣста* маглуштѝна / *ѣтворѣну* *царску* бѣрунѣтију (ПК, 16, 142); *Мој* *ѣтас* / *тоје* *mesto* / *komandant* *valjevске* *nahѝје* / и *паѣгега* *сѣга* (ПМН, 5–6, 22); *најбогато* *морѣвско* село / *душевна* жена / *арѝзанске* кѣће / *голем* ѣра / он је *памѣтан* чѣвек / *некуване* кнѣдле / лѣпа на прозор ѣд *голему* *собу* / *најѣбавѣ* село у Морѣву / *арѝзанска* *трѣшња* / *ѣне* *његове* *жѣте* *трѣпѣвице* / *многѣ* *дѣбар* чѣвек / поглѣда ме с *ѣне* *мѣдре* ѣчи / нисам *плашљѝв* чѣвек / *најбољѝ* *морѣвски* *волови* (ИИ, 5, 6, 12, 14, 33, 45, 62, 65, 99).

Примери с атрибутом испред именице су забележени у свим дијалектима српског језика, што је и очекивано ако имамо у виду да се такав положај атрибута јавља као базичан модел још у старосрпској писмености. Постпонованост атрибута се обично дефинише као стилски маркиран, обрнут ред речи, док се ред речи с антепозицијом атрибута описује као стилски неутралан, редован. Као атрибути испред именице најчешће су забележени описни придеви (*нѡвѧ мајица, дѡбар чѡвек, црвѧн кѡнац*), присвојни придеви (*прѡљетнѧ рѡса, лѡвачки срѣз, тѡрско врѣме*) и присвојне заменице (*мѡје дѡте, њѡини чѡвек, мѡм комшији*).

У фолклористичким и књижевноуметничким текстовима је иста ситуација. У читавој грађи се бележе и примери с атрибутом испред именице. У језику Стефана Митрова Љубише и Вука Караџића, с обзиром на период у којем су писали, постпозиција атрибута се оцењује као одлика епохе (т. 2.1). Мада, не могу се занемарити и други фактори, као што је потреба за истицањем.

Атрибут у препозицији бележи се на читавом српском језичком простору и у свим дијалектима, што је и очекивано с обзиром на то да се такав ред речи означава као немаркиран. Као атрибути испред именице најчешће се јављају описни придеви, присвојни придеви и присвојне заменице. Прегледана фолклористичка и књижевноуметничка грађа показује исту слику, па се у свим прегледаним текстовима, поред атрибутске постпозиције, бележе и примери атрибутске препозиције.

На основу прегледане грађе стиче се утисак да је атрибутска постпозиција нешто фреквентнија у односу на атрибутску препонованост у текстовима Вука Караџића и Стефана Митрова Љубише, што се често означава као одлика епохе у којој су стварали.

2.3. Позиционирање више атрибута у именичкој синтагми

За примере с више атрибута иза именице Маретић је истицао да су ретки, а и када се јаве тако позиционирани, један од атрибута је присвојна или показна заменица (Маретић 1931: 391). Како ћемо видети, безмало доследно присуство неког од тих атрибута потврђују и примери из дијалекатске грађе. Према Маретићевим увидима, кад именица стоји у средини између два атрибута, пред њом може стајати било који атрибут, а иза именице стоје најчешће присвојне заменице или присвојни придеви (*свѡму народу нашѡму, прво писмо моје*) (Исто: 392). Постпозицију присвојне заменице М. Павловић тумачи тежњом за постављањем равнотеже, „нарочито ако је други део присвојно-заменичка одредница, те функционалношћу посесивном, дакле мање изражајном од демонстраторске, чине равнотежу управо са демонстративском заменицом испред именице” (Павловић 1972: 243). Иако „овакав ток реализовања показује једрину и синтагматску организованост, њену структуралну карактеристику”, ипак се „и код писаца, и у обичном говору, данас осећа као обичнија структура прво

моје писмо, односно моје прво писмо, са степеновањем, са градацијом међу додацима” (Исто).

До сличних увида, али изражених другачијом терминологијом, долази се и у савременим стилистички оријентисаним приступима реду речи и именичким синтагмама с више атрибута. Ту се говори о семантичко-синтаксичком критеријуму, који уз вођење рачуна о семантичком односу између конгруентних атрибута и именице уважава и њихов положај у сложеној атрибутој структури, на основу чега се делови сложеног атрибута разврставају у четири типа: релативни, посесивни, диференцијални и квалитативни атрибут.¹²¹ Установљено је да се они повезују и уланчавају на начин зависан од чврстине семантичке везе с именицом као језгром синтагме, при чему је степен те везаности неретко условљен и / или назначен самим местом атрибута у вишечланој структури. Запажено је и да је семантичка веза између квалитативног атрибута и именице израженија од везе диференцијалног, посесивног и релативног атрибута с истом именицом. То условљава да се атрибути углавном уланчавају на следећи начин: релативни + посесивни + диференцијални + квалитативни атрибут, за шта је, као илустрација, на једном месту (Силић 1984: 20) узета синтагма *свака братова нова бела кошуља*. Називом „релативни” означавају се атрибути који изражавају неко уопштено, апстрактно или релативно „одређење” именованог предмета (*сваки, неки, један* и сл.), или пак његов контекстуално разумљив идентитет (демонстративи *тај, онај, такав* и сл.). Исти предмет говора се, потом, ближе одређује посесивним атрибутом, што је функција коју испуњавају речи које изражавају припадност именоване „ствари” некоме или нечему, тј. изражавају посесивни однос (присвојне заменице и придеви), а не особину именованог предмета. Најизраженију контекстуалну условљеност подразумева функција диференцијалног атрибута, који се као такав одређује на основу семантичке независности и својеврсне напоредности с пратећим квалитативним атрибутом, одакле могућност да атрибути тога типа мењају своја места, односно, да зависно од контекста један атрибут бива узет као диференцијални, или као квалитативни атрибут (*висока нова кућа*, или *нова висока кућа*). Контекст је, дакле, фактор који одлучује о томе који ће од два таква атрибута бити ближи именици, односно, који ће атрибут бити у функцији диференцијалног, а који у функцији квалитативног. Како појашњава Ј. Силић, ако је у примерима типа *нова висока кућа* „kontekstom utvrđen atribut visoka, onda atribut nova ima ulogu diferencijalnog atributa i obrnuto” (Силић 1984: 20).

Примери с више атрибута уз једну именицу сразмерно су чести у прегледаној дијалекатској грађи. Како ћемо видети, то „више” у дијалекатској грађи подразумева најчешће два атрибута.¹²² Примере ћемо, најпре, груписати на основу њиховог распореда у односу на именицу, по критеријуму: (1) препониран атрибут + именица + постпониран атрибут; (2) два атрибута у постпонираној позицији, односно; (3) два (или више) атрибута у препонираној позицији. Анализу семантичко-синтаксичке условљености редоследа таквих атрибута спровешћемо сумарно, у оквиру коментара уз пренесене потврде.

¹²¹ Представљена подела атрибута је дата према Ј. Силићу (1984), који користи терминологију Ј. Мистрика.

¹²² Ретки су примери у којима бележимо три или четири атрибута уз именицу, и то искључиво у атрибутој препозицији, нпр. *jedna taka tukuljska familija* (Тук, 45); запази *jednu običnu просту лисичју* длаку (М.О.Сла, 193); *оне његове жуте* трепавице (ИИ, 33).

2.3.1. Распоред типа атрибут – именица – атрибут

Дијалекатска грађа:

Била *јена* комшиќа *моја* (При, 547); *то* решето *вѣлико* / *сто* *кила* *лўка* *црна* (Бан, 402); *јѣдну* *йглицу* *главичатў* (Ду, 73); *онї* *хрчкови* *вѣлики* / *тї* *пилићи* *бѣли* / да донесѣм *гѣре* *ту* *траву* *зелѣну* (БЦР, 176, 177); *дѣшо* до *нѣке* *вѣде* *вѣлике* – *мутна* *вѣда* *вѣлика* (Ле, 571); *ѡн* *је* *бї*’*о* *јѣдан* *бѣкрија* *вѣликї* (Дра1, 227); *ѡнѣ* *вїдрице* *дрвене* (СКо, 359); *Овї* *брѣт* *Пѣвлов* (Бје, 201); *пређашнї* *жївот* *црнї* (ГВ, 259); *ѡндѣ* *ме* *уватѣ* *ѡвї* *лѡпови* *нѣши* / *тѣ* *тѣтка* *мѡја* (Лј, 207, 208); и *тѣ* *марѣме* *шарѣне* (Га, 440); у *јѣну* *кѡлибу* *српскў* / *сѣмо* *јѣдну* *сјѣну* *мѣлу* *вїдїш* (БиХ, 336, 362); *тѣ* *пѣра* *тўрска* (Би, 179); *Онѣ* *чѡвек* *дївљи* / *тѣ* *нѣрод* *твѡј* (Кос, 548, 551); *вї* *сте* *првѡ* *рѡбље* *нѣше* *југослѡвѣнскѡ* (Пот, 224); *сву* *снагу* *гламну* (Вра, 195); *јѣдан* *брес* *дебо* / *двѣ* *ноге* *предње* (ДК, 290, 330); *Мї* *мѣсимо* *ѡнај* *лѣба* *кукурўзан* (Лет, 163); *дрѣгѡ* *дїјете* *мѡе* / и *двѡе* *дјѣцѣ* *мѡе* (БК, 174, 194); *танкѣ* *кѡжѣ* *гѡвађѣ* (Зм, 197).

Фолклористички и књижевнoуметнички текстови:

Једна *жена* *сирѡта* (ВБ, 66); *јѣдног* *чѡвјека* *суха* (СМЉ, 105); *неке* *силе* *страховите* / и *сву* *фамилу* *своју*, и *продај* *све* *имање* *своје* (ВК, 154, 205); *ѡну* *љуску* *жабљу* (В.Ж.Уе, 155); у *првом* *сну* *тврѡм* (М.О.Сла, 65); *двѣ* *мѣла* *гвозѡена* / *неки* *пашалија* *турски* (Ј.М.Хе, 8, 420); *под* *ѡвом* *капом* *небеском* / у *моју* *шталу* *воловску* (Ј.В.То, 122, 348); и *јѣдну* *кућу* *сламњену* / *своју* *жену* *голу* / *јѣд’н* *ѡца* *сирѡма* / *јѣдна* *жила* *мѣла* (Д.Ђ.Ле, 278, 386, 410, 438); *златна* *децо* *моја* (ГБ, 13); *приложници* *те* *свѣте* *обителї* *српске* (ПК, 51); *draga* *дѣсо* *тоја* (ПМН, 4).

2.3.2. Два атрибута у постпозицији

Дијалекатска грађа:

поднѣредник *нѣки* *ђавѡлски* (АП, 245), *макѣзе* *ѡнѣ* *вѣлике* (Га, 430); *Кат* *сам* *женїѡ* *сїна* *тѡга* *првѡга* (Рес, 363); *чурљївка* *јѣднѣ* *мѣлѣцка* / *збрѣше* *бѣбу* *нѣшу* *стѣру* (Пч1, 296, 299); *Плўгом* *ѡвим* *дрвѣнїм* *ѡремѡ* (Ш, 430); *Јѣ* *ђѣцу* *ѡвў* *мѡју* *увї’ем* (ГВ, 262); *Чѣрапе* *нѣмучнѣ* *бїјѣлѣ* *ѡбўј* (Лј, 208); *вї* *сте* *првѡ* *рѡбље* *нѣше* *југослѡвѣнскѡ* / у *жїту* *тѡмѣ* *зрѣлѡме* (Пот, 224, 225); *змија* *јена* *вѣлика* (ДК, 290); *жѣне* *тѣ* *стѣр’јѣ* *ѡстѣљале* (БК, 183).

Фолклористички и књижевнoуметнички текстови:

а мрав један највећи (С.Б.Карл, 219).

2.3.3. Два (или више) атрибута у препозицији

Дијалекатска грађа

ònā nòvā mǎjica / vèlikā rǐsastā mǎčka / prāvā pròljetnā ròsa (Ду, 244, 345, 348) jèдном móm комшији / двā вежèни јастука / ймау стáлно по нèкога стáрога човèка у кућу / кум имáо дóбру jèдну зекушу кобилу (Рес, 362, 363); тá мój брát довикýје / тáи њòбини чòвек (Ле, 558, 572); прòшо онá лèп мòмак / ўзни ти тá стáр капýт / лéпо мде дèте (Трс, 108); нáјмлáђе мòје дèте (ИШ2, 127); нíсам онè мде мýке забòравила / тá Миланова жèна (Дра1, 221, 237); óвја нáше дрýгари (ГГ, 430 550); па ўсý пòкòјнòј мòјòј жèни (Зм, 202); по стáрòме црногòрскомè òбичáју (Цр, 610); дèбелí онáј кèстèн (Об, 112); онá дивльи чòвек (Кос, 548); онè свòе шарволе (Зм, 196); Мòј стáрí брát (Пот, 224); jedna taka tukuljska familija (Тук, 45); Пòг^ннò òвáј нáш кòнш^нја и сýн му (ДК, 129); мóm пòкòјнóm һáћи (БК, 178); jèдну вèликý шýму / тá злá вèштица / свакојáкò дрáгò камèње (НПС, 161, 162).

Фолклористички и књижевнoуметнички текстови:

запази jèдну обичну просту лисичý длаку (М.О.Сла, 193); с некаким знаним човèком (Ј.М.Хе, 420); отворену царску бурунтију (ПК, 142); најбогато моравско село / оне његове жуте трепавице / погледа ме с оне модре очи / најбољи моравски волови (ИИ, 5, 33, 62, 99).

Примери су забележени у свим дијалектима српског језика. Када уз именицу стоје два атрибута, један атрибут може стајати у антепозицији, док је други постпониран (*јéна комши́ка моја́, тò решèто вèлико, дрáгò дй́јете мде*). У већини таквих примера препонирани атрибут је демонстративна заменица (*онй хр́чкови вèлики, тò решèто вèлико, тй пили́ћи бèли*), заменица *неки* или број *један*, који је ту значењски близак неодређеној заменици (*јèдну йглицу глáвичатý, нèке вòде вèлике*), или се пак узима у смислу 'један одређен (не било који, неки)' (*јéна комши́ка моја́, jèдан бèкрија вèликй*). У свим потврђеним примерима препониран атрибут је, дакле, релативни, док је постпонирани или посесивни (*мој, нaш, српски, Павлов*), или квалитативни (*велики, мали, зелен, дрвен, шарен, глaвичаст* и др.). Управо је такав редослед (релативни + посесивни, или квалитативни атрибут) заступљен и у свим примерима с два атрибута у постпозицији.

Међу забележеним примерима синтагми с два атрибута најређи су они у којима је један атрибут квалитативни а други диференцијални. Један такав пример бележимо међу онима с атрибутима у препозицији (*вѣликā рѣсастā* мачка – диференцијални + квалитативни атрибут + именица), и један с квалитативним атрибутом у препозицији а диференцијалним у постпозицији (*мѹтна* вѣда *вѣлика*), где је, дакле, примењен алтернативни начин обележавања улоге диференцијалног атрибута (м. *велика мутна* вода). Међу примерима с два атрибута у препозицији најчешће је један атрибут придевска заменица док је други описни придев (*прѣшо она лѣп мѣмак, ѹзни ти тā стāр капѹт, Мѣј стāрѣ брѣт*), дакле с распоредом релативни + квалитативни атрибут.¹²³

У синтагмама с атрибутима у препозицији бележе се и примери „нерегуларног” распореда релативног и квалитативног атрибута (имѣо *дѣбру јѣдну* зекѹшу, м. „обичнијег” *јѣдну добру* зекѹшу), односно, посесивног и квалитативног атрибута (*најмлађе* мѣје дѣте, *лѣпо мѣе* дѣте, *пѣкѣјнѣј* мѣјѣ жѣни м. *моје најмлађе* дете, *моје лѣпо* дете, *мојѣ покојној* жени). „Нерегуларности” се бележе и у забележеним примерима с више од два атрибута, а тичу се углавном посесивног атрибута, који стоји непосредно уз придев (*једна така тукуљска фамилија, једну обичну просту лисичју* длаку).

Када је синтагма састављена од више атрибута, у нашој грађи најчешће два, они могу заузимати различите положаје у односу на управни члан синтагме. Примери с два или више атрибута су забележени на читавом српском језичком простору, а највише забележених примера је с једним препонираним и једним постпонираним атрибутом, као и с два или више препонирана атрибута.

Када је један атрибут антепониран, а други постпониран, у већини таквих примера је препониран атрибут демонстративна заменица, неодређена заменица *неки* или број *један*, који је у примерима заправо значењски близак неодређеној заменици, или је пак употребљен у значењу ’један одређен’ (*они хрѣкови вѣлики, јѣдну* ѣглицу *главичатѹ, нѣке* вѣде *вѣлике, јѣна* комшѣка *мојā*). Дакле, у већини потврђених примера препоновани атрибут је релативни, док је постпониран посесивни или квалитативни.

Примера с два атрибута у постпозицији има нешто мање у односу на примере с више атрибута у препозицији. У представљеним примерима први постпонирани атрибут је најчешће релативни, док иза њега следи посесивни или квалитативни атрибут (*Јā* ѣцу *овѹ* мѣју увиѣем, Чарапе *пāмучнѣ* бѣјелѣ ѣбѹј).

У примерима с два антепонирана атрибута на првом месту је најчешће демонстративна заменица или број *један*, опет у значењу неодређености (’неки’) или

¹²³ Уз препониране описне атрибуте често стоје и прилошке одредбе степена, и то испред атрибута, нпр. *млѣго дѣбар* чѣвек (Ле, 584); *такѣ дѣбар* чѣвек (Трс, 108); али и између атрибута и именице, нпр. *Бѣља* мѣло рачѹница (Дра1, 227). Да некад и ред речи у оваквим синтагмама може утицати на значење може нам показати реченица: ѣмам *млѣго* папрѣке *зелѣне* (БцгР, 177), нарочито у говорима где нема дистинкције између генитива и акузатива. Ако би атрибут *зелене* био у именичкој препозицији, могло би бити да је реч о пуно незрелих паприка. Ипак, овакве појаве захтевају додатну анализу.

пак у значењу 'један одређен' (*јѣдном мѡм комшїји, она дївљи чѡвек*). Забележено је и неколико примера с три или четири антепонирана атрибута, док примери с више од два постпонирана атрибута нису забележени. У синтагмама с атрибутима у препозицији бележе се и примери „нерегуларног” распореда релативног и квалитативног атрибута (имѡо *дѡбру јѣдну зекѹшу*), као и посесивног и квалитативног атрибута (*пѡкѡјнѡј мѡјѡј жѣни*).

2.4. О стилистичким аспектима положаја атрибута

Као што се види из наше грађе, атрибут се јавља, чини се, подједнако и антепониран и постпониран у односу на управну реч. Примери с постпозицијом атрибута, као и са његовом антепозицијом, забележени су широм српског језичког простора (Мрковићи, Дубровник, Колубара, Шумадија, Ресава, Пчиња, Прешево, румунски Банат итд.), и у свим дијалектима.

Иако су и П. Ђорђевић и А. Белић сматрали да је обичније да се присвојни придев налази иза именице, таква констатација је заправо само условна. Ђорђевић, тако, истиче да присвојни придеви (и присвојне заменице) „врло често” стоје у постпозицији, и то „особито у језику Вукову”, па тако често имамо *обрнут ред*. „У свима списима Вуковим чита се готово редовно: народ *Српски*; нахија *Крагујевачка*; људи закона *Римског*; за времена *Турскога* [...]” (Ђорђевић 1898: 200), па се и овакав ред речи, с присвојним придевом иза именице, може сматрати *редовним редом* (Исто: 201). Нешто даље у фусноти читамо: „Не смем тврдити поуздано, али ми се чини да и у Даничићевим [...] и у Вуковим Народним Пословицама превлађује *редован ред* (присвојни придев испред именице). То ће исто бити и у народним песмама” (Исто). Дакле, и тај „редован” положај може бити релативан, па се „редовним” зове и постпозиција присвојне заменице, и њена антепозиција. Ђорђевић ипак на једном месту примећује да је постпонираност присвојне заменице редовна појава у Вуковом преводу *Новог завета* и у Даничићевом преводу *Новог завета* (Исто). Јасно, таква позиција присвојне заменице је условљена заправо врстом текста.

Постпозиција и антепозиција атрибута зависе и од врсте прегледаног материјала, али и од потребе говорника за истицањем, па истраживаче реда речи доводи у недоумицу да оцене шта је *редовно*, а шта *обрнуто*. Ђорђевићева констатација да је чешћа постпонираност присвојне заменице у преводу Старог завета, заправо је једна од стилских одлика овог дела. На другој страни, М. Поповић је поводом Вуковог превода *Новог завета* приметио: „Пратећи црквенословенски реченични ток, преводилац се често креће и за редом речи у изворнику. Тако ће готово редовно писати придев и заменицу иза именице, чешће но што је случај у народној поезији и живом говору (*дом Петров, птице небеске, људи збуњени, царица јужна, очеви наши, син твој, срце њихово*)” (Поповић 1964: 373).¹²⁴ У Вуковим приповеткама је ситуација нешто другачија. Свакако, има и оних где у појединим деловима претеже постпозиција присвојне заменице, као нпр. у приповеци *Добра дјела не пропадају*, где се краљ обраћа једном богобојажљивом младићу речима:

¹²⁴ Још Т. Маретић примећује да у Вуковом преводу Новог завета има мноштво примера с придевом иза именице, али и да на свим таквим местима придев стоји иза именице и у црквенословенском тексту (Маретић 1931: 191).

[...] *већ трчи натраг својој кући, и доведи ми шћер моју, а жену твоју, да је видим још једном пријед нег ли умрем, и доведи оца свога и матер своју и сву фамиљу своју, и продај све имање своје* (ВК, 205).

Наравно, има и приповедака с другачијим распоредом атрибута, нпр. она о златној јабуци и девет пауница, где је посесивна заменица углавном у положају испред именице:

Једном стане се цар разговарати са својим синовима: „Куд се то дева род с наше јабуке!” [...] Он се спреми и још с једним слугом пође у свет да тражи своју пауницу. [...] није хтео ни слушати шта баба говори за своју кћер (ВК, 18–19).

„Pogrešno je dakle izvoditi zaključke samo na analizi tekstova једне врсте, јер се може доћи до једностраних и непотпуних закључака”, закључује Љ. Јонке анализирајући положај субјекта и предиката у Маретићевој Граматици и поредећи га с резултатима до којих је П. Ђорђевић дошао тумачећи ред речи у Вуковим приповеткама. Резултати истраживања су различити јер су и текстови различите врсте; другачији је ред речи у приповедачком, доживљајном тексту, а другачији у научном, објективном (Јонке 1963: 174). Тако је и Ђорђевића одређена врста текстова могла довести до не баш прецизног закључка о позицији атрибута.

Т. Маретић наводи да присвојне и показне заменице стоје *врло често* испред именица, али да *могу* стајати и иза именица. Присвојни придеви *могу* стајати иза именице, а други се придеви *ретко* налазе иза својих именица (Маретић 1931: 389–390). Чини се да позиција атрибута у дијалектима српског језика највише одговара овим Маретићевим описима. Можда није без утицаја ни синтакса контактних говора на одређеним деловима територија, али и чињеница да се и положај атрибута може мењати у зависности од потребе говорника за истицањем.

Дакле, треба имати у виду да „људи реченичне дијелове намјештају *понајвише* *оним редом*, како им *dolaze* на *ramet* говорећи или *пишући*” (Маретић 1931: 388–389). Поред тога, говорник сам истиче речи које жели стављајући их нпр. на почетак или крај реченице, „*ali* најважнија ријеч у реченици не мора стајати ни на првом ни на последњем мјесту, *već* може да буде и на којем другом, а *onda* јој се *važnost* истиче *osobitim* акцентом, који обузима читаву ону ријеч и који је *svakome* познат, *ali se ne da lako opisati*” (Исто, курс. С. О.). Како је у нашој грађи атрибут забележен како испред именице, тако и иза ње, различита њихова улога у наглашавању ће се видети најбоље из ширих примера говора.

Информатор из призренског краја говори о томе како је читав живот радила разне тешке послове да би прехранила своју децу и присећа се како ју је мајка бодрила овим речима:

„Дете моје, што се рабџта за своје куч’у, за своје децу срамота неје.”
Срамота је да крадеи, курва, ајдук, тџ[ј] је срамота. А што радиш поштено,
срамота неје. И такџ ја сам за децу моје радила што сам могла (При, 547).

У последњџ реченици је стављањем присвојне заменице у позицију иза именице истакнут атрибут, тј. истакнуто је да је информатор радио све што је могао за децу *своју*. У првој реченици информатору није била потребна атрибутска инверзија јер заправо препричава мајчине речи, реченица није, дакле, непосредно њена, а контекст мајчиног говорног чина је општи, имперсонални. Промена перспективе је наглашена, тако, и постпонирањем атрибута, тј. наглашавањем присвојне заменице.

Или, у говору Бјелопавлића, информатор-приповедач говори:

*Кад је доиџ код кџћѳ, – једнога слџгу тѳ има и сѳна једнога, пџшли и да бџну
напѳвѳ неџу пџкѳс* (Бје, 202).

Јасно је да је у првој подвученој синтагми ред речи неутралан, и не наглашава се посебно ниједна компонента, али потоњом изменом реда речи – *и сина једнога*, у синтагми је наглашен атрибут. То је говорнику вероватно било потребно као опозитум према синтагми која претходи (*једнога слџгу*), где је атрибут *једнога* неутралан, чак толико да би могао имати и потпуно неодређено значење (једног, тј. ’(тамо) неког’). Уз именицу син такво схватање атрибута не би било одговарајуће. Чињеница да информатор не прича бајку о непознатом човеку (која би почињала – Био једном *један* човек и имао *једног* сина...), већ о конкретном, стварном лицу, јџш један је чинилац који је утицао на то да се атрибут *један* не нађе у препозицији именице *син*. Највероватније је да је човек из информаторове приче имао заправо сина јединца (сина једнога → сина који му је јединац). Позиција атрибута, дакле, може варирати и у зависности од семантике саме именице за коју се везује.

У говору Васојевића информатор почиње своју причу речима:

Вѳља мџка, мџка вѳља. Запџзила сам пређџињи жѳвѳт црњи (ГВ, 259).

У првој синтагми је атрибут у препозицији и ред речи је неутралан, али одмах затим информатор понавља синтагму, само сада с атрибутом иза именице. Тако, несумњиво наглашава да је мука била *велика*, а иста атмосфера се наставља у следећџ реченици уз помоћ постпонираног атрибута, који наглашава тај пређашњи „живот *црни*”, дакле мукотрпан и тежак.

Обрнут ред речи бележимо и у почецима фантастичних прича које информатори доносе. Тако, један информатор почиње причање бајке речима:

Имаф јен чујек сирома и трнаф да тражи работа во грат (ГГ, 553).

Атрибут је постпониран у односу на именицу и тиме је наглашено да је прича о човеку *који је сиромашан*, али је и наговештено да ће се читава радња окретати око сиромаштва тог човека, и можда, на крају, до његовог обogaћења.

Или, друга прича о вили и Циганину почиње речима:

Неки човек имаја јабуку златну (Пч1, 296).

Јасно је из почетка приче да главни лик бајке није тај *неки човек*, који се током целе приче и не помиње, већ да ће се читава прича плести око јабуке, и то не било какве, него *златне*.

Прегледана дијалекатска грађа показује да се атрибут у подједнакој мери бележи и постпониран и антепониран у односу на управну реч, и то на читавом српском језичком простору. Иако се одавно настојало установити који је модел позиције атрибута „обичан”, а који „необичан”, односно који је стилски неутралан и необележен, а који стилски маркиран и обележен, већ се у дефиницијама проучаваоца реда речи то показивало као не баш једноставан задатак. Тако, П. Ђорђевић у описима „редовног” реда речи бележи постпозицију присвојних придева и присвојних заменица, док на другом месту исту појаву тумачи као „обрнут” ред речи, а затим и као „редовни” ред и присвојни придев испред именице. Дакле, и тај „редован” положај може бити релативан.

Антепозиција и постпозиција атрибута зависе свакако и од врсте прегледаног текста, али и од потребе за истицањем, што је истраживаче реда речи често доводило до различитих оцена шта је *редовно*, а шта *обрнуто* у реченичној линеаризацији. За нашу грађу је пак важна чињеница да су говорни и писани језик два посебна система, те да је „*govorna rečenica u principu manje rigorozno konstruisana od pisane; da je podložna inverzijama, naknadnom dodavanju, ponavljanjima; da dopušta slobodniji red reči; da se odlikuje čestim elipsama*” (Ивић 1965: 18–19, курз. С. О.). Чини се да позиција атрибута у дијалектима српског језика највише зависи од потребе говорника за истицањем, а можда није без утицаја ни синтакса контактних говора на одређеним деловима територија.

3. Положај глагола у реченици

Ако је гагол фокализован, постоје три позиције с информативно-стилским вредностима: а) основна, која је уједно и граматичка и подразумева положај глагола иза именице; б) финална; и в) антиципативна, која је најчешће и иницијална (Поповић 2004: 103). Основна позиција је најчешћа и најтипичнија, а финална и антиципативна се јављају када је изражена потреба за истицањем глагола. „Распоређивање глагола у финалну позицију омогућава да се на њега концентрише саговорникова пажња као на најважнији и најпрогресивнији елемент саопштења, тј. да се постигне одговарајући информативни климакс” (Поповић 2004: 104), док се антиципативни положај глагола јавља углавном у мање или више узвичним реченицама, и то као инверзија глагола и субјекта, којом глагол долази у иницијалну позицију (Исто: 106).¹²⁵

Што се тиче сложеног глаголског облика, његов типични распоред је помоћни глагол + главни глагол, односно, на информативном плану, информативно споредни + информативно главни глагол: Ветар *бјеше престао*, Био си *дремнуо*, Кад *будете имале дјецу...*, итд. (Поповић 2004: 110–111). Ипак, јавља се и постпозиција помоћног глагола у односу на главни (*Отпутовао је био са женом у Париз*), а Поповић то тумачи „извесном информативном девалоризацијом помоћног глагола и његовим прикључивањем главном” (Исто). Истиче се да је постпонирање помоћног глагола било уобичајено код појединих старијих писаца, а и да забележени примери (нпр. Пред вече ми смо *сели били* за ужину; *обукао је био* у свилу) указују да таквом распореду одговара унутрашња реченична позиција (Исто).

Распоређивање одричног помоћног глагола показује неке посебне карактеристике, пре свега због емфазе везане за негирање. Одрични помоћни глагол се најчешће распоређује испред главног глагола, а на информативном плану то значи да информативно јачи глагол стоји испред информативно слабијег глагола. Тежиште може бити на централном глаголу (*Ђорђе није гледао оца*), или на неком другом члану (*Другоме га не бих дао за живу главу*). Помоћни глагол се може инверзијом распоредити испред тематског субјекта, и тада је наглашен (*Неће чича преварити*), а изразито наглашена негација је и када је одрични помоћни глагол распоређен на сам крај реченице (*Проћи Врање нећемо, А ништа заборавио нисам*) (Поповић 2004: 112).¹²⁶

Код сложеног предиката на прво место долази глагол непотпуног значења, а за њим следи инфинитивна допуна или допунска конструкција да + презент. Информативно тежиште може бити на допуни (Тог лудака *морам да најурим* из куће), на управном глаголу (Он то *не може да разуме*) или на неком другом члану (*Морао сам потрчати* и ја). Истицање непотпуног глагола се може постићи и његовим постављањем на иницијалну или на финалну позицију (А закона јој ухватити *не можеш* / *Нећу* ја, ефендија, да лупам главу о томе) (Исто: 115–116).

¹²⁵ Љ. Поповић за сва три наведена распореда наводи примере из књижевноуметничких текстова, нпр. Напуљски краљ је *уцењивао* Бајазита / Ја људе *знам*, Дукати теби *не требају* / *Знала* сам ја!, *Променио* се свет, итд. (Поповић 2004: 104–106).

¹²⁶ За још типова распоређивања негираног помоћног глагола в. даље код истог аутора.

3.1. Глагол у финалној позицији

Позиција глагола на крају реченице се често истиче као једна од карактеристика Вуковог језика, као и језика старијих писаца уопште. Појава се најчешће тумачи страним утицајем, односно рускословенским, руским, немачким или латинским утицајем.¹²⁷

Љ. Поповић запажа да се глагол у финалној позицији бележи, осим код Вука, и код „старијих војвођанских писаца, С. М. Љубише и старијих хрватских писаца (...), а оказионално су се такви примери јављали и код старијих србијанских писаца” (Поповић 2004: 127–128). Помоћни и непотпуни глагол могу у том случају заузимати различите позиције, на почетку реме, што је типична позиција и за стандардни језик (До њега *беше* један пешкир *привезан*, Онда је госпођа Сока *морала* напоље *ићи*), или уз главни глагол, непосредно испред или иза њега (док су из Биограда *били ишћерани*). Када помоћни глагол, или глагол непотпуног значења, стоји у финалној позицији, Поповић то објашњава као граматичку појаву, а не као инверзију с информативном функцијом. Ипак, не искључује утицај немачког језика код појединих писаца. Истиче и да се у финалној позицији најчешће јавља радни глаголски придев глагола *бити*, као и глаголи модалног значења, најчешће у облику радног глаголског придева (Исто: 129–130).¹²⁸

Финалном позицијом глагола у Вуковом језику бавио се и М. Павловић. Наводи примере из Вуковог језика с инверзијом делова сложеног предиката, тј. с допуном испред управног дела предиката, нпр. „да би се пословице лакше *разумјети могле*”, „ови топова *оставити нећу*” итд., и наглашава да је у таквим реченицама „тежиште на волунтативним глаголима, те се на крају реченице истиче намера, воља, могућност, иза онога што је означено инфинитивом” (Павловић 1963–1964: 37). Ипак, наводи да у Вуковом стилу има и случајева без овакве инверзије, када нема нарочитог истицања, али и да је глагол обично на крају реченице када је на њему тежиште (Смислио сам, да је боље да вам ја ово све у писму *кажем*, него да вам сјутра како Ђаковци *читају*) (Исто: 38). М. Стевановић инверзију сложеног предиката у Вуковом језику такође објашњава потребом за наглашавањем (Стевановић 1963–1964: 141).¹²⁹

Познато је да се о финалном положају предиката често говори у светлу барокне конфигурације реченице (в. нпр. Суботић 2007, Грицкат 1987). Оваква појава у реду речи се тумачи најчешће као „утицај латинске синтаксе, који је преко немачког, руског

¹²⁷ Исп.: „Несрпскохрватски односно несловенски карактер и порекло ове синтаксичко-стилске особине књижевног језика нашег 19. века одавно је констатован и у њему се огледа утицај латинске синтаксе која се преко немачког или руског/рускословенског рефлектовала и на нашем терену” (Суботић 1989: 168).

¹²⁸ Поповић наводи бројне примере из књижевноуметничких текстова: Већ сам сву *потрошио био*, Ти су га људи ваљда *ухватили били*, Кад је све *готово било*, Више пута је тај дан *стајати морао*, итд. (130–131).

¹²⁹ Стевановић између осталог сматра да се инверзија делова сложеног предиката (нпр. да се сами од Турака *отети не могу*) јавља као карактеристика Вуковог стила, а понегде се може срести и „код понеког од Вукових ранијих следбеника, али које нема наш новији књижевни језик” (Стевановић 1963–1964: 141).

и рускословенског стигао и до српског језика” (Милановић 2004: 373)¹³⁰, иако има и другачијих мишљења (в. нпр. Екман 1996).¹³¹ Уколико се финална позиција односи на сложени предикат, на крају се налази најчешће радни глаголски придев, који је често одвојен од помоћног глагола неким реченичним чланом (Антић 2019: 147).

У прегледаној дијалекатској грађи финални положај глагола забележен је у различитим областима српског језика.

3.1.1. Финална позиција помоћног глагола

Помоћни глагол *бити* у стандардном српском језику може зауимати финалну позицију, односно може бити распоређен и иза главног или допунског глагола, односно иза именског и прилошког дела предиката. Љ. Поповић сматра да „ово треба објашњавати као граматичку појаву (с тим што се код појединих писаца не може искључити утицај немачког језика), а не као инверзију са информативном функцијом” (Поповић 2004: 130). Истиче и да се у финалној позицији најчешће јавља радни придев глагола *бити*.

Глагол *бити* је и у нашој прегледаној грађи забележен у финалној позицији.

Дијалекатска грађа:

Толикѝ је снѝјег *био* / Дѝбро смо стојећи *били* / Душа ми је ста́ла *би́ла* / ка смо ми́ чо́бани *би́ли* / гла́дан *би́о*, ја́дан *би́о* / нијѝсу у́дате *би́ле* (БиХ, 324, 334, 335, 338, 339); тѝ-[в]и-би на́јбоље *би́ло* (Цр, 599); Лелѝ, како́ сѝм ја́ јака́ *би́ла* / Кад сам би́ла́ мла́да, па сам мло́го у́бава *би́ла* (ББ, 172); У ро́д док сам *би́ла* (Га, 436); О́ни су на по́ложају *били* / А тѝ ли́јѝпо *би́ло* (Лј, 209); таквѝ обичај *би́ло* (АП); Цр̀ни *ѝ*е жѝвот *би́о* / и по́слије по́ћера *би́ла* / ја́ сам тад ма́ла *би́ла* / му́ке су жѝве *би́ле* / Самоста́лна држа́ва сам *би́ла* / Ми́ смо такѝ хѝѝца *би́ли* / то су фѝни љу́ди *би́ли* (ГВ, 259, 290, 287, 282); не́ ме је стра́ *би́ло* / а пѝт неде́ље у гипс ту́ј сѝм *би́ла* / на не́кога по́па хѝрка *би́ла* (Пч1, 299, 307, 558); На́правио кафѝну *би́о* / И ѝна се у́дала *би́ла* / Свѝ трѝица су љу́ди *били* / Досѝлили се го́ре *били* / До́нѝла му же́на скѝро кѝло зла́та *би́ла* (Дра2, 202); не́је обѝч’ен *би́ја* (При, 548); Ти *vinci su strasno lipi bili* (Тук, 46); да ли су прѝсти љу́ди *били* (Лу, 176); То́ је си́ла бо́жја *би́ла* (ЦТВ, 314); че́трѝс прѝвѝ и че́трѝс дру́гѝ партиза́ни ка су ѝвде *били* (ВП, 356); Е́дна же́на кру́пна *би́ла* / обѝйца ко́њаници *били* / Ува́тили ѝни свѝ на́јбоље

¹³⁰ Финални положај предиката забележен је нпр. у језику Јована Стерије Поповића, Јована Суботића и Јована Хаѝића (Милановић 2004, Суботић 2007, Антић 2019).

¹³¹ Ј. Кашић подсећа на чињеницу да је „употреба инфинитива или неког финитног глаголског облика на крају реченице карактеристика [...] многих наших старијих писаца укључујући и Вука” (Кашић 1968: 109). Ипак, за исту особину у језику М. Видаковића додаје: „Мада се у овој особини може огледати и утицај других језика које је Видаковић знао, несумњиво да у овом треба пре свега видети прихватање узуса тадашњег књижевног језика” (Исто).

пѡложае *бѡли* / Цѣлог дѡна вођѣна бѡрба на мѡру *бѡла* (Ле, 582, 581, 678, 559); Тѡ је лѡгор от свију зѡробљени *бѡо* (Бан, 409); Такѡ је сѡдбина његѡва *бѡла* / тѡ смо недѣљу дѡна *бѡли* / пѣт месѣци опкѡљен је град *бѡо* (ИШ1, 286, 279, 276); Нѣ им је такѡ *бѡло* (Ш, 376); јѡ сам нѡјмлађи у мѡга ѡца *бѡо* (Ср, 364); кѡј су тѡ вѣкови *бѡли* / Тѡ је одѡвно *бѡло* / И тѣм старѣм сѡну свѡдба кад је *бѡла...* / дѣте ми жѣнско *бѡло* / мѡјка ми одотѡд *бѡла*, а кѡм ми бѡо одѡвде (Рес, 364, 363); Двѡ ајдука код њѣга *бѡли* / јѣдна бѡба *бѡла*, стѡ дѣсѣт гѡдѡн јѡј *бѡло* / ѡн ѡбиѡ та двѡ ајдука што су кѡд њѣга *бѡли* (Лѣ, 236, 300); Свѣ су мѡдре *бѡле* (ЛД, 411); Јѡ сам на пѡсадѡ *бѡо* / Овѡ је вишњица *бѡла* (Бје, 210); Сѡмо су кѡсти *бѡле* (Би, 171);

Фолклористички и књижевнoуметнички текстови:

Ако то не учини, неће на њему главе *бити* (В.Ж.Уе, 145); *Ne bi li dobro bilo* (ПМН, 29); она-је све-се свукла *била* (М.И.Рес, 294); и рече им да је битка велика јуче *била* (МР, 118); Дете које је већ добро ђаволски занат изучило *било* / он ће најсретнији човјек на овом свијету *бити* (ВК, 35, 181); он спрам мене није рђав *био* (ДМ, 215).

Помоћни глагол *бити* у финалној позицији је забележен на читавом српском језичком простору. Како се информаторима често задају оквирне теме за разговор, нпр. о народним обичајима, сеоским радовима, о доживљеним стварима у прошлости итд., па су и њихове приче наглашено приповедачких форми, окренуте ка прошлости, конструкција је најчешће у перфекту (Тѡ је одѡвно *бѡло*, Тѡ је лѡгор от свију зѡробљени *бѡо*, Дѡбро смо стѡјеђи *бѡли*), што је и очекивано с обзиром на врсту прегледаних текстова. Глагол *бити* је у наведеним примерима често део плусквамперфекта, који се гради од перфекта помоћног глагола *бити* и радног глаголског придева (Увѡтили ѡни свѣ нѡјбоље пѡложае *бѡли*, И ѡна се ѡдѡла *бѡла*, Досѣлили се гѡре *бѡли*). У фолклористичкој грађи су забележени примери и с глаголом *бити* у инфинитиву у финалној позицији, као део футура (он ће најсретнији човјек на овом свијету *бити*, неће на њему главе *бити*).

За драгачевски говор је П. Ђукановић истицао да су инверзији подложне различите речи, „посебно неенклитички облици глагола *бити*, који се у овом говору често налазе у постпозицији у односу на глаголску или именичку лексему, зависно од тога да ли у реченици творе сложени глаголски облик или именски предикат” (Ђукановић 1997: 202). Дакле, поред финалне позиције, глагол *бити* је и иначе често када твори сложени глаголски облик у постпозицији радног глаголског придева: А мѡ се сѡкрили *бѡли* ѡ подрум, Ѧн је ѡкрѡ *бѡо* нѣкѡ хѣбе, Пѡчѣли су *бѡли* да вѣзују, Ѧстала *бѡла* трѡдна, Сѣла *бѡла* да дѡручкуе итд. Како П. Ђукановић тумачи, „пребацавање у постпозицију очито је условљено придавањем посебне комуникативне вредности анастрофичкој речи” (Исто).¹³² Исти би се закључак могао извести и на основу наше прегледане грађе.

¹³² П. Ђукановић у анализи реда речи драгачевског говора користи реторичке термине (анастрофа, хипербатон, синхиза итд.). Под анастрофом подразумева се „измена места двају компонената које у књижевном језику по правилу следе једна за другом” (Ђукановић 1997: 202).

Нпр., информатор у Лужници своје причање о некадашњој исхрани, здрављу и болести закључује речима:

Мене си је па онóј било боље. Мэн је пријатно билó. [...] И текá је билó. Сьг, да лí смо грешељали онáк, да лí смо згацáли, да лí смо млóго будáле билí, да лí су прóсти људи билí, какó је, не знáм (Лу, 176).

Наглашена наративност и окренутост ка догађајима из прошлости може условљавати ову појаву у народним говорима, као и наглашавање да се ради о нечем што је раније било. Отуда и доста потврда оваквих примера из свих дијалеката српског језика.

Помоћни глагол *бити* је у анализираној грађи забележен у финалној позицији у свим дијалектима српског језичког простора. У скоро свим забележеним примерима је у облику радног глаголског придева, што је облик у којем се и у књижевном језику јавља најчешће када је у финалној позицији.

У дијалектима српског језика је глагол *бити* иначе подложен инверзијама, па се често налази у постпозицији именичке или глаголске речи, као и у финалној позицији у реченици. У нашим примерима је на фреквентност оваквих примера можда утицала и наглашена наративност, која је обично присутна код информаторá, али и потреба за наглашавањем ствари и догађаја који су *били*.

3.1.2. Финална позиција осталих глагола

Ако је глагол фокализован, поред основне (граматичке) и антиципативне (углавном иницијалне) позиције, он може заузимати и финалну позицију. Тако, финална позиција глагола се јавља због додатне тематизације, али и због истицања глагола распоређивањем у последњу позицију. „Распоређивање глагола у финалну позицију омогућава да се на њега концентрише саговорникова пажња као на најважнији и најпрогресивнији елеменат саопштења, тј. да се постигне одговарајући информативни климакс” (Поповић 2004: 104).

Финална позиција глагола се често одређује као карактеристика Вуковог језика, али и као карактеристика старијих војвођанских и хрватских писаца, док се сматра да се код старијих србијанских писаца јављала околинално, а да се касније и изгубила (Поповић 2004: 127).¹³³ Овде се ради о граматичкој финалној позицији глагола код

¹³³ Финална позиција глагола се уочава и у језику М. Миљанова, писца из друге половине 19. века, а „појава придева и глагола иза именица позната је и данас у говору Куча” (Петровић 1982: 96).

старијих писаца, која је знатно чешћа у зависним реченицама, а у финалном положају је углавном стајао главни глагол (у радном или трпном придеву или инфинитиву) (Исто).

У нашем прегледаном материјалу, поред финалне позиције глагола *бити*, забележена је финална позиција и других глагола.

Дијалекатска грађа:

Ја за два мужа сам *ишла* (ББ, 172); По пуно коња смо *имале* / Али обавезно ту прву воду *расипамо* / Треба да знаш дрва да ги *туруши* (Га, 431, 436, 437); Ћетку сам и Жарку *писа* / Воја сам Пѐрова *писа* / Лијепу сам кѹћу *био озид* (СЈ, 209); Попуштати ти *нећу* / Нико знат *неће* / Нама врата отворит *не да* / Све е његово *дао* / Нијкад књиге у руке *узела нијесам* (УГ, 7); Муј није ћио *ћаћа причати* (Лј, 210); мѡи су родитељи се *поделили* (Дра1, 232); Мѡрате се војски *јавити* / Ни се ниједан са Швабицом *оженио* (Бан, 409); Онѡлико гулоштина нијесан у животу на једном мјесту *вићела* (Ду, 83); Кѹћа е нама *претекла* / Ја ћецу овѹ мѡју *увѹем* / Ја више у мѡју кѹћу дој *нећу* / Четници ми брата *убили* (ГВ, 259, 262, 261, 287); Он је радио док нијесу партизани *дошли* / Ако ѡви млађи *ћедну Титу чувати* га / Наредило да ја *идѡм Турчина двѡрити* га (Зм, 181, 183); свако си на своју срећу и судбину *живи* / мѡго децу *имаа, служија, пандурицаа, пољак бија* (ББ, 283, 278); све шта је било унутра *извадили* / Божјићни дан кад *освајне* / код нас посно *се прѡви* (Ра, 462, 457, 458); Одѡкле су насѡлени *не знам* / Душан понапред је *отиша* / У субѡту свекрва *заигра* (Пре, 554, 556); Немци ка *доѡ’оше* / Ја мужњеву пензију вол’ицку *имам* / Он *се* у субѡту *обања* (При, 539, 544); У руке *смо* деца *критевљаи* (ЦТВ, 297); Ђ, ту на Колубари, ту е пешадија *наша гинула* / А ѡн аперисан у Крушевѹцу *лежи* (Ле, 552, 559); Оно на сѡницама проѡеп *се зѡвѡ* / Мѡја браћа ка *су ишли* (Ш, 470, 74); кад ме стѡну грчеви *вадати* (Ср, 368); мѡрам од краја *да причам* / Што сам све ја *препатѹла*, дѡбро сам доживѡла осамдѡсет гѡдине (Рес, 365, 364, 361); ѡна граната *нећѡ близу вас пасти* / Пѡчеше мѡја колѡта *радити* / ја сам црнѡ мѹкѡ *видла* кад су Немци *дошли* / у црногорскѹ срез *пѡбјегло* / као страшило *начинѹм се* / запантила сам тѡ ајдѹци да *имајѹ* (Је, 244, 298, 300); Мѡј био тѡ сѹн такѡј *вѡзио* / С другарицам *крѹв кѹвали* / Кѡњу и псѹ *не вирѹј* (ЛД, 422); Више се од рѡта *није чула* / паде наређење од великосѹла да црногорскѡ војска *отстѹпа* (Бје, 204, 210); Пантим ја, сѹнко, ка су се вођенѡк у наше сѡло мѡчке *легле* (НПС, 164); оставит те *нећу* / да г’убије не *мѡже* / Ја кѡња *немам* (Кос, 552, 560); Ја не мѡгѹ брез њѹ *живити* (Пот, 224); Срѡбин ни јѡдан ѡста *не смије!* (БК, 185).

Фолклористичка и књижевнoуметничка грађа:

И ми смо једну њиву тамо *имали* / На сенку од њега не смеш да јој *станеш* / дете прва треба да ти *привати* / из куће ни из авлију нисам *излазила* / нисам у кафану ништа у почетку умела да *радим* / ја ружну реч нисам *чула* / Ту ми тако двајес и три године заједнички *проведемо* / Нигде место од болови није *имао* / Све је дрее на себе од муке *кидао* / Од кафецију Љубишу [...] ниједанпут више

глас нисам *добила* / Толко блесава *нисам* / Три сам године после то у рудник Добру Срећу *провела* / Да га препознаш *не можеш* / Ноћу од болови не могу да *спавам* / Музике тад *свире*, праци се и јагањци и цели волови на ражањ *врте*, пиво и вино и ракија *се није* (ДМ, 12, 14, 16, 21, 22, 32, 33, 54, 144, 214, 254); док ми се поче мозак у вртолац *окретати* / јер им је милије лијенити по бродовима него дома земљу *копати* / гдје му је сву ноћ пошта и весеље *трајало* / у велику одају, гдје се дужди круне и цари *примају* / Света Варвара мученица, која је своју крв за вјеру *пролила* / прије нег што су нам стари крста *примили* / Кад хљеб *печете*, или шеницу *сијете* / не шћаше никад кости из тамнице *изнијети* (СМЈБ, 105, 113, 119, 124, 125, 161); дознавши да се чобанче његовом ђевојком *жени* / Дете које је већ добро ђаволски занат изучило *било* / али јој папуча не може ни на прсте да се *навуче* / отац њезин није је стио никоме другоме *дати* (ВК, 14, 35, 108, 135); и би готов да трговца за гушу *ухвати* / Мати кад га *видела* / али он оцу је *рекао* (ВБ, 95, 106, 115); свака кућа морала је да годишње *плаћа* (МР, 118, 124); Док сам знавао, на писмо с државну тајну потпуно сам *заборавио!* / Јево, овде ми нешто каже да ће ни земуница *затреба* / ја у милицију да останем *нећу* / После искочи демобилизација и ја се после у месну команду у Пуковац и *не врну* / У задругу да уђеш *мораш* (ИИ, 11, 78, 81, 110).

Финални положај глагола забележен је у свим дијалектима српског језика. Појава је забележена како у перфекту и плусквамперфекту, тако и у презенту и футуру. Финални положај заузимају често глаголи који су део сложеног предиката, као допуна модалних или фазних глагола, а често је глагол у финалном положају удаљен од главног глагола за који је везан.

Аутори монографије о банатским говорима наводе да су „малобројни [...] примери где је глаголски облик постављен на крај реченице, по немачком моделу.” (Ивић и др. 1997: 409). Када се јави, глагол на крају је везан за глаголски облик који се налази ближе почетку реченице (по моделу: ни се... оженио, је... био, морате се... јавити), нпр. *Морате се војски јавити, Ни се ниједан са Швабицом оженио*, итд. Овакав је модел чест и у другим забележеним примерима из грађе: *Муј није ћио ћаћа причати* (Лј, 210), *Онoliko гулоштина нијесан у животу на једном мјесту вићела* (Ду, 83), итд.

Иста је ситуација и са сложеним предикатом, где су модални или фазни глаголи одвојени од глагола пуног значења. Забележени су бројни примери у дијалекатском материјалу: *Муј није ћио ћаћа причати* (Лј, 210), *Морате се војски јавити* (Бан, 409), *кад ме стану грчеви ватати* (Ср, 368), *Ја не могу брез њи живти* (Пот, 224); као и у књижевноуметничком и фолклористичком: *свака кућа морала је да годишње плаћа* (МР, 124), *отац њезин није је стио никоме другоме дати* (ВК, 135).

Негирани облик модалног глагола је такође чест у финалном положају у дијалекатској грађи: *Попуштати ти нећу, Нико знат неће* (Лј, 210), *Никад књигџе у рўке узџела нијесам* (УГ, 7), *Ја више у мoју кућу дој нећу* (ГВ, 261); и нешто ређи у прегледаном делу књижевноуметничких и фолклористичких текстова: *Да га препознаш не можеш*. Управни глагол је тако истакнут финализацијом, а Ј. Поповић сматра да овакви експресивни обрти не служе „емоционалној емфазу, него информативној импресивности” (Поповић 2004: 116).

У зависним реченицама су овакве инверзије с глаголом на крају честе: *Моја браћа ка су ишли* (Ш, 74), *кад ме стању грчеви ватати* (Ср, 368), *ја сам црне мукѣ видла кад су Немци дошли* (Ље, 298), *ка су се вођенак у наше село мѣчке лѣгле* (НПС, 564), итд.

У примерима из говора Змијања (*Ако овѣ младѣ ћѣдну Тѣту чувати га, Нарѣдѣло да ја ѣдѣм Турчина двѣрити га*) глагол није у финалној позицији, већ је иза њега редупликација објекта исказана личном заменицом. Ипак, како је овде заменица редундантна, и овај тип примера смо сврстали у категорију финалне глаголске позиције.

С обзиром на то да је говор сваког појединца / информатора условљен различитим факторима (емоционалним, психофизиолошким, затим околностима у којима говори, самом темом разговора итд.), као и да анализирана грађа представља живи, непосредни говор пренесен у писани текст, чини се да ток мисли највише утиче на линеаризацију реченице. Будући да се овде истражује говорни језик, проучавање говорне интонације би морало играти велику улогу у просуђивању који се делови реченице наглашени, јер поред реда речи, у говорном језику важну улогу има и интонација. Како се при транскрибовању говора интонација не узима у обзир, овом приликом можемо показати само различите могућности у линеаризацији пуновредних реченичних чланова.

Он ѣде сваку недељу у цркву. Он се у субѣту обѣња, он не ѣде небѣњат у цркву. Он се бѣња у субѣту па ѣде у недељу у цркву, а он небѣњат не ѣде у цркву да га утѣнаш! (При, 544)

Фокализовани глагол може заузимати три позиције у реченици – основну (граматичку), антиципативну (углавном иницијалну) и финалну. Финалном се позицијом глагола омогућава да се саговорникова пажња усмери на глаголски садржај као на најважнији елемент саопштења. Примери с глаголом у финалном положају су забележени у свим дијалектима српског језика, а нешто су фреквентнији у западним областима српског језичког простора.

У финалном положају су забележени и прости глаголи (*Јѣ ћѣцу овѣ моју увѣѣм*, ГВ), и глаголи као део сложеног предиката (*мѣрам од краја да причам*, Рес; *Пѣчеше моја колѣта радити*, Ље). Ту се често бележи помоћни глагол у одричном облику (*Нѣкад књѣгѣ ѣ руке ѣзѣла нијѣсам*, *Попушитати ти нећу* (УГ), *Србин ни јѣдан ѣста не смије!* (БК) итд.). Иако се финална позиција глагола некада тумачи страним утицајима (нпр. немачким), увидом у дијалекатски материјал и фреквенцију овакве глаголске позиције у таквој грађи, а с тога и у живом, непосредном (раз)говору, чини се да би се оваква позиција глагола у реченици могла тумачити као поступак емфазе. Ипак, не сме се пренебрегнути чињеница да у говорном језику и реченична интонација има важну улогу у просуђивању који су делови реченице наглашени.

4. Положај глаголских допуна и одредби у реченици

П. Ђорђевић ја као нарочито значајну распоредну групу истакао положај глаголских допуна у односу према глаголу, односно положај објекта и прилошких одредби. Као старији ред речи Ђорђевић оцењује објекат испред предиката, и то на основу сложеница (нпр. *дрводеља, крвопија* и сл.), таутолошког објекта, који се увек налази испред предиката (*Бој не бије свијетло оружје...*), и стајаћих израза из народних песама (*Вино тије..., Књигу пише...*). Поред тога, подсећа и да у народним пословицама објекат чешће стоји испред предиката и да је међу њима велики број оних у којима носиоци реченичних акцента нису ни предикат ни објекат, већ нека друга реч. Нпр., како Ђорђевић тумачи, у реченици *Жежен кашу хлади* истакнут је субјекат, а у реченици *Сина жени кад хоћеш, а кћер удаји кад можеш* истакнуте су временске одредбе, а у обема реченицама објекат стоји испред предиката. Ипак, и Ђорђевић налази доста потврда за другачији ред речи, односно за предикат испред објекта, па закључује да је раније био редован ред објекат + предикат, а да је данас редован предикат + објекат (Ђорђевић 1898: 207–212).¹³⁴

М. Павловић је сматрао да се прави објекат у реченици често не издваја довољно од других предикатских додатака. Како он тумачи, „објекатска веза са глаголом у суштини по својој природи другачија је него улога обичних додатака” (Павловић 1975: 233). Чињеница да се прави објекат реализује само уз прелазне глаголе показује да је објекат у таквој ситуацији семантички уклопљен у саму глаголску вредност, да је он део ситуационо дате реализације предиката. Према Павловићевом тумачењу се не може тврдити да је уопште ознака старијег реда речи антепозиција објекта у односу на предикат.¹³⁵ „Разлика два реализациона вида у овоме правцу је индикација изразитијег везивања глаголске вредности за субјекат у једном случају, а мање истакнуте везе у другом случају; али у оба случаја имамо везу, доказ да објекат има семантички условљену директну валенцију са глаголом, а преко њега валенцију са подметом, везу дакле која се околиционално, реторски, уопште условљено изражава јаче реализовањем објекта пре глагола” (Исто: 234).

Опширно о линеаризацији објекта и других глаголских допуна је писао Љ. Поповић. За све ове чланове важи слободан распоред, којим се постиже изразита рељефност реченице. Објекат, тако, може бити у иницијалном положају када се ситуационо или надовезивачки истиче тематски значај објекатског појма (*Пола њиховог живота он је провео у путовању*). Распоређивање објекта на почетак реченице често значи и сужавање реме, чиме се рема истиче, и то нарочито када глагол

¹³⁴ Ђорђевић даје преглед најчешћих распореда правих и неправих објеката уз глагол, као и прилога, наводећи као потврде примере из пословица и народних песама (Ђорђевић 1898: 213–219).

¹³⁵ Павловић сматра да примери објекта испред предиката које наводи П. Ђорђевић не могу наводити на закључак о фреквенцији такве употребе. Однос између позиције предиката и објекта показују једино тематски однос, „јер пословице тематском условљеношћу показују у једним случајевима мирно изложен ток (субјекат, глагол + објекат), а у другим условљен, и то обично семантички: *жежен* је онај који се једном опекао *врелом кашом*, и за кога је *каша* семантички везана за врелину, те *жежен* повлачи непосредно реализовање објекта за субјектом, тако да су и субјекат и објекат у истом односу према глаголу *хлади*” (Павловић 1975: 234).

инверзијом објекта долази у финални положај (*Тебе ја не волим, Пјесму он не слуша, и сл.*) (Поповић 2004: 61).

Глаголске одредбе такође могу имати различите положаје. Одредба за начин се најчешће распоређује испред глагола, и то без обзира на распоред информативних делова у реченици, што представља њену граматичку позицију. При таквом, граматичком распореду информативно тежиште може бити на различитим члановима, како на самој одредби (нпр. за начин), тако и на другим члановима (нпр. на глаголу) (Поповић 2004: 108–109).

Народни говори не показују другачију слику у односу на књижевни језик, а не разликују се у том смислу ни међу собом. Односи у реченицама и синтагмама зависе дакле од реализовања говорног потенцијала и од усмеравања његовог тежишта у оном правцу који захтева сама говорна ситуација, али и од субјективног доживљаја говорне ситуације. У дијалекатској грађи бележимо различите позиције глаголских допуна и одредби.

На ба̀дњи да̀н уне́семо сла̀му кад је ве́чера већ го̀това и ме́тѐмо сла̀му н а̀стал и по̀кријемо и ме́тѐмо по зе́мљи дѐбело, де́ца вџле́ду. Сла̀ме под а̀стал, у̀здице, а̀мове и би́ч, ко̀шиџку сас плѐвом и ту́ ба̀цимо љу̀ске од бра и ко̀штице от шљѝва (Бан, 534).

По̀сл'е ослобо́ђења те́ро Ши́птаре да зџром код његџве ку́ће пи́ју, стрѝц тавѐ то́де моѐ снаѐ. Та́ј е пи́вац би́о. [...] Мо̀раш да пи́јеш, а у Бел'ѝцу ка у Бел'ѝцу, де́те ма̀ло ту́ је пи́ло раки́ју. И најзат џни кат су ви́дел'и да ће такџ та и напи́је, пи́шке оста̀вили и крс про̀зор по̀ска̀ка̀л'и (СМ, 319).

Проучаваоци реда речи у српском језику су се углавном ослањали на писани језик и на основу њега постављали одређене закључке. С друге стране, проучаваоци реда речи који су на уму имали и говорни језик увиђали су да је комплексност ових појава некада толика да је тешко докучива. Чини се да могући приказ линеаризације пуновредних реченичних чланова, бар у говорном језику, чијом се манифестацијом овде и бавимо, јесте један од наслова поглавља о реду речи М. Павловића – „Упрошћено приказивање и стварна комплексност језичких појава”. Како је аутор истакао, „у говору је емоционалност много значајнија него што се у лингвистици мислило. [...] Схватање осећајности само као пратећих језичких појава било би недовољно научно. Емоционалност је укључена у говорне феномене и изражена у говорном току тонски и квантитетски; у говорном формулисању – *хијерархијом реализовања ('ред речи'), инверзијама у реченичном и синтагматском склопу*” (Павловић 1975: 257, курз. С. О.).

5. Положај субјекта у реченици

Како је већ раније истакнуто, обично се као основни, тј. граматички распоред узима низ субјекат + предикат + објекат, односно субјекат + глаголска копула + именски део предиката, што је за Љ. Поповића типично распоређивање главних реченичних чланова у српском језику (Поповић 2004: 16). Такав распоред као базични су истицали и остали проучаваоци реда речи, нпр. П. Ђорђевић (1898: 191–193). Ипак, како пуновредне реченичне чланове карактерише слободан ред речи, и положај субјекта у реченици може бити различит.

Субјекат се распоређује иза глагола „када се за означавање субјекатског појма познатог из говорне ситуације или контекста не употреби лична заменица него нека именица, која често служи за његову квалификацију и за испољавање говорниковог става” (Поповић 2004: 87). Поповић наводи бројне примере забележене у књижевноуметничким текстовима, нпр. када се субјекти у реченици функционално приближавају личним заменицама, тј. када су субјекти речи као човек, жена и сл. (*Бране људи свој праг, ђаво да их носи, Сналазе се момци!* итд.); када су емоционално обојене речи (*Сјео господин на столицу и заборавио – све*) итд.¹³⁶ Истиче да се овакви субјекти одликују слабом тематичношћу и додаје да се у оваквом распореду не ради о инверзији, него о алтернативној варијанти распоређивања, која је знатно чешћа од граматичког распореда (Исто).

Уколико је субјекат тежиште реченице, он се обично распоређује у финалну позицију (*Али није био важан он, него ја*). Субјекат на крају реченице може представљати и информативно слаб завршетак реченице, углавном у реченицама с инверзијом именског предиката и тематског субјекта (*Била је бијела Ана, Па ипак: било је помало смешно то наше венчање*) (Исто: 122). Ипак, и позиција субјекта на првом месту у реченици се може тумачити на различите начине. За реченице са субјектом у антиципативном положају (нпр. *Он је грешан, пасји син*) Љ. Поповић напомиње да се могу двојачко тумачити: „или као емоционално-емфатичка антиципативна инверзија фокализованог субјекта или као информативно неутрални граматички распоред са прозодијски сигналисаним и истакнутим тежиштем” (Исто: 123).

Ово су само неки од начина линеаризације субјекта у односу према информативној структури реченице. Народни говори се у том смислу не разликују ни од књижевног језика, а ни међу собом. Поред тога, говорни језик је склон бројним инверзијама, уметањима и неочекиваним обртима у реду речи. Наводимо неколико таквих илустративних примера из дијалекатске грађе.

Мѡј бѡо тѡ сѡн тѡксѡ вѡзѡо. Дѡм ѡзбѡјѡ брѡду, вѡлѡк плѡмѡн, вѡдѡѡ. Спѡшѡват. Ѡтел. С вѡтрѡгѡсѡѡм. Нѡ смѡ скѡчит сѡ друкѡга спрѡта, ѡ трѡ мѡтра. Стрѡ га. Пѡстѡѡ вѡндеку. Грѡ дрѡжѡ дѡте у рѡукаѡи. Дѡчко. Пѡшѡћѡ дѡте, јѡ дѡте ѡѡти (ЛД, 422).

¹³⁶ Још случајева поствербалног распоређивање субјекта в. даље код истог аутора.

Беше десетар неки Радосав Станојевић, Кнежевчанин, млого добар човек... Био добар за нас... И ту, дакле, педесетине ноћвало е у ксарну болничку, а четри идемо гор у пекарску ксарну – нје имало овамо места, била болничка чета повећана за двеста војника – ранје било и сто [...]. Нама е био поднаредник Живан Тодорвић, пекарски (Ле, 584).

Субјекат као информативно пуновредни члан реченице може заузимати различите положаје у реченичној структури. Од тога не одступају ни српски народни говори, с тим што су у сваком говорном изразу обрти и инверзије у реду речи још више заступљени, што је и очекивано када имамо у виду да се говорни процес одвија увек у ситуацијама мање или више емоционално обојеним.

VI ЗАКЉУЧАК

1. Ред речи и српска дијалектологија

Ред речи у српским дијалектима је област која је слабо проучавана у науци. Поједини српски дијалектолози (Л. Вујовић, Д. Петровић, Б. Николић и др.) су се у монографским описима говора дотицали и питања реда речи, а, нарочито у новије време, има и оних аутора (нпр. П. Ђукановић, З. Симић, Р. Младеновић, М. Шћепановић) који су се редом речи бавили у посебним прилозима. Ипак, питање реда речи у дијалектима српског језика до сада није целовито обрађено, као што није целовито представљен ни преглед досад уочених типова реда речи у српским дијалектима. О томе говори и у нас оскудан упитнички материјал када је реч о овој синтаксичкој области. На другој страни, редом речи у стандардном (књижевном) језику су се бавили бројни лингвисти, осветљавајући питања реда речи и с граматичког (П. Ђорђевић, Т. Маретић, Љ. Поповић и др.) и са стилистичког аспекта (М. Ковачевић, Љ. Јонке, Н. Милановић и др.).

Познато је да се за класификацију дијалеката српског језика по традицији узимају углавном фонетски критеријуми, нпр. замена јата и развијеност акценатског система. Синтаксичке особине се овде не узимају у обзир, иако то није непознат критеријум за неке друге језике, нпр. за македонски, у којем се дијалекатска диференцијација поставља и на основу изоглоса које се односе на ред речи, тј. место енклитика у линеаризацији. Дијалекти српског језика у погледу реда речи показују велику неуједначеност, а типови реда речи забележени у њима често не одговарају међудијалекатским границама које познаје уобичајена класификација тих дијалеката. Међутим, иако с једне стране дијалекти српског језика у погледу реда речи показују неуједначеност, како између различитих, тако и унутар истих дијалеката, с друге се пак стране међусобно удаљени дијалекти српског језика, па и они структурално различити, по низу особина у реду речи приближавају.

2. Проклитизација енклитика

Заменичке и глаголске енклитике, за које у стандардном српском језику важе извесна позициона ограничења, најпре везана за немогућност њиховог смештања у иницијалну позицију, у дијалектима српског језика имају шири спектар позиционирања. Најочљивија разлика међу дијалектима, али и у односу на стандардни српски језик, јесте положај заменичких и глаголских енклитика на

иницијалном месту у реченици (или клаузи) (*Ми е тѹ мѹзо, Су га тѹкли* – Банат; *Ги тѹрале, Смо сѣјали и бѹстан* – Гатње). Тако употребљене енклитике постају заправо проклитике.

Проклитизација заменичких и глаголских енклитика је забележена на делу призренско-тимочке дијалекатске области, али и у Банату, у областима уз румунску границу, као и у српским говорима у Румунији. Проклитизација енклитика се бележи и у неким српским говорима у Мађарској, али и у српским исељеничким говорима Молижана (Италија) и Галипољских Срба (Македонија преко Галипоља). У наведеним је областима проклитизација енклитика позната особина, настала као резултат међујезичке интерференције са суседним словенским и несловенским језицима. Међутим, увидом у грађу запажа се да се проклитизација енклитика бележи и на знатно ширем терену, ка унутрашњости српског језичког простора. Тако, проклитизација заменичких и глаголских енклитика је уочена у Браничевском округу, затим у околини Бора, али и у Смедеревском Подунављу. У фолклористичком материјалу М. Ивковића с почетка 20. века проклитизација енклитика бележи се и у Ресави. Спорадични примери проклитичке употребе заменичких енклитика се јављају и у области северне Метохије, док се глаголске енклитике често бележе у иницијалном положају. Дакле, поред периферијских призренско-тимочких и банатских говора, појава се бележи и у неким областима косовско-ресавског дијалекта. Проклитички употребљена енклитика *се* се јавља и знатно западније, у говорима у долини реке Фојнице (БиХ).

Проклитичка употреба глаголских енклитика у потврђним реченицама везана за аналитички тип футура показује још шири ареал употребе. Бележи се у читавој призренско-тимочној дијалекатској области (*Ће видиш сѹма, и ће га плѹћа на рѹте*), овакву употребу глаголских енклитика познаје косовско-ресавски дијалекат (*Ће дѹђе сѹгорно*), али и смедеревско-вршачки (*ће да бѹдне гѹре*), као и део шумадијско-војвођанских говора у Банату (*Ће да кѹже жѹна*). Енклитички облик глагола *хтети* се у иницијалном положају бележи и у футурским конструкцијама које се граде уз помоћ инфинитива, и то у Банату с обе стране границе (*Ће бѹти крај сѹвета*, србијански Банат; *Ће рѹћи дѹ та лѹда мѹма*, Банатска Црна Гора), али и у северној Метохији (*ћу га врѹтит*). Енклитике помоћног глагола *хтети* се од осталих, дакле, разликују по томе што имају шири ареал проклитичке употребе. За такву распрострањеност можда није без значаја у литератури већ констатована чињеница да се у неким говорима губи разлика између скраћених и пуних форми глагола *хтети*, па се, тако, бележе скраћене акцентоване форме, као и неакцентовани пуни облици. На то може упућивати и забележена енклитика *хтети* иза конструкције *да* + презент (нпр. *да идем ћу*). Примере оваквог футура бележимо у говору Мрковића, у косметској области, у Јањеви и Сретечкој жупи, а северније од ових области конструкција је забележена у Параћинском Поморављу и у говору Левча. Шири контексти у којима је она употребљена показују да је у односу на футурску конструкцију с уобичајеним (с аспекта стандардног језика) редом речи овде наглашена компонента намере, спремности или (само)подстицања говорника на извршење неке радње.

3. ЕНКЛИТИЧКИ НИЗОВИ

Анализа дијалекатског материјала је показала неуједначеност када је у питању низање више енклитика у реченици, тј. линеаризација енклитика у кластерима. Познато је да у стандардном језику у 3. лицу једнине перфекта глагола с повратном речцом *се* углавном нема енклитичког облика помоћног глагола *јесам*, тј. да се помоћни глагол скоро увек изоставља. Ипак, свеза *је + се*, као и свеза *се + је*, бележе се на читавом дијалекатском простору српског језика, иако с неједнаким ареалом распрострањања. Распоред *се + је* бележи се у областима призренско-тимочког (Прешево, Горња Пчиња, Лужница итд.), али и у делу источнохерцеговачког (Горње Цапарде, Дубровник итд.) дијалекта, а прегледани фолклористички текстови показују готово исти ареал употребе *се + је* (Космет, Лесковац, али и Топуско, Карловац). Свеза *је + се* представља иновацију у реду речи у српском језику, која је настала када је након испадања енклитике *је* (из *се + је*) она враћена аналогично, али у позицију испред енклитике *се*, по моделу других глаголских енклитика. Овај модел линеаризације има знатно шири ареал простирања, па се бележи скоро на читавом терену српског језичког простора, и у свим дијалектима. У науци је изнета претпоставка (П. Ђукановић) да се морфемски спој *је + се* јавља у реченицама којима се обележава радња или стање на чију реализацију лице коме се приписује радња не може утицати, док се у осталим случајевима *је* изоставља. Чини се да се овакво тумачење може пренети и на ареал шири од драгачевског говора.

Енклитика *је се* бележи и испред личних заменичких енклитика (*џтац је га вџлио, оставџл је ме*), такође на широком ареалу српског језичког простора, у староцрногорским и љешанским говорима, Ливну и Дувну, Ваљевској подгорини, Мачви, Драгачеву, Горобилу, али и у северној Метохији, Црној Трави и Власини, Заплању, Бучуму и Белом Потоку. Енклитика *је* испред заменичких енклитика се бележи и у иселјеничким говорима Молижана и Галипољских Срба, као и у говору тукуљских Раца у Мађарској. Иако је енклитика *је* остала по страни општег покрета преласка глаголских енклитика испред заменичких (нпр. у стандардном језику), у неким говорима се, чини се, она у том смислу придружила осталим глаголским енклитикама.

У неким се говорима бележи старији распоред енклитика у кластерима, па се, тако, енклитика *се* јавља у препозицији заменичких енклитика у генитиву и дативу (*ја се га сјџћам, грамофџн се нам поквџриџ*). Оваква линеаризација се бележи у говору личких јекаваца, у Змијању, Драгачеву, Славонији итд. Старију линеаризацију представља и положај личних заменичких енклитика испред глаголских (*наше вџта ви су отвџрене, џн ти би рџка*), што је појава коју бележимо у тзв. архаичним српским говорима, односно у делу призренско-тимочке дијалекатске области (Ђаковица, Призрен, Летница, Гора), али и у неким зетским говорима (Црмница, Љешанска нахија, Комани, Ријечка нахија итд.). У зетским је говорима ова појава, ипак, везана само за употребу енклитичког облика глагола *бити* у потенцијалу. Иако је познато да периферија у начелу боље чува архаизме од центра једне језичке територије, линеаризација енклитика у кластерима показује да ни архаичне особине нису у свим периферним областима у једнакој мери заступљене. Призренско-тимочки дијалекат,

познат по низу архаичних језичких црта, у потенцијалу има новији распоред енклитика (*мѣтак би га погодѣја*), управо као у стандардном језику.

4. Негацијско *не*, упитно *ли* и компаративно *нај*

Ред речи у негираним конструкцијама и типови линеаризације речце *не/ни* повезују међусобно удаљене говоре српског језика, пре свега оне који су се развијали у оквирима међујезичке интерференције. Речца *не* се у призренско-тимочкој дијалекатској области бележи одвојена енклитикама од глагола на који се односи (*Не се познáвамо, не ме знáје*), али је појава присутна и у говорима Баната, с обе стране границе (*Не се врáча нѣшта, не га пáмтите*). Овакво *не* има двојако порекло, једно је настало редукцијом пуног одричног *неје*, и такво *не* је најчешће под акцентом (*не ни убáво*), а друго представља одречну речцу (*не се бóјев*). Примери с речцом *не* одвојеном од глагола јављају се у презенту, с одричном речцом испред енклитике (*не га пáмтите*), у 3. л. јединине и множине перфекта (*жéна не му рáђала*), где се заправо ради о *не* редукованом од *неје*, и у заповедним реченицама (*не ги отвáрајте*). Највише забележених примера је у 3. л. јединине и множине перфекта, што није необично ако се узме у обзир да су овакве редуковане форме примећене и на ширем ареалу. Тако, редуковано *ни* (< *није*) бележи се у говорима Баната, Срема, Шумадије, Смедеревског Подунавља итд., односно углавном у оним екавским говорима у којима је замена јата у одричном облику глагола *јесам* претежно икавска (*ни му нѣшта фáлило, ни се дáла прѣварити*).

Упитна речца *ли* у призренско-тимочкој дијалекатској области показује различите позиционе могућности. Тако, она у овим говорима може заузимати иницијалну позицију (*ли ти казујем?*, *Бáбо, ли сам јá твој унóк?*), али и финалну (*ће ми помáгаи ли?*). Речца *ли* може бити у постпозицији енклитичког облика глагола *хтети* (*ће ли дођете?*), а у реторским питањима која у себи носе и нијансу приговарања и грдње речца *ли* је позиционирана иза речце *не* (*Не ли ти прѣчам?*).

Суперлативна речца *нај* се у дијалектима често бележи одвојена од компаративног облика придева (прилога), односно глагола или именице, најчешће заменичким и/или глаголским енклитикама (*нај ми је бðље тáко, нај је лѣпши бѣо, нај би бðлѣ устијевð*). Појава је забележена у различитим дијалектима српског језика, у ливањско-дувањском говору, у Змијању, Банији и Кордуну, Мачви, Бачкој, Левчу, Лужници, Понишављу, Заплању, Гатњу итд. Дијалектолози ову појаву често оцењују као експресивну, која служи за јаче истицање компарираниог појма. Речца *нај* у делу испитиваних говора показује и одређену самосталност, када се користи и као део конструкције у којој се фокусира прилошко значење (нпр. „највише”, „најчешће”, „најдаље”), ширећи тако домене своје употребе (исп. *нај ми трéба, нај смо се сѣгтали, ишла сам нај до Пíрот*).

5. Информативно пуновредни чланови

5.1. Атрибут

При линеаризацији информативно пуновредних реченичних чланова дијалекти српског језика показују приличну уједначеност. Тако, као и атрибутска препозиција, за коју се данас истиче да припада неутралном реду речи, тако се и атрибутска постпозиција бележи на читавом српском језичком простору, и у свим дијалектима. Забележена је и у исељеничким говорима Молижана, у српским говорима у Румунији, у говору тукуљских Раца итд. Постпонираност атрибута су дијалектолози често објашњавали страним утицајима (нпр. арбанашким на југоистоку и румунским на североистоку), или су пак у оваквом реду речи видели потребу говорника за наглашавањем. Како се постпозиција атрибута бележи у свим дијалектима српског језика, може се претпоставити да у неким говорним контекстима атрибутска постпонираност може бити резултат говорникове потребе за наглашавањем. Ипак, не може се искључити ни могућност да су страни утицаји (нпр. румунски, арбанашки) дали подршку постпонираној употреби атрибута у оним случајевима када он није наглашен.

5.2. Атрибутске и друге синтагме

Поред препонираног и постпонираног атрибута, у свим се говорима српског језика, с нешто мањом фреквенцијом у призренско-тимочкој дијалекатској области, бележи раздвајање атрибутских синтагми енкликатама (*големá је пијани́ца поста́л*, Бучум и Бели Поток; *мо́ја је ма́јка зна́ла*, Ваљевска Подгорина). Бележи се и раздвајање напоредних синтагми (*Ђетку сам и Жарку пи́са*, староцрногорски говори; *ја́ смо и Драга́н*, Колубара), и то нарочито у западнијим областима српског језичког простора, као и ономастичких синтагми, чији су делови у најчвршћој међусобној вези (*Зе́ка је Буљубаша знао*, Мачва; *И Кру́шев је Дб плаћо́ њему́ порез*, Обади). У том смислу је чак потврђено и раздвајање појединих сложеница (*Добро смо стојећи́ били*, висока Херцеговина).

5.3. Глаголска постпозиција

Финална позиција глагола, која се често оцењује као карактеристика Вуковог језика, али и старијих писаца уопште, такође се бележи у свим дијалектима српског језика. Помоћни глагол *бити* и у стандардном језику може заузимати финалну

позицију, односно може бити распоређен и иза главног или допунског глагола, а такве примере бележимо и у дијалектима (*Они су на п̄дложјају б̄или*, Лика; *И ђна се ӯд̄ала б̄ила*, Драгачево; *Ув̄а̀тили ђни св̄е најбоље п̄дложјае б̄или*, Левач). Када твори сложени глаголски облик, глагол *бити* је често у постпозицији радног глаголског придева. У финалном су положају забележени и прости глаголи (*Ј̄а̄ х̄е̄цу ов̄у м̄о̄ју ув̄ӣем*, Горњи Васојевићи), глаголи као део сложеног предиката (*м̄брам од кра̄ја да пр̄ӣчам*, Ресава; *П̄д̄чеше м̄о̄ја кол̄ета ра̄дити*, Љештанско; *Ср̄бин ни ј̄едан ђста н̄е смије*, Банија и Кордун), као и помоћни глагол *јесам* у одричном облику (*Н̄икад к̄њ̄ӣг̄е̄ ӯ р̄уке ӯз̄ела ниј̄есам*, Ускоци). Иако се финална позиција глагола некада тумачи страним утицајима (нпр. немачким), увидом у дијалекатску грађу и фреквенцију овакве глаголске позиције у народним говорима, дакле у живом, непосредном (раз)говору, чини се да би се оваква позиција глагола у реченици могла тумачити и као поступак емфазе. Ипак, не сме се пренебрегнути чињеница да у говорном језику и реченична интонација има важну улогу у просуђивању који су делови реченице наглашени.

5.4. Субјекат и глаголске допуне

Субјекат као информативно пуновредни члан реченице може заузимати различите положаје у реченичној структури стандардног српског језика. Тако је и у дијалектима српског језика, с тим што су у сваком говорном изразу обрти и инверзије у реду речи још више заступљени, што је и очекивано када имамо у виду да се говорни процес одвија увек у ситуацијама мање или више емоционално обојеним. Исто важи и за линеаризацију глаголских допуна. Народни говори не показују другачију слику у односу на стандардни језик, а не разликују се у том смислу ни међу собом. Односи у реченицама и синтагмама зависе од реализовања говорног потенцијала и од усмеравања његовог тежишта у оном правцу који захтева сама говорна ситуација, али и од њеног субјективног доживљаја.

6. Линеаризација енклитика у оквирима међујезичке интерференције

Познато је да је српски језик у целини гледано део периферије тзв. балканског језичког савеза, док, на другој страни, србијански југоисточни говори припадају Шалеровим балканским дијалектима првог степена. Неке балканистичке иновације су познате готово свим народним говорима, па и стандардном језику (нпр. повлачење инфинитива и прогресија конструкције *да* + презент, грађење футура уз помоћ глагола *хтети*), док су друге познате мање или више балканизованим говорима, пре свега југоисточним србијанским. Сматра се да се зачеци многих појава раширених у разним балканским језицима налазе у балканско-романском језичком слоју. Како су контакти с романским језицима за део јужнословенских језика били од великог значаја, као резултат ове језичке интерференције јавиће се одређене специфичности и на плану реда речи у појединим српским говорима.

6.1. Призренско-тимочки насупрот банатским говорима

За говоре призренско-тимочке дијалекатске области, доскора традиционално називане „староштокавским”, одавно је познато да имају низ заједничких особина са суседним језицима, словенским – македонским и бугарским, несловенским – арбанашким и арумунским, под чијим су се одређеним утицајима развијали и с којима по многим језичким особинама учествују у балканском језичком савезу. Поред тога, не занемарује се утицај ни романског супстрата на овом делу српске језичке области (А. Белић). Периферијски положај ових говора, а затим и њихов контакт с језицима који припадају балканском језичком савезу, условио је другачију линеаризацију енклитика од уобичајене у већини српских говора (*Се љгра, Ми дошли родљаци, Сам имала све*).

На другој страни, банатски српски говори, који највећим делом припадају тзв. новоштокавским говорима (тј. шумадијско-војвођанском дијалекту), али који се делом и разликују од просечног новоштокавског стања, – највећи део тих разлика дугују управо иновацијама насталим као резултат језичког контакта са суседним румунским језиком. Међу тим иновацијама налазе се и оне језичке особине које се поодавно бележе и у призренско-тимочкој дијалекатској области, што се тиче и промене у реду речи, односно проклитизације енклитика (*Се премеће гувно, Ми е ту мазо, Сам се мобилисо* – Банат). Банат се често, и посебно румунски део Баната, издваја као једно од подручја с највидљивијим траговима језичке интерференције, а одавно је констатовано да се у синтакси српских банатских говора могу препознати утицаји румунског језика (И. Поповић), управо нпр. кроз позиционирање енклитика на почетку реченице. Проклитизација енклитика се бележи у области румунског Баната, као и у делу Баната у Србији, пре свега у областима уз Румунију, док је у дубини србијанске територије она ређа (в. 2). То је и очекивано ако имамо у виду да су појаве балканистичких процеса у начелу јаче заступљене тамо где је додир с румунским становништвом био најјачи. Румунским утицајем се тумачи и проклитизација енклитика у српским говорима у Мађарској.

Међутим, ни у једном од поменутих говора проклитизација енклитика се не бележи на читавом терену. Тако, у призренско-тимочким говорима она се бележи на југу и југозападу територије, док ка истоку фреквенција проклитички употребљених енклитика опада. На истоку се она јавља само спорадично, код појединих информатора (као у Прешеву), или се пак јавља чешће иза саставног везника *и* (нпр. у Горњој Пчињи), који изгледа унеколико олакшава такву позицију енклитике. У грађи из тимочко-лужничких говора не бележимо проклитизацију енклитика. Оваквом ареалу распрострања одговара и стање у суседним језицима, на једној страни, бугарском, а на другој, македонском. Док се у бугарском не бележе проклитички употребљене енклитике, тј. енклитике су везане само уз везник *и*, северномакедонски говори, који у основи имају низ типичних српских језичких особина, разликују се управо по овој особини у реду речи. Област Скопске Црне Горе познаје проклитизацију енклитика, која је део и македонског стандарда, док се у кумановско-кратовској области енклитике често бележе у реченичној постпозицији, а када се јављају у иницијалном положају, углавном су везане за везник *и*.

Линеаризација енклитика у испитиваним говорима, пре свега у Банату и на Космету, показује да је за промену принципа линеаризације у балканословенским говорима од пресудног значаја контакт с линеаризацијом несловенских језика, тј. међујезичка интерференција. Познати су контакти у призренско-тимочкој области с романским и арбанашким језичким системом, а свакако није без значаја ни утицај дела словенских македонских говора као важних посредника у ширењу балканизма према северу. С друге стране, утицај румунског језика у Банату је и јужније (источне области смедеревско-вршачког и косовско-ресавског дијалекта) присутан. Ипак, разне иновације у српским банатским говорима у Румунији нису искључиво резултат румунског утицаја, већ се те појаве посматрају у ширем, балканском контексту, у смислу да румунски језик представља подршку за ширење особина балканског језичког савеза, тзв. балканизма. С обзиром на то да се исте балканистичке иновације јављају у различитим анализираним ареалима, показује се да балканизми нису неке иманентне особине призренско-тимочке дијалекатске области, већ да је у питању развој својствен двојезичним срединама (П. Ивић).

6.2. Структурални паралелизми у другим областима

Проклитизацију енклитика бележимо и у деловима косовско-ресавских (Браничевски и Зајечарски округ, Ресава) и смедеревско-вршачких говора (Смедеревско Подунавље), али и у неким удаљеним областима на западу, нпр. у Фојници (в. 2). Овакву линеаризацију, дакле, бележимо и у срединама које нису двојезичне, бар не у савременом пресеку стања, те је могуће да се ради и о неким другим утицајима, или пак о супстрату. Поменуто је већ да су контакти с романским језицима били за део јужнословенских језика од великог значаја, а вероватно није без тежине ни то што се поменута места налазе у близини великих река (Дунав, Велика Морава, Фојница), које су морале имати значаја у насељавању становништва, при миграцијама, али и у трговини. За косовско-ресавски дијалекат, у коме бележимо проклитизацију енклитика, познато је да је у току миграција свуда дуж његових граница долазило до мешања досељеника са староседелачким становништвом, када су се и њихове језичке особине почеле узајамно мешати. Наравно, треба имати у виду да поклапања с разним говорима могу бити случајна, као и да се у истој језичкој области може развити иста иновација на више страна, јер иновације настају када за то има услова у затеченом језичком стању.

7. Ред речи између архаизама и иновација

Иако по многим типовима у реду речи дијалекти српског језика показују приличну уједначеност, у погледу линеаризације енклитика испољавају и међусобне разлике. С једне стране, неки говори чувају одређене архаизме на овом плану, нарочито када је реч о више енклитика у низу, тј. о кластерима, и то не нужно у оним говорима који се иначе у дијалектологији оцењују као архаични (нпр. заменичке

енклитике испред глаголских у говору Драгачева). С друге стране, иновације у реду речи иду у два правца, – или се јављају као резултат непревредог стања у промени места енклитика у односу на старосрпски језик (нпр. глаголска енклитика *је* која се у неким говорима распоређује испред заменичких енклитика, нпр. *отац је га волио*), или су пак у питању промене које су настале у оквиру међујезичке интерференције, па се јављају као балканизми, тј. структурални паралелизми. Прве се јављају чешће у средишњим областима српског језичког простора (Мачва, Колубара, Драгачево, Копаоник, северна Метохија итд.), а ретко у говорима на периферији (на североистоку србијанске територије појава се не бележи, а на југоистоку по изузетку). Оваква слика одговара у дијалектологији познатој чињеници да често периферија неке језичке области остане необухваћена иновацијама које се шире из унутрашњости. Међутим, други тип иновација је карактеристичан управо за периферијске области, чак и оне међусобно удаљене, што је донекле противно уобичајеном схватању да слабији додир међу становништвом двају предела увек доводи до стварања језичких разлика. Супротно томе, синтаксичке иновације романо-балканског типа повезују и структурално различите дијалекте српског језика (в. 6.1).

VII ДИЈАЛЕКАТСКИ ТЕКСТОВИ¹³⁷

– ПРИМЕРИ СЛОБОДНОГ ГОВОРА –

А. Говори средишњих области

а) Дијалектолошки радови

Црмнички говор (Милетић 1940)

Добра и срећа. Ка оно, Радо-Ђуро и ш њим едан момак. Питаше се з Белом, са мном и^ј осталиема и седоше. Радо наређен, а и^ј они момак у гаће о шампања, цамадан од вицете, гуњ и докољенице о шајака, пџс цариграцки, чарапа и^ј опанке на шпаг – а тада и мало беше. Бело имаше ћер, фистуничица една, а и љепушкаста, па бога ми навалили и да е ишту [...] Остало њешто имањца – ето да се не фалим, по сељачки доста липо – те сестра ми око мене [...] (603) Не бој се, куме, нећу оста гладан, дан ти јенца од бога. Е, ајте, да се дигнемо и да напиемо у слау божу и^ј у здраље домаћиноо [...] Пусто од вино – у фацулед га би чоак носијо, ма га, божа ти ера, вазда знам добро у оу кућу (606) [...] А ние мало, јадан брате, но много и премного. Три пу ми е кућа горела, те сам едну од онија најбољија баштина у поље што имак прода. А њешто сам одужијо, а њешто још ниесам, ного иду на оу пуну добит (607) [...] Ние лако било поћ; узео сам туђе паре и то на коњску добит, а ко куће сам оста^вијо трое лудо ћеце и мнаду и зелену жену, и то на ништа без ништа (609) [...] Оженијо се Нико Јоана Стеаноа, и то на мираз. Ка су у^вече ћели да леже, обљеси Нико по староме црногорскоме обичају пушку о клинцу, а жена му контулу на пушку. О ништа не прогоори, пошто знаваше липо е сѐ он уда [...] Ма она: свуче се и маши рашу под одар (610) [...] Своием јунаштвом истицали су се о данскија доба, између осталија, Годињани кои су били на саману границу Црнице (617) [...] Зато накрми прао на | едну турску лађу, ере да е прова да пробие између лађа, Турци и би дочекали између два огња (619–620) [...] Но ладика, мњесто да га пофали ко вазда што га е фалио, поче га кара што на своју руку иде с Цетиња и што се бие с Турцима, ка су ш њима учињели мир (620).

¹³⁷ Приложени текстови представљају симболичну илустрацију типова у реду речи из различитих области српског језичког простора. Текстови из дијалекатских монографија су преношени без акцената и фонолошких одлика гласова.

Речник косовско-метохиског дијалекта (Елезовић 1935)

Тај човек, с једном оком што је, имао је ражањ од гвојза, те тај час туријо попа на ражањ, па испекао га и изео га [...] А сме ли да заспи?! – Она човек дивљи, пошто се најео, леко да спава [...] Кад му је ђак закрвијо она ражањ у око, она дивљи човек рипијо да га уфати. Ђак немао куд, но сакри се испод угича (548) [...] Увија се овај сиром, шта ће и како ће. После ала му рече: „Да ми причаш једну причу што није никад била [...]” (550) [...] Он лизнуо, и тако му видели уста де су му. После учили га, док није научијо да збори. Питао га краљ: „Мош ли ми обрнут та народ твој, да га прекрстим оћу” (551) [...] Једноме убијо један брата, па пребего у другу земљу. Чуо га овај, па рече: „Ајд д’идем да га тражим ћу” (552) [...] Е пошто је ратовао одек, диго је се Милован сас Тамиле и отишао у Проданчу да се бања (555) [...] Растрча алата, те право у Приштину, у Јашар пашину кулу. Код његове куће у арем, зашто мој дед па имао је врло велику дослакију сас његову (Јашар пашину) мајку [...] Отут, кад је пошао за овамо, да прође ће кроз Манастир. Оће да прође прекај суда. Од пенцера га угледа Џафер паша (557) [...] Одатле Џафер паша диго се те отишао код мајке [...] (Алексу цео је град викао бата) (558) [...] Ја сам с мојема очима видела истога парадеду његовога кад је се закопао (559) [...] По чаршије ишао Настрадаин оца, па свуд куд, кудер иде виче: „Дај ми, Боже, сто лира, ни једну више ни једну мање!” Неки Јаудија нашао се, па му наместијо деведесет и девет лира да нађе [...] Обрнуће ти му се Настрадаин, па пре Јаудије рече кадије (560).

Говор Јањева (Павловић 1970)

Девет брата имали једну сестру! Па гу рекла браћа да гу удајеју. Гу дали, дали гу на далеко, и гу рекли: девет пута у годину ће те узнемо у госте. Оно се учинило, прошло деве-године, ниј[е]н-пут (sic!) несу гу узели у госте! [...] Причам све како видим! Још би кажувала. Не помага. Не ми се види! (170)

[...] Теја да га проба свет Никола. Учинија се сиром [...] Река:

– [...] закољи ми једну крупну стоку, сас крв да намажем ране.

Он не му даја (172).

[...] Она натоварила на човека да га носи овна попу бакшиш [покон] (sic!) да поклони што гу било чаре! Поп гу река: Што тако! Ја ти несам река да ми донесеш. Вера ни не дава. | Човек што је донеја, река му попу:

– Имаш ли главу на себе! Ако га не узнеш овна! Ја съм ти га донеја, ти послаја Бок!

– Себе [Себастијан] (sic!), река, нем (немам) што да прајим. Себо, узни га, пошто га човек донеја! [...]

Он отиша сас-Себу, Себа иша све със њега. После он ги даја [= свима] (sic!) закон [служио им мису] (sic!) [...].

И он заспаја. Киша ударила. Они дошли, викали:

– Дик се, попе, однесе не вода! А! Къд се дига поп, прекрстија и јенџк се утишала вода. После уфатила га ноћ, и ту ноћуваја ту ноћ (173–174).

Летнички говорни тип (Ђуровић 2000)

Е вако. Ми месимо онај љеба кукурузан. Има сито за кукурузно брашњо. Па узовримо воду за кукурузно брашњо, па га паримо. Врућа вода да ври. Кукурузно љеба м^несимо. У црпуљу со пекли од земњу. Заратимо рука^ове. Тепци^е са(г) што су па... ги исушимо. Расплетимо га на танур (163) [...] Па понеки нема деца, нема ништа по себе. Па која женска, па кога остави – домаћина. Судбина божа. Како ће сам? [...] Се слави Божић: сеч'емо бањак, дрво. Дуп се сече за бањак. У каталика вако је. И ви Срби, еве, сечев бањак. Ја сам била и у њи, знам (164) [...] Собрали се људи, гомилу туја. Ха, дошла м^нечка у село! А па, леле, викав наше старе жене: Куку нами! Пашто дошла м^нечка, ће бине гладна година. Није добро мечка да дође у село (170) [...] Имамо разбој и ткајем. Његова мајка има разбој. Покажи му тамо. Ајде, каже, ткај. Сам села па ткајем с обе руке. Ајде, каже, престани, постављај савелјку, мрдни је^ну ногу па другу. Ја једну па другу, па ткају, па пристани (= престани), па притисни. Он, каже, ајде да ткајеш. И како бацаш савелјку натамо – навамо... ткајем (Савелјка се каже). И ја све тако. Су ме снимали (171) [...] Е после перемо га у р^неку па га сушимо. Има како толико јено дрво, пљосно мало па ми тучемо. То се зове паљ |ка, а (о)во се зове (ће ти кажем кько се зове, сам заборавила) – трлица [...] А за то време слабо је имаја и памук еве да купи. И основа, и потка – све конопље. То предемо. Прије дванес сати нема л'егнување; ако не, го ће сидиш. (А)ко радиш, ти имаш; ако не, нема. Јез, живота ми (172–173).

Белешке о биограчићком говору (Ивић 1978)

Воде де се вабрика гради биле су турске куће, мој ми је свекар причо ка сам ја дошла. Каже да је то било село турско. Кат кукуруз копамо, ка се оре, нађу се турске паре [...] Пробушимо ми то па носимо око врата. Огрлицу мету девојке. Не може да поцрни никад та пара турска. Налазили смо и цреп турски (170) [...] Извадио је сандук от камена и у њим је био леш. Само су кости биле. Мој је девер гледо. Човек само с костима. Меса нема. И један лонац златни пара и једно сикирче [...] У старо време било је шума много. И жир је рађао много. Био је растов и церов жир и граничев (171).

Говор села Обади у босанском Подрињу (Симић 1978)

Ка[д] сам ја био, овај, обично чобанин један, па почео сам чуат тридесет коза, па сам чуо, и сваки дан чуо, и нестает јене по јене, јене по јене, и доћеро сам на три козе

[...] имо сам торбицу упртњачцу, у њој љеба нисам имо..., па ја, ко сиротиња [...] Идем ја, реко, за Ужчку Пожегу [...] Па била пруга, пруга била, воз, правио с[е] (111) [...] мој ђед Симо навратио се овде и попио јену кофу воде, ил је ракие, не знам шта е. И онда увратио се у Тањиће [...] Он иде и шути; тамо прешли у онај до, у [о]нај кестењак, Драгца, ономо, чим пређеш бриег, онај ће дебели онај кестен, ка[д] се свали ован велки, волики рогови, и уват се са њим у крст, у кост се уватли (112) [...] и нађе опону о глогу, од лампира опона виси ко кожа овновска [...] И он је јадник молио да ноћи у кући, нису му дали, и он је ноћио у некоме сиену и смрзле му се ноге, и они изтра нашли га у слами, и некако се до[в]уко до у Сребренцу. И Крушев је До плаћо њему порез док је год он био жи[в] [...] И онда он је дошо, био у Крсташу, он је Љубин неки тетак, и навадла се нека и[з] Залујја гатара [...] Имо е оваца добрие (113) [...] Мрк ован, ка се сунце намири, по Палцима ода, мрк ован, фсеће ноге. То ми е ђед покојњи причо, Максим, ал он се ние плашио ништа (114) [...] Нисам добро, па ет, Мићо. Неки сам даншла там доктору, па заустља ме у бонцу. Реко [...] „Ја ћ тебе молти, богати, реко, нема м, реко, ко ради: зет ми на послу, шће[р], реко, ситна ђеца.” „Макар да с’едим у кући”, реко. Он мен прописа лиекове [...] не знам ја, младић неки, не познам га [...] Кад јај [ја и] Милош и, био и Милош, ови ваш, чича вам, био на копању, и Богдан, у мене матори (116).

О говору Змијања (Петровић 1973а)

А како е Ђур^нца ишо, у чардак тамо уђе. „Помоз бог, Турци!” Нико ништа. „Помоз^н бог, Турци!” Нико ништа. „Здрао, Турци!” Нико ништа. А он, да простиш, оне свое шарволе старинске скала, па да чучне, да врши нужду, знаш, нође. „Да им мајку (псује) турску, ја ћ врш^нт нужду” Номој, Ђур^нца, ево нас!” Шта ви, Турци, рад^нте, не називате бога! Не вјер^нјете ни у што!” Кад онда устану тамо, помире се, ће тевер^нч^нт, пити каву (196) [...] Осуши се она фино кожа, изрежеш на не опанке како могу бит и украсиш опуту, мореш и о танке коже говађе, а мореш и од овчи^не, па усучеш, уск^нселиш у води, узмеш куку дрвану, па усучеш ону опуту, па се осуши, ко от канапа дође (197) [...] Ја казти: пас насрно на чоека, ја ш њиме се трга, нос^нла кабо, то нос^нла у рукама, кабо млијека киселога и варива некаквога, у двије руке носим и шта сад могу – просула ту канту и нијесом могла вечере дони^нет чоеку, но сом се после врат^нла и одни^нела му вечеру (200) [...] Шта смо?! Нијесмо рад^нли ништа (псује). А он отвори... оно... печетлија флаша она... Усу Видосаву, па мојој матери, па усу покојној мојој жени. Жена неће, само пољуби. (Онда е било пољуб^нти у руку) (202).

Говор личких јекаваца (Драгичевић 1986)

Сиромак неки Драгица Продановић правио кућу. Валило му горе. Шта ће? Тамо стубови почупани стари – нуви усађени. Договори се с кумом (бијо му тај Мијо кум): Ајмо одњети стуб! – Ајмо! [...] Али ту су ватали њи, ту е била една колонија која е за време Аустрије ватала те ајдуке. Некакав капетан, звани Душан Дробоња, има е нечовјечан обичај. Кад он увоти ајдука, онда превјеси га преко банка и даде му двадесет и пет батина (205) [...] Нисам бијо ја у првом рату пошто сам ја бијо млат. Само су била ми два брата и два стрица у првом рату. Била велика глад, разумијеш ти,

као доље Далманција и не знам тамо (206) [...]. То била дубока Босна – нијесу знали ништа. Закољи овцу јаловицу, закољи па сасјечи – ш њум у-нај велики кота. Скувај – уно проспи, а месо само једу. Та тетка моја, кад је дошла тамо, ондак ти је она знала по нашки. – А, вели, не то радит тако! (Баца дроб, баца цигерицу – све побацивало, само месо једу скувано) [...] Четири брата била су заедно [...] Ма што ћу ти причати, сунце мое... Ти ћеш пагати, а ја могу нама покров и у гробље [...] Кад оно, јадна ти мајка, дође он: Веза! А сутон бијо, други јула – седми мјесец. Ја, ниесам га заборавио, ј... му дан (207–208) [...] Отму нам све. Има сам пушку ову маузерку и узели силом. Има ја доламицу талијанску – свукло мене свега (208) [...] Унда из Бихаћа се возило жито и ис Крупе ту на пијацу. Вјечито, јер дочим ту није било доста жита [...] Све на иглу се с таре узимало то. А то лијепо било. Чарапе памучне бијеле обуј под оно па, унда, лијепо кроз^с оно. А дивота [...] А договарали смо се – ишли, дочекали аутобус лапачки, па убијо је покојни Ишо еднога усташу у тијем колима прије устанка [...] И ту мене Стево вратио покојни (209).

Ијекавски говори Поткозарја (Далмација 1997)

Кешћ (Кесић) Саван, он је бијо мој командир чете ка смо освојли Приједор четерес друге. Кренли смо, разумјеш ти, без опалеог метка (221) [...] Није ћио да се жени, па смо ишле соват га... Ишла би ја тамо ако он дадне [...] Ашиковање у моје доба било је другачије него данас, ашиковало се кријућ... Данас је боље него прије [...] Кад је почела офанзива, бјежали смо за Козару. У јулу мјесецу четерест друге био је пад Козаре и тад ми је чоек погино. Остала сам са двоје нејакије дјеце [...] Прије се држало више стоке. Мој ћаћа је имо педесет коза, осамдесет ваца, неколко крава у авлији (222) [...] Сестра му је била Стојна парица, дваес друго годиште, а он је бијо пуно стари од ње... Из логора су нас ослободли Инглези. И ја сам била са осталим женскијема (223) [...] За Козару ишли смо колма. Повезли смо и строже... Уватли су ми оца и одвели према Дубици. Били су поватани и многи други. Мој стари брат и ја остали смо с мајком. Са себом смо водли краву [...] Треbam да рекнем како смо ашковали. Сад је то други нарашћај... Одранла сам двоје дјеце без оца њивога. Онда је он дошо по мене, а мени дркћу ноге, бојим се... Било ме је стра кад се авијон спушћо... Док вићам нашу заставу, канда ме девет сунаца огрије... Није било телевизије, није било радиона. Мушки су носили откане кошуље. Од лана и конапље се то правло [...] Нај сам више радла с тачкама. Будне некад и двиста метара за вози... Они ме годишно обаћу једноч. Ја не могу без њи живти... (224) [...] Смјестили су нас у једну школу. Лијепо су нас наранили... Тако око девет сати ноћи дође чоек, онако онизак, потпуковник је бијо по чину. Поздрави се с нами: „Здраво другови, ви сте прво робље наше југословенско који сте дошли.“ „Јесмо!“ „Би л ви били ради обући се у нашу армију, да чистимо даље, непријатељ се налази пред Загребом, око Сиска закопан...“ „Би, како не би.“ И ја сам се пријавио да идем са партзанима [...] За вријеме козарске офензиве, оћеани смо из Козаре, пустош је остала. Шенца нежевена, курузи неокопани... [...] Како смо одали по тијем њивами, тако смо наилазили на људске кости и те смо кости скупили, сарањивали и(х), у житу томе зреломе (225) [...] То је све направито у зимно доба. Нај сом стари у селу (226).

б) Историографски и фолклористички радови

Мемоари (Бранковина) (Ненадовић 1969)

Cela moja prošlost bila je burna i vrlo promenljiva, ali bez ikakvog straha osvrćem se ja na nju [...]; sa carevima govorio sam slobodno, a katkad zbunio me je govor prostog kmeta (3) O svemu tom ja bih vam usmeno pripovedao, draga deco moja (4) [...] Moj otac imao je više sestara i braće, od kojih samo najmlađi brat Jakov jošte živi, koji je u vreme Karađorđeva rata bio komandant valjevske nahije, a posle došao na moje mesto u Sovet srpski [...] Otac mi je pričao: Kad su Nemci hteli vojnu na Turke da podignu, slali su mu proklamacije, te je on bacao kroz | prozor u džamije valjevske, no Turci ne poplaše se, (5–6) [...] Pre toga ugovori s njima Jovan Čardaklija, Đikić i Vlajko Beogracki da im kapije otvore (6) [...] Kod njega stajao je tolmač. Pita me: »Jeste li vi Aleksa, knez valjevski?« (9) u ta vremena i Koča dole oko Morave podigne čete i Turke počne tući, zato i sada Moravci zovu ono vreme »Kočinom krajinom«, a za ćesara | Josipa rat ništa ne znadu (11–12) [...] Osim toga plaćalo se veziru porez na mešćensku glavu po sto groša, a katkad i poviše, a caru plaćalo se harača po 3 groša i 2 pare. Knezovi krili su glave (12) [...] a i hadži Mustafa-paša iz Beograda išao u Vidin i žestoko se tukao. Drugi, pak, veziri tajno su uzimali novce (mito) od Pasmadžije i nisu hteli od sveg srca tući ga. (14) [...] Hadži Mustafa-paša vrati se s vojskom u Beograd a Paskan-oglu pošlje svoju vojsku da Beograd uzme, i svu Srbiju poda se pokori, a i Bosnu da sebi prisvoji da se lakše od sultana braniti može [...] Knezove držao je kao svoje sinove [...] Crkve i manastiri stari počnu se opravljati i iznova graditi (15) [...] Posle smrti popa Stanoja otac moj zapopi brata njegovog Panteliju, koji je učio malo u manastiru Studenici, i popa Matu, koji je učio kod Svetogoraca putujući (19) [...] Čete oko Beograda predvodio je Radič Petrović, koji je posle s Nemcima na Francuze kao kapetan vojevao i nemešag dobio, a uz Karađorđev rat to sve ostavio i nama u pomoć došao (21) [...] »A zašto, Aleksa, ti nećeš da ostaneš u našega cara službi [...]« [...] Kako su Nemci otišli, a Turci još svoje sudove ne postavili to moj otac počne suditi kao knez (22) [...] Ono malo stoke, da imamo kome, u pola cene prodavali bi, no trgovaca nema [...] »Ne bi li dobro bilo da predložimo veziru i obreknemo našu vojsku u pomoć dati mu? [...]« (29) [...] Moj se otac vrlo tome obrađuje (39) [...] a još više mrzili su ga zato [...] što je neprestano dogovarao se sa drugim knezovima [...] Milovan, kneza Nikole Grbovića sin (40) [...] a narod s pozorja razbegne se, a Turci Valjevci poplaše se, i odmah počeli su jedan po jedan tajno od drugih svoje važnije stvari pripremati (42) [...] Moj stric kaže im da on ne sme među Turke (43).

Ресава (М. Ивковић)

Дућан-се направи голуб, а-Турчин кобац, и-ту јурише се, јури кобац голуба, изишла царска ћерка пред-двор, голуб паде царске ћерке на-крило, и-начини-се прстен (94) [...] Имао цар брата свога, па-видео ге-ће-заостане царство на-њега, па-казао [...] „Не-да-ми брат мој да-остане царство на-мене [...]” (292) [...] Кад-је-било ноћу, она-је све-се свукла била, и-код-њојзи-је сабља позлаћена уз-њу метнула. Кад-је-се-он диго, видело-је горело [...] Јербо она-се оданде угради просјак, тако ишла по-белем свету, се-ранила лебем (294) [...] И оданде брго-је сео уз-ватру, и-сви-су мајстори и-газда у-воданицу у-оно магновење увишли, и-сви-су просјака упитали [...] Јел-си-ти учинио? [...] Тад-просјак увиђе у-царске дворе, и-просјак нареди да-се-ископа корито велико да-окупље царску девојку (295) [...] И-он оданде пошо, па-се-јопет повратио, па-је-му-дао још један дукат за-другу реч (301) [...] Човек онда-се вио там и там, и-остали-му два детета код-куће. Он повео ту децу да-ји-надничи, да-ји-рани лебем, па дошо до-једне воде велике. Узо једно дете-да пренесе на-ту воду, а-једно оставио на-обалу, па упуштио то дете, с-удавило у-воду (315) [...] Па-онда прегне на-једну страну, и-обећа-му да-ће-му-жену сутрадан да-доведе (336–337).

Ужице (В. Жуњић)

Биберац пође, и идући тако којекуда наиђе на пећину змајеву (27) [...] Сутрадан дигне се и оде у лов, а увече опет баби на конак, а баба му рече као и прво вече, и он преноћи. Кад трећи дан осване, он се дигне па у лов (87) [...] Док тек из прикрајка Циганин неки [...] Цига, зет царев, па се баш хвали (88) [...] Цар кад то чује, нареди те Цигу обесе (89) [...] Одмах се сав двор поруши и у црно завије (90) [...] Цар пошаље да му зета траже [...] Он одмах помисли: ујак ми је погинуо, дај да га тражим, па пође тражити га (91) [...] „Твој отац радио је радњу коју ти не смијеш никако радити, јер ћеш главом платити” (144) [...] Цар поручи [...] ако то не учини, неће на њему главе бити (145) [...] Еле круна падне на неког краља двор (154) [...] Кад одједанпут жаба скине жабљу љуску и изиђе дивотна млада, какве у свету није било. Од тога доба почне он вребати како би јој украо ону љуску жабљу (155) [...] Близу њих била је нека воденица, у којој нико није смео заноћити (197) [...] Затим ето ти мачке где вуче руку од кћери јој (199) [...] „Да ме хоће узети Јова, родила бих му сина златнорука и кћер златнокосу” (245) [...] „Из детињег гроба изникле су оне јеле, а после знаш шта се догодило” [...] стане причати: како су из два детиња гроба изникле две јеле, па једној гране златне а другој чекиње златне (247) [...] Јова кад то чује узме оне две отпаднице па их одведе у поље (248) [...] Најпосле најстарији брат дигне се да тражи службу (322) [...] Еј, болан не био, шта учиних! (326) [...] „Ево ћу те пустити из вреће, а ти мене у њу вежи” (359) [...] „Слуго, ако Бога великога знаш, доста је” (365).

¹³⁸ Не наводимо ближа територијална изворишта забележених приповедака.

Славонија (М. Обрадовић)

Сад ће човјеку на једној заповиједи рећи сусједи му: „И боље, сусједи, што немаш дјеце (59) [...] па да ми Бог да и деведесет и девет синова, ја бих био срећан и задовољан; овако немам зашто Богу драгом да захвалим (60) [...] онда ће цуре покрити свака свога марамом, те кад буду о поноћи сви у првом сну тврдом, доћи ће стара вјештица и свој твојој браћи поодсијецати главе [...] Пуница ваша је вјештица [...] Начини се весеље велико, праве се јела и пила за вечеру (65) [...] Сваки брат легао је са својом [...] он се полако диже и праметне се до зида, а њу полако згура до краја да она то ни осјетила није [...] И одсијече вјештица деведесет и девет глава, али задња глава не би његова него цуре његове а најмлађе кћери вјештичине (66) [...] Али њему не дао враг мира (67) [...] „Ти знаш да ће отац твој бити јадан на те због браће, јер ће мислити да си их ти негдје затрајао” (68) [...] „Виловњак коњ у леденом мору убије свакога ногама ко му ублизо дође” (69) [...] онда набацаше коже биволске на магарца и добро их засмолише [...] Удари коњ први пут и отпаде једна кожа с магарца. Удари други пут, спаде и друга кожа бивоља (70) [...] Кад трећи пут рече: устани дјевојко, ал’ се бунар потресе сав (71) [...] Али цар лукав, не да се преварити, већ рече: „Скачи најпре ти, па ћу онда ја” (72) [...] и не могао ни један доконати шта би то било с њиховим старцем (186) [...] Али и он прође као и најстарији му брат (187) [...] „Бог га сатро, дође неки враг, украде ми га и ја остадох без њега. То ти ми је врло жао” (187) [...] „у његовој башти велико је воће, на сред тога воћа јабука је дрво” (поез?), „ти мени јабуку, а ја теби твога оца трс” (189) [...] „штала је отворена, пуна лијепијех коња, усред сриједи златан је коњ” (190–191), док одједном међу злаћаном јој косом запази једну обичну просту лисичју длаку. Сва коса сја се као сунце (193) [...] Али, чим се јехватио, кад нестане коња (194) [...] И тако је живио он са женом својом до вијека свог срећно и задовољно (197).

Херцеговина (Ј. Мутић)

Онда пита га крме: „Што се врати, вујо? [...] Бога ми не понио брашњенице, па се вратих да те изједем” [...] „Нећу, Бога ми”, рече коза, а вук се не море да испење, и тако прође (6) [...] удари ме су два маља гвоздена (8) [...] „Што ви не учинисте што вам ја рекох?” Слуге реку: „Ама смо учинили, Бога нам” (11) [...] Онда ухвати див Јовића и извади му оба ока, метне га на коња ђогата и однесе [...] „Видите ђогата Јовићева, сина царског!” (80) [...] „А ево сам оженио и најмлађега, па ће и њега брзо нешто однијети” (176) [...] У том граду био је један цар (177) [...] Цура изиђе на царске дворе, и цар и кнезови дочекају га и мјесто му начине [...] „Немој га сјећи, већ га спреми у земљу дивску, нека украде круну цара дивског” (179) [...] јабуко, слатка ти си и лијепа ти си (180) [...] Сад он помисли да је се његова жена удала (298) [...] И тако ходајући по свијету, дође једноч у Њемачку, управо пред дворе цара њемачкога, па почне лупати на врата царска (389–390) [...] Наједанпут малом је Николи утужила жеђа, па је своју мајку молио да му окле воде донесе (392) [...] Једанпут се разговарао неки пашалија турски с некаким знаним човјеком (420).

Топуско (Ј. Воркапић)

Кад је овај видио да га се неће да окани, запита је како и чим хоће да је убије (17) [...] Кад је орлетица видјела своје тичиће живе, зарадова се толико да је својим чудноватим гласом закречала тако да су све горе одјекивале (23) [...] „Благо ли си га и мени и теби, да је он жив, мој синко, то ти је био вриједан, радин и брижан господар” (118) [...] Дозна ти он да у царској башчи има нека јабука код језера, и ко убере само једну јабуку с дрвета тог, остане на мјесту мртав (119) [...] Ти онда узми све оно месо, па побаци у море, а од цара рибљег добићеш такође једно перце [...] од цара гавранског добићеш једно перце (121) [...] Цар га сад уведе у један амбар пун, Бого, као око, пун пунцат свакојака жита што га има под овом капом небеском (122) [...] Ови га пусте, па га питају куда се подигао, а он им рече све по реду [...] па како га неће никако да пусте кући (135) [...] како га неће да пусте док не донесе три длаци од врага (136) [...] Он кад ступи пред цара, каже му одмах рашта је дошао [...] „Царе, честити господине, мој ће господар повести силу сватова” (182) [...] Овај на букви све је ово чуо [...] они други уплашише се и побјегоше (209) [...] У томе царству била је царица, која није могла никако одхранити дјетета [...] Цар кад чује лајање и вијање, помисли одмах да ће бити нешто (210) [...] Мало било, дуго не трајало (228) [...] Кад је Јово ове гласе разумио, јако се сневесели, али Бог му рече (235) [...] А цар кад видје, повика први (237) [...] Док се она јадница забавила својијем мртвим јединчетом, дотле бездушни Гњатија одведе јој и оно једине кравице (263) [...] „Не бој се, оче, ја више нијесам арамија страшни, већ грјешник покајни [...] и кад бих сваки дан молио се непрестано за тебе, све те моје молитве не би биле кадре” (265) [...] Једанпут разбоље се старији брат (274) [...] Њихов разговор слушала је куvariца (304) [...] Овај Турчин био је врло богат (308) [...] И доиста, овај је оставио се од сад крађе (347) [...] „Затвори их у моју шталу воловску” (348) [...] „Ето видите, Турци, не хтјела бештија једна дати кључа да извадим ваше новце” (355) [...] Кад дошли близу села на бријег више куће Стипине, развезе Иве из све главе (366) [...] „Па добро”, вели му Свети Петар, „кад ти неће нико да буде кум, ево мене” (425) [...] па ма ја ни с козом не орао (425) [...] У томе зовне га планинка, да је готов ручак (447).

Карловац (С. Ђурић)

Потом старац вечера па леже спавати [...] а кад се је пробудио, било је већ свануло (43) [...] Кад су се старац и баба вратили од цркве, па не нађу малог, одмах стари отрчи да види је ли му коњ у комари (55–56) [...] „и онда ћу ти дати кћер своју, а ево ти новаца за трошак” (131) [...] Али овај човјек био је враг (157) [...] „Ако ја тебе изневјерим, осушио се као овај грабић, а не могао умријети док се кроз ову сламку не провукао” (212) [...] али најпослије је враг пресонта и она обећа издати га (213) [...] „и ево ти ове сабљице, па што год јој речеш да дела, она ће урадити” [...] Он кад види да ће га ујести, рече сабљици (215) [...] Кад замало, дође тога грофа кћи што му је украла ствари (216) [...] и насред те пећине стоји златан сто, и на њему златан пехар пун вина, и чаша златна, и она пуна (219) [...] Кад оне дођу до њега, рече им он (222) [...] а то

мрави диване међу се како има негдје преко три мора јабука родна, и ко би ту јабуку обрао па повadio средину из ње и стрпао у хрпу, да би за сваку ноћ напуниле се оне коруге злата [...] Потом цар оде на прво, а слуга мало застане, а мрав један највећи пита га шта би најволио да му даде (239) [...] Кад му је било десет година, пође му отац орати (241) [...] „Јунаци, ил’ ће бити посве добро ил’ посве зло: ево нешто у пољу сја се, као да је са неба сашло” (252) [...] „онда ме је она познала и заклела ме је да не могао умријети док не измјерио небеску висину и морску дубљину [...] Него кад дође моја ћерка, она иде свако вече звијезде будити, па ћу је питати” (255) [...] па га питају је ли во добар (261) [...] „Видиш, ја сам Бог, а ово је Свети Петар, па сад ето си заслужио с чим ћеш живљети” (262) [...] А тај је Павле био у планини, и кога би год ухватио, убио би га (269) [...] Потом прођу два дана, а Међедовић ишао око винограда, па нађе цара мртва (336) [...] Кад жена то види, отиде у купус ћерати псе, па не могла ни једнога ухватити (341) [...] А Господ Бог му рече [...] и ти га онда привежи за стожер земаљски, па нека буде ондје до суда Божјега [...] и од твоје ће се крви земља запалити (382) [...] А то све гледала је једна чобаница (403) [...] И док он мало посједи, а језеро опет усуши се, а он опет заграби чашу воде (406).

Српске народне приповетке и предања из лесковачке области (Ђорђевић 1988)

„Добро, кума лијо, ај да ми покажеш куде си ти ловила рибе па да заврнем у воду и ја мој реп. Ја ћу наваћам повише, мој по голем реп. Ће има и за мене да се наједем и нанижем низу а и за тебе” (10) [...] Она вода пада, а смок пио воду ону и – цркао (30) [...] Дотле идо и се врати [...] „Дедо, не ли знаш куде је Стаклени брег?” (58) [...] И мајка му спреми и он оде у планину. И отишао је близу језера. Имао је ту неки цбун, ту се сакрије и је чекао (глаг. је) [...] и једна му се девојка много допала – била је лепа млого (60) [...] И деда га увати и гмурне га у казан са злато и га извуче (78) [...] „Напослетку, ајде, но да пазимо немој да ни побегне, јер ће нам главе да литну од цара” (83) [...] И ондек шта ће да буде. Решили да сви аждери – јунаци нападнeв га и дошли у авлију (94) [...] Оно дете постало јунак што не постоји већи у свету, али она тетка његова држала га (97) [...] Он се је много љутио што су заклали рибу. Пре је волео да му умре жена, а риба да није заклана (99) [...] И ће идeв маћија и муж ву и ћерка ву. Спремив се ће идeв (139) [...] „Ја ћу да умрем и не просто ти било ако узмеш другу жену, но само која има круну на чело” (141) [...] Оне ћутале, несу смејали да кажу што је туј била свињарка, јер су мислили да је свињарка се натресла над млеко и цар да је нашеја неко труње у млеко и ће ги за тој погуби (146) [...] „Дедо, знаш ли на онуј алу троглавку кућа куде ву је?” (151) [...] „То што си ти платио 10 паре мој дуг и си бадио љагу с мога гроба и зато сам тебе ово учинио” (159) [...] Онда младић онај постане цар те земље (165) [...] Царевић сети се оног рака, прижеже длакице (168) [...] Браћа му дошли па си причали како је било, а он ги слушал и ги питал (188) [...] „Не ли ћеш ме изедеш да те скинем да не изгориш” (196) [...] „Добро, оћаја ли би да питаш и за мене?” (207) [...] „Добро, с’г да ми кажеш, срели су ме једни орачи и су ми рекли да те питам за њи” (210) [...] „Да ти вратим паре сам дошао” (242) [...] И Бог оде и се пожали код св. Николу (245) [...] Дошеја Велигден, а кућа празна: ни је леб, ни је с леб (250) [...] А он бија имаја само мајку стару и једну кућу сламњену, од сламу [...] Там пратија га, они га откарали, што ти ја знам (278) [...] „Не, татко, не гу бацај ће треба и ја тебе да убијем!” (287) [...] „Хтео ли би с нама да идеш у друштво?” (290) [...] „Ако узнеш пун шиник

дукати, тој ти су арам, а ако узнеш овија три дуката из други шиник, тој ти су алаг” (294) [...] И после питао ги: (349) [...] Кад је прошло време и зарадио мало паре, отишао у кафану једну (382) [...] Она се скинула и видео белег [...] и цар уђе у собу и погледа своју жену голу! (386) [...] И, кад су дошли ту ноћ ти његови побратими, видели месо да нема у кућу (387) [...] Онија његови га ђаци уватив [...] Не ли је недеља, па куде се оре у недељу? (397) [...] Ич – не га гледаја никој [...] Он дигне се па му закоље мајку (400) [...] Бија јед’н оца сиром (410) [...] Крава уплашила се од кокошку и утепала гу (424) [...] Био неки зет глупак [...] Зет кад је стигја куде бабу, рекне: (431) [...] „А бре, да’л не мож да викаш [...] него викаш:” (434) [...] Остаде једна жила мала (438) [...] Он га одведе у шталу његову и веже и не му да воду ни леб три д’на. И четврти д’н узне јабуке кисељке (451) [...] кућа ли је, плевња ли је? (474).

в) Књижевноуметнички радови

Коштан (Станковић 1902)¹³⁹

Ех, Коштан бре! Жива рано бре! Плачи, Митке, плачи! Не, на овој д’н ни лоша мисла не пада, а не ли слуза (21) [...] По тамо! Те давам... Не при’оди ми... зашто – Ах, мој брат, никад аир да не види што ме одоми, ожени, што ме врза... Што ме не пушти да си идем, да си идем у свет (24) [...] Она, Рецеповица, ће ми се упије у памет, па ће се разболит. И ће болујем; недељу д’на мртав болан ће сам за њума... Не ли не издадоше, потказаше? (25) [...] Тој сам ја! Па од т’ј бол, јад, дерт ли је, проклетија ли је ника? – Ево на ногу гинем (40) [...] Ноћ летња. Шар планина у небо штрчи, а под њума лега пусто и мртво Косово. Друм широк, прав, царски [...] А тој време више не дође. За тој време жалан ће умрем, с’с отворени очи у земљу ће легнем. Тој време, Коштан, да ми појеш – младос’ моју (41) [...] И ће идеш! Те се венчаш, ће ти свирив свирке, песне ће ти појев, ће ти се сви радујев, младожења ће ти се радује, ће те целива, – а ти ће плачеш [...] Коштан, јесен, дом, кућа, брат мој, студ, м’гла, и гробје... Тој иде! Там ћем и ја!... [...] Слушај батка што ће ти збори! Батка дете неје, батка је много видеја, много преко своју главу преврљија. Одавде, Коштан, по тамо – нема! Што суђенице на трећу вечер досудиле, то је. И цел век, то је! Не ли се ја држа’, ја не подава’? (55) [...] Мене ли, бре, Коштан, питујеш куде ће идеш? Ја ли да ти кажем? Куде? [...] Тебе чека: колиба, черге, кучики, и просење; мене кућа, огњиште, пепел, дим, жена засукана, и с тесто умрљана... (56).

Косовска прича (Божовић 2005)

„Једва сам изноћио ноћас. Нечастива сила. Стар сам човек и крштен. Неисе, не се смејте старцу... Не ли осећате? [...] Зедов и кадилница; те је окадих митрополија... Евет: да не ми се смејете, златна децо моја!... Те помислите архимандрит Сава стар, од ум излезен малко, кај Господ грехови збори салте, кога друго нема да работа [...] Жи’ ми име његово, голи жени почеше да играју по соби како ђаволи (13) Од планина си.

¹³⁹ Из драмског текста одломке преносимо без дидаскалија.

Ете, прво, твоје шеширче одмах да бациш, не му је време сега. Па да купиш фешче [...] Ја и њему лиру, тобож да да по једну каву заптијама. А он превија се преда мном као миника и брзо-брзо води ме код тарират – ћатиба [...] Ах, златен мој Ристо!... Моја златна децо!... Не ми давајте сув гајирет!... (15) [...] Да је имам ја! Е, видели би, што ће направеше за славно Косово једен Тетоец! [...] Само ће се мучимо. Но Господ је јак, опростите старцу што много шамати... Златни моји, да сте благословени! Ову реч што је рекох, не је турајте на умо..." (16) (Тетово); „Што ми грешиш душу, господине? Не ли је ово *наша* света митрополија?... Иако сам стар и уморан, опет ће стојим. Закон је најстарији. Ха, а пред Турцима сваки дан стојим и дворим ги како ни кумове несам двореја кад сам био млад. Не дирај ме!... (18) [...] Ће даде Господ добро, господине... добар је он – добро ће бидне, ако Бог да!... (19) [...] Неје време за плакање, мој синко!... Ја сам дошаја код вас не да жалимо моје синове и да кукамо овде, но да тражимо нека врата, неки *дерман*... Ја сам моју бабовину уватио зубима, ете овако, и жив од ње не се одвајам [...] *Дерман* искам, синови моји!... [...] Нећу ја одавде паре!... Овде треба сви да донесемо, а не да узимамо... Имам ја пара, не ме жалите!..." (20) (Гњилане); „Али ме познаваш, бре каурине? [...] Не се плаши, казуј истину! [...] Тој потур се направи божем дервиш: ја сам Суљ-Капетан – руку овамо, здраво-живо, земљак!... Ти ми некад сачува образ, право је сега и ја да ти вратим... Сви сте слободни. Земљаци сме (39) [...] иако је потур, иако јоште међу зубе, може бити, ће му се нађе домузовина" (40) (Гора).

Петријин венац (Михаиловић 1981)

И још ти понешто дода, лепу блузу, ел аљину ел косу андулирану (9) [...] Кај да ме неки с виле петозубе бодe (13) [...] Него, да идем ћу ја кући (15) [...] Опет та мора да ти дође. Дете прва треба да ти привати [...] мора да биде прва која ће га види и дарови му да. Срп мора да донесе и с њега од тебе да га одвоји, пупак да му пресече (16–17, в. и 159, 299) [...] Грлим га онако ледног, љубим му лице земљосано (19) [...] За те три године од тог човека ја ружну реч нисам чула (22) [...] И онда говори како му живот отишо у ништа (23) [...] Не можеш кад плачеш с никога да разговараш (42) [...] И она им свима помогла (52) [...] Ћу ти платим колико кошта (68) [...] Он, човек, тео да помогне. Је л тако? (84) [...] Ал он данас није за ништа, па готова ствар (92) [...] Јес да им је дете, ал бестрага му глава и таком детету (105) [...] Весо некако више није био (125) [...] Чорбице сам му благе кувала, млеко прокувано му свакодневно давала, месо с коске куване сам му скидала, по ситно сецкала и нудила (126) [...] Јао, будала ли сам! (138) [...] Ћу да пазим шта радим (143) [...] Три сам године после то у рудник Добру Срећу провела (144) [...] Најзад се ја, богами, мало ослободи. Нема и више, моји непријатељи (145) [...] „Ма не бој се”, одговара најпосле, будала једна (149) [...] Мој ми је Миса у јаму настрадао (164) [...] „ди ти је твоја капа” (165) [...] И, дабоме, ко за инат, нема га нигде ниједан камион (167) [...] „А сад ми још само кажи атресу од болницу ди си га упутио, па да идем ћу ја” (177) [...] Он ми млад онда још био, кај роса пролетња, тек двајес девету напунио и у тријесту зашо: зар тако младоме ногу да му одсечу? (178) [...] Да ниси неки веш у ледену воду напоље прала? (218) [...] „Слимак је л си донела?” (222) [...] Доктор Ћоровић пред моном стоји ко светац небески, таки дошо [...] Он климну с ону главуцу, не било примењено, ко коњ (233) [...] Три су године прошле откако човек отишо (254) [...] тако да се, некад висок и леп што право пред себе гледао,

сад цео у тај бол неизмерни и смрадеж неописани и понижење бескрајно претворио (299).

Дарина (Вукоичић Јовановић 2013)

Наш је момак добар, вредан, има свој посао и из поштене куће потиче (29) [...] Врло брго преузела сам вођење целе куће. Мислим да је моја свекрва то једва дочекала (46) [...]. Мог је свекра то много сикирало, но није мого ништа, Богдан се стално искрадо и боравио тамо (48) [...] С годинама сам постала осорна, намргођена жена са чврсто стиснутим устима, без милости ни према коме (52) [...] Несам имала милости према никоме (53) [...] Прву свирајку у нашем селу ја сам имао, сам сам је себе направио и научио да свирам. Сви чобани волели су кад ја истерам стоку, јер и' по ваздан увесељавам свирком (56) [...] За сваку муку имала је лек. Многи кажу да им је помогла. Бог ће га знати, моја је мајка од ње зазирала (58) [...] Од тог дана створио се неки посебан савез међ' нас, ти знаш кол'ко је она била строга и крута, ал' према мене била је посебно наклона, указивала ми је велику пажњу и час' (80) [...] Знате, многи можда мисле да сам ускраћен био за живота, ал' ја знам да сам имо богатство које многи несу, имо сам неког ког сам волео. Моје срце било је пуно (81) [...] То ме је једино смиривало. Целу сам нашу зградицу средио (83) [...] Моја срећа била је моја породица (87) [...] И према деце била је строга. Зазирала су деца од ње ки и сви у куће (102) [...] И тебе би било паметније да и' не дижеш тол'ко у облаке и пуниш им главу глупостима, чниш им медвеђу услугу. 'Те им бидне много болно кад се приземе (106) [...] Ни с ким никада није био близак, ни с жену, ни с децу, с никим. Био је строг и вредан ки његова мајка (108) [...] И они су волели да виде мајку веселу. То је све нас радовало (112) [...] Посебно се обраћала пажња как'а је фамилија девојкина, јер се веровало да дете наслеђује највише особине ујчевине, више личи на мајку и мајкине, но на оца и очеву фамилију (120) [...] Наставио сам да живим и како смо старили, Дарина и ја све више били смо свикнути једно на друго, бринули и чували се (132) [...] Наше су овце биле дивље, планинске и несу 'теле код свког да мирују (136) [...] А не мораш ни ти. Пусти ове лудаке, ће те сатру, ако се не скрајнеш (152) [...] Зима била, снег метарски [...] Стари људи некад су говорили, каки се човек сашије, таки се и поцепа (154) [...] И мене се нешто не иде, имам много посла, други пут ћемо (159) [...] Већ се било добрано разданило кад је се све примирило (168) [...] Дарина је по целу ноћ седела му уз узглавље, упорно га појила и ранила, но он је мало шта узимо (177) [...] И тад сам решила, ако се роди мушко, ћу му дам име по њему (179).

Пучко краснорјечје (Митров Љубиша 1964)

Ви бабе вазда нешто чарате и маштом лијечите. Кад бојадишете, просипате по коју лаж у пук да вам тобож боље маст о сукно прионе. Кад хљеб печете, или шеницу сијете на Иван-вече, или бацате церово угље у воду, све нешто бајете: ко је путник, која ће се удати, кому су зле очи нахудиле (125) [...] Данас се, виђи! пород умеће у танку крв, као да свака одива донесе сина из рода под опрегљачом. Сој и чојство, све нам ће се преокренути, доћи ћемо до изрода. Ако ти данас узме цуру туђицу, до године ће их се у нас педесет удомити, а наше сестре и кћери сиједе плести (137) [...] Има

једна српска породица, која је цвјетала три вијека и рађала одличнијех мужева, о којој се мало зна изван роднога мјеста, јер се је омакла повјесничарима и годописцима, као многе друге што су се временом истрачиле или туђинству приљубиле (150) [...] Свако зна, осим ћоре владе, за те њихове договоре и како раде примити градове приморске Будву, Бар, Драч и Улцињ, и на сва уста повиједају народу да је дужде Франо Фошкари преварио Балшу да му те градове прода, али да Балша није их могао продати без Стевана Лазаревића. Но за бога, побратиме, сад или икад помози! Ако ли се мртва влада млетачка не обрати и нас властелу не обрани од овијех Срба, идем у Турчина да љубим паши папучу [...] Нешто су господа у Млецима клонула, откад изгубише Негропонт свака им се несрећа догађа, препали се од Турчина да нијесу живи. Но ћу опет писати брату крвавијем мастилом и рећи му открито, да нам није већ овдје стојбине, ако тому чо'еку главе не дођу (156) [...] Кад Штиљановић допре кући, чује лелек. Пита: што би? Док му кажу како су долазили дуждеви људи и пријеварно премамили сестрића му да пође с њима на галију (158) [...] Ако будете овако радили, про'ће зло турско и млетачко, а ви ћете остати! (181).

Кроз мећаву (Кочић 1971)

„То вам је било некако прве ли, друге ли – не знам сад право – нећеље... Биће баш прве нећеље иза укопације [...] Људи нећете ми вјеровати, а ово је цијела цијелцата истина: седамдесет и три ли, и двије ли – сад ћу, вам бој се, слагати – 'иљаде све сама Крајишника набројисмо! (14) [...] Требало би, каже, на Мајданце 'нако јуначки ршум учинити; јер доста су и они нами и овој нашој светој ћаби јада задали (15) [...] Само доље над Козаром наднијели се црни облаци, а горе око Кочића Главице врза се густа маглушина (16) [...] Јече, људи, горе и гудуре – од стра'оте се божје ћутећи не мере (17) [...] Ја узја' ата и завитла' сабљетином: »Симеун Пејић Рудар, ћак од манастира Гомјенице!« – па ободо' ћогу низ Котаре Равне (19) Сине мој и чадо моје ду'овно, не дај да се на те и твог осиећелог Партенију заплачу часне мошти свети' Немањића што им не знадосмо сачувати задужбину њиову. Не дај, закљичем те свим на свијету, да на нас пане клетва и проклетство Немањића свете лозе! (42) [...] У трку прејездисмо Радмањско Поље, па се почесмо брда 'ватати, и кад се помолисмо низ ону страну од Цвијетића Гаја, цикнуше борије, ударише таламбаси, диже се вика и граја (45) [...] Славна је и света Немањића лоза, лијеп је и красан бијел Вилиндар наред Гореве Свете, нема | мане ни другим задужбинама: свуд се оре пјесме и молитве свете. Само је тужна и жалосна света лавра Гомјеница на Крајини љутој (50–51) [...] Чуј – де и почуј господине капетане, како плачу и наричу ктитори и приложници те свете обитељи српске и ришћанске! (51) [...] »Дјецо моја и браћо моја, бранитељ ове свете обитељи и божјег крама погинуо је« (55) [...] Дична је ово и благословена земља ко ниједна земља под небеским сводом. Свима се њезиним другама са истока сунце рађа, а ево њој се 'оће са запада да роди и да је топло и шчедро огрије (62) [...] Бурунтију! Бурунтију царску дај, да се смијемо дигнути по народу у писанију [...] Бурунтију царску 'оћемо [...] Ти ћеш, Белемезе и Шошљага, вас ћете двојица узјати коње и напријед носити измеђ себе отворену царску бурунтију, а ја ћемо и Партенија за вама – нарећујем ја (64) [...] Не плачите, не јадикујте, дјецо моја! Плачом и јауком не ожали се погибија снаге моје и љепоте моје (142) [...] Не дирајте ме, браћо. Црн је удес мој, велик је јад мој и преголема несрећа моја (145)“.

Б. Периферни и исељенички говори

Италија

Молижани (Решетар 1911)

Biše nu-vot: je-bij osta ^udovac jena ľud, a jimaše jenu divojk^u, a pa sa-ženija jopa, a je vazej drugu žen. A jimaše pur nu-divojk ova žen, pa ova divojk ka biše mužⁱn, ju šalaš^o sve van [...] Biše ona krav – sa zvaše Rušol [...] Sekon-dan ju-dala tri ro^utol a je rekla „Čin' vit ka zaspiješ, a nomo zaspāt, a gledaj ko pred ove kučen.” – Ova naka je čila: nie zaspal a je vidⁱel ko predaš ova kučen, a je pola dom a je rekla űegov^u mater: „Ona ne preda kučen moja sestr, preda ona krav ka sa-zov Rušol” (148) [...] Ova divojk je-tvoril ovu škatul, a su jizašl dvi palumel a su skupil tun ovi pros a je vazel najboļu vešt a je vrlo na-ram, a je pol u crikv^u, a je pol kleknit napri űegove tete u crikv^u [...] Je pošla jopa u crikv^u na-mis, a ova tet jopa ju-pital [...] Sin kraļen, ka zahodeš za-ňom iz crikv, je skupij ovi posto (149) [...] Ova je-rispunel: „Ču ja poni vin na stolⁱc; ti hod' od, ka ćeš bit lipa pur ti” [...] Je rispunila tet: „Je sa namusi^{el}, ka tvoja ščer je-prisegl a ona no” (150) [...] Tat je pa vazej napanej kruh a je ju hitij; ona je-pal! Je rispunil űegova mat: „Si mi ubija ščer!” je počela upijat, a je sa stiskl ko^urt, a s' hi vezal obihni dvahi, a su hi po^unel u pržun (151) [...] A bonoć zvonahu zvona sama senca ke nikor hi-zvonaše. Tuna grad je-sa-ustal, a su tekl doma Tavijaneⁱn (ka sa zvaše Tavijan űegov tat), a su rekl: [...] (154). [...] Je zvonil večerű; ova žen je-rekla: „Ču po na večerű”, a je pošla pur kavalir (156) [...] Bo^ug je pošla na űegovu stolic; je pošla za razbit jena panej kruh – tuna stolⁱc sa-napunil krv! – „Što ti-je, kavalir? si s'-obriza? [...] (157) Čini ovi muž: „Nemaš mi maldratat dica d'one druge žene ka je mi umbral;” je prisega a ju ponija do^um [...] „Men što-mi-sa^o premi do tvojih dicov”? (158) [...] Dite je reka: „Ja hoćem još, ka jesa žedan!”; je sa napija drugu vot, a je rvenda jaű (160) [...] Su hodili ova dica a su nal ğardin kraļen [...] sestra-je-ga-vezal mbača dub, on-je-sa-uspela zgora dub (160) [...] Ova neput , ka je ju vidⁱel, je ju čil torko nu-lipu stolc za jist (161). [...] „Ho, slušaj kaka čini ovi jaű! mi nećemo ga-ubit.” (162) [...] Ova divojk je-hi-pral (165) [...] je hi razbil (166, početak rećenice) [...] nonda mačka je-mu-sa-hitila na grl, t^{er}-je-ga-ndzakala utra sakoč, pa sakoč je-si-vrlo na-ram [...] űev spodar je-bi hi-ubij oni dan (175, = ih je bio ubio) [...] Pake je doša pastir s ovcami, je hi pomuza, je scidija mblika, je ga verga steplit, je mu verga sirišta, je ga pokrija, je ga čija stat u teplo, dokla je sa usirija (181).

Албанија

Врачани (Петровић 1973б)

Бројило се ко љепче зна о оружу, ратова, от чеса, ко љепче зна и како су ови-они допрљи и стањили се през Враку, прескочи старе свађе, убисва и ране првашње између себе, но удри о живљењу су Маљисорима, а највише о фрешкоме су муацеримима, друге љијепе причме, шаље и мудрине млогија јуначнија, шаљивија и весељија старизија Врачана. Пошто се наеди копуса и мяса сувога, пригињи димицаном вина с кољена до кољена ђе га је и докље га је (191) [...] А, богоми, ђе је била и Врачани у њу, да није било интереса бегова, некизија јакија српскија кућа, ка Аљексе и сина му Ђока [...] држући су концуладама гламнија велесица у Скадар (192) [...] Сигурни заклон је има свки Врачанин у Маљисора и Маљисор у Врачанина, све више да долазу и издаља извањска зла, да се не иде на руку туђему и угарак меће у своју кућу. Је љи ко дошајо у Враку било откут, није га мола наћ ни Турска, ни Црна Гора ни Арбанија настала у потоње. Нису помагаље ни паре ничије, ни ништа при образу мљеста и народи у љуцку невољу чојка ко је да је, за што има много примљера, а је љи јака поћера, часком чојка склони на сигурно, а најчешће преко-Блата. Врачанин и Маљисор остаљи су пријатељи до краја, а Маљисор је љеран ка стијена кат га ко не подбађе а сигуран је су с ким има работе. Види љи лажавине, умије другу кајду у дипље обрнут (194). [...] Како су се појавиљи муацерими и најачавалји през Штој, Скадар и ниже, Врачани су већ имаљи добро живљење су Маљисорима и, све боље, да не остану ка између два огња и сву снагу гламну бачиљи тамо (195).

Македонија

Кумановскиот говор (Видоески 1962)

Они закачале-га [...] Пришџ^ал па сџс-онуј његову чамугу тргнал-га полог^к, кџт тамо едџн котелџак, змија толика (274) [...] Мечка га-нашла и га-однела при-мечиња и детето сисало барабар сџ^ас-мечиња (276) [...] (Она не-га-изљџжала, тики сестре туриле кутриња). Ркале, пљукале, ркале, пљукале, не-се-гледа од-гат [...] Никој пут, никоје-си време, искочиле на-лице место и се-кажале дека-са-они њојни деца, тики-ги украла тетка-им, турила куче и маче [...] И човекџ^ат стркнал-се да-земе огџ^ањ и кџд да-види, три девојке у-црно облечени седив, а средњата држи голему књигу отворену и сал си-вика, обрне лис и си-вика: „Роди-ли-се?“ А едната рече: „Не-се-роди“ (277) [...] Сретнал едного човека и питал: „Дедо-бе, нели знајеш некоје место да-ми-кажеш да-се-цену момџ^ак, колко ми дадев, толко?“ [...] Она штом чула тија речи одма му-рипнала на-шију, прегрнала-га, почнала да-плаче и да-га-целива. И му-расправила да-му-је она мајка (278) [...] „Уф, море дете, много си-знајало. Још-ли ке-се-љџжемо?“ „Још, још!“ [...] „Заклаја-си-гу једну краву шарену“ [...] Оставил-сџ^ам-гу надвор, ке-гу-изеде, и она сака да једе.“ „Е, утепал си-гу кучку, турил-си-гу на-бацу кучкуту.“ „Ке-гу туру, кџд-вечерам да-ме гледа“ (280) [...] „Ја знам татко кџт-се-родија, молитву

ме-прати да-му-донесу у-бога (281) [...] А-девојка спраља-се, облача-се, дотерује-се (282) [...] „Дали оќеш да играш карте, комар дали оќе да игра” (283) [...] Ѓавол откачил прстен от-прс и врљил у-езеро. „Докле-га-не-најдеш прстен, немој да-се-вратиш, ако не-га најдеш, немој да-се-вратиш, ако не-га најдеш, ќе-те-закољам” (284) [...] „Зашто онј што-ти-се моли не-га спаси, а овога пијаного спаси-га?” [...] Мужъ^а-т-ву-се-љути, ву викал како јетрвете работале, а она не-умејала [...] „Ќе-ми-изаткаете ли-клашње да-ви-донесу едно клупче (288) [...] И братъ^а-т извртија му очи и му-даја едно лејче да-се умива, да-умива очи (289) [...] И отуј се-је-постало семе да-има, па се-запатило. И дале уредбу отѓк стар човек да-се-не-убије [...] Настратин наљутија-се. Пошја на-пазар (290) [...] Он отишъ^а-л там на-орањето, пуштил једну бразду съ^а-с-воловите, сипал-га свото семе по-еднуту бразду, гу-извртел погачуту у-срет, волъ^а-т се-насрал и га-наплескал лајното у-средину и заклопил с корете (291) [...] Она улегнала у-воденицу и му-рекнала на-воденичаротога (292) [...] А гостъ^а-т вика: Пил поп, пила попадија, и гостъ^а-т не се-је напил, дај, сестро, јоште да-пијемо”. Турила сестра-му да-вечерат (293) [...] И се-разбуди ѓаволъ^а-т и га-прашује орлицата (296) [...] И татко-му прашује-га (298).

Кратовски зборник (Каранов 2000)

Па му запоска главата и он ву задремал на скути. Узг’рмело морето, заплакала момата, Падна с’лза на образа јунака, та дори га изгорело. Ведн’г станал јуначина, седнал си е коленички, извадил си боздугана; изскочил е тоја аждер, па се јавил и е зинал ведн’г (97) [...] „Попоскај ме, рече ми, батино”. Легна да га попокам и бирден заспа. Ја чух узг’рме морето и ми сл’зи потекоа од очи; капнало му на образ, он рипна [...] Не верувал гу татко ву (98) [...] Отиш’л нанагоре, до морето; онија се јоште били за девојките, не ги земале. Девојките требало с каул да се земат [...] Земал е тај јабука позлатена, махнал е на зеленио брес, прошла јабуката низ сред бресо. Извадил е разбој сам да ткае, земала го големата сестра; извадил и гергеф, што сам везе, земала го средната (99) [...] Един Грк отиш’л по дрва, па нашел вук утепан; качил го на магарето си и го донес’л дома [...] „Како ќе ме хване, нема р’це, ја ке бегам.” На здрам’е ти, чичо Петко – и си пие (101) [...] Она му не верувала: „Толко мајстори правиа, не направиа, та ти ле ќе направиш?” [...] Кога ги тепал, едно мало ѓаволче видело криво човек, свите надигнале опашќи, спуснале се и го утепале. Ама и правио човек не смее да излезе на бел свет да го не видат ѓаволите (103) [...] Вампирџија доаѓа и го чека на известно место вампирот [...] Видов летоска един горнократовец, пожелтел, изплашен, вели: „Бе, брате, вампирин’т се зав’ртел у лојзето ми, та сека ноќ краде гројзе, не знам што да чину; бре, викам, бре, се кр’сту, ништо не мож да направу” (114).

О говору Галипољских Срба (Ивић 1957)

Ни^е је је пуслуш^аво он, уфати^е е ду^о ру^оке, заву^оче је у казан да је купје. Кет је зафр^јиво, она се пу^опари^ела. Кет је се по^упарила, она зубе ице^ирила [...] И јон узне пу^от, па иде кр о^уни др^уги му братја, ди су^о урали^е ву^оловама. „Ди је мама? Маму^о ли^е у^оку^опја?” [...] Она казала: „Он лут па ми донисе, ви ли сте луди да ми закопате?” (443) [...] „Ти ћеш ли мене да се пусмијујеш?” [...] „ће ли ми дате сутра паре ке дођем?” Они машали главе ји (444) [...] „А бре, стој. На да ти дам сутину грошова. Ће станеју овце бес кучића па ће да и поје^иду вукови” [...] Врати се он дома и рекне братјама му (445) [...] Ама кет је близу њига дошаво и упојаво сабју да пише на ино ударање 60, на друго 70, узево да бижи, а Циганин што је се напрајиво да спи, дигаво се сабјом и путркаво викаћем (448) [...] „Ја, де^идо, ми тибе нисмо се насмијали, него се насмијамо шо смо девет јетрвца и сви ђудуластим котарцама” (449) [...] „Утвори ми, бабо, сал ину ми ногуцу да устаим!” (450) [...] Био идан Циганин, имао много мерака на бабу му, баба му била много слична, још слична била ду жене му, фрјио мерак на бабу му [...] „Ама ни бива, ти си баба ми, ни бива ми с тубом ништо да напрајамо, то је страмота” (451) [...] Кет је то чуо мус, он узево чембер, запаливо га. Кет је га запаливо, и жена и де^ица погорили [...] А Сте^ипан рекао му: „Е па шо је, Андро?” [...] Ино вре^име можда је се гворило ’лежиш’ (452) [...] Како је га уфативо вук, зуби му просли пут козу, није могаво да ј-извади. Бивол дигне главу, уднисе вука дома. И Грка узне чумагу и утуче вука (454) [...] „Де^ите ли крстисте?” „Није кршћено” [...] „Ја нисам се кокоћала. С ким ћаву да се кокоћем?” (455) [...] „Јобу две^и рње ми булеју, ни мож да фатим нос ми, ни мож да се сркнем, ни мож да пргутама сополо, језик ми жива рана” (458) [...] „Уво је сестрина ми игла (= моје сестре...), позна је ја, познавам је ду уши, ваки игала вот не^има да се продаје” (459) [...] „Право ли је, криво ли је, тако је. Ја не знам да варам. Ако иштеш, се јути” (461), Те^исна гузица вилико јајце да снесе не може (462) [...] Син ти кућу ли не^има, дом ли не^има, жену ли не^има, па тапа, мори, по туђи жена, у пуноћа дуводи (465).

Румунија

Крашовански текстови (Ивић–Младеновић 1960)

Сэд-лам да^о-вам кажем једа^он обич^ај о-прољевању воде у-свадби. Код-нас у-Водњикиу, у-Карашевци је-обич^ај да-се-држи свадба три дана [...] Ту чешу младу на-ново млада се примени, се-примени младожења у-друге цоле, што-су-се венч^али и-под^у да-прољива^у воду. Кува^ор узме јено-ведро ново, једа^он-букар леп и-иде напред пред-њими [...] Игра^{ју} и-се-ве^оселе и с-тем сврше свадбу (192) [...] Име-ми-се Филка

¹⁴⁰ Говор Галипољских Срба је темељније истражен тек у оном периоду када је већина Галипољаца била концентрисана у Пехчеву (Македонија).

Миља ис-Клокотич^а. Лам да-вим приповеда^м како-сам-се^{ја} у женил. Сам-пош^{ел} за-мо^јом женом да-ју-уздем за-жену. Она-је била девка и^{ја}-сам бил фoffли. Смо-били сед^{мна}ез године [...] Посли тога времена сам-јо^ј-казал да си-каже ње^{но}ј мами и-нени да-јо^ј-зна ње^{на} старешина [...] А-ње^{на} мама и-нена су-и радосно ч^икали и-угре^{али}-су раки^у, онда мо^ј нена оде код-њи и-се-говорил с^а-ш-њими, питал имау-ли они вољу да-да^{ду} њину девку за-мене. Они кажу ч^е-да. У-другу недељу може да-је-капара. Мој-нена им каже: „У-другу недељу дод^{емо} на-капару”. И-ту-се са^{беру} до-шездесет персоне. То-је наш народ^т. Одемо на-капару и-упита мој-нена: „Драга Љубо, ти волиш-ли да-дод^{еш} за^{мо}јега сина Миљу?” Она каже: „Да” (193) [...] Посли тога се^{св}ршила свадба, проливање вода и-смо-дошли дома. Па-је била вечера лепа и-веселе до-рано. Је-била готова свадба [...] Напред-време је-било тако: ка-се-ники разболи, ома била понека баба стара, па-иду за-њу да-ба^{је} [...] Но, те^ј обич^ај се-поси манул, зачело-се-је инако (194) [...] Кад-је-три фр^{та}ља згрден удол ми онда га-косимо. Луд^е косе, жене га-купе у-снопове или српам или греб^{љам} и-га-вежемо с-ликом од-липе и га-лепо лагамо (195) [...] Та девка ишла сваку вечер, а-сваку ранину кад-је-дошла натра^г је-имала у-руки по-два, три дуката о^т-злата [...] И онда он^{ју} пита: „Чи^{ја} си?”. Она каже да-је Петра Д^{ур}кице жена (196).

По Дунавској клисури (Томић 1989)

Јено после подне, у недељу, смо се скупили деца и смо отишли на лубенице. Ишли смо право путем а кад | смо видели тога што ћува лубенице, смо се вратили нараг и смо ушли у виноград. После смо ушли у неки кукуруз и смо видли да има један шанац, ди иде вода (239–240) [...] Кад су мајстори поћели да тешу, дође шумар и тај делегат. Гледају, па каже шумар, си већ бац^{јо} мајсторе? [...] Кад дођем кући, моја сваја ми каже мене, девере, каже, ће да рућаш. Ће (sic!) да рућам (246) [...] Она имала још две сестре од стрица, близнаке биле су (247) [...] Кудељу је посадимо ко и жито. Кад порасте, је ћупамо и мећемо у мале снопове. Се донесе кући и стоји неколико дана док се не спари (249) [...] Да није било њи, би настрадали (256) [...] И тако сам шес недеља бавио по шпитаљу, док ни ми се извидала рука (257) [...] Мој отац имо је мало земље око куће брат бјо мали, па ме узимо на радњи сес њим (271) [...] Каже, немој да се опијеш, не ти прија рућак. Тако, нисам се опјо, сам је слушо (272) [...] Он ишо је, мето се слуга, код некога за лебац, код некога за месо (275) [...] Ће праим и крофне. Ће самесим с млеком, посе метем шећер, мало зетина (277) [...] Тесто метемо на даску, га тањимо, метемо мака. Увјемо обгу и је сложимо у плек. Кад се то испеће, се мете пешкир преко штрудле. Се не наћиње док је вруће (285) [...] Бјо један брес дебо. Се препнем гор. Било неко силно гњездо велико [...] Извућем нагло руку напоље и у један ма изађе змија јена велика (290) [...] Кад сам била млада, носила сам сукњу вунену, штриканицу вунену, кецељу вунену, обојце, чарапе, опанце мутаве или опанце ајдучке (301) [...] И после тамо је стал фронт, више не се били [...] зашто Аустријаци пофр^{љи}љи пушке и је било готово (317) [...] Та лепо се извади. Пазимо да не се разбије жлч [...] Чирева се фр^{љи}, код нас не се једу чирева, та се фр^{љи} (327) [...] Ми острижемо овце овако. Има ножици ануме што се стрижу овце. Се лепо завежу овце. Им се завежу две ноге предње на једно место и ноге стражње на друго место, да не бију из ноге, да мож да се стрижу како треба. И лепо сузму ножици и се зађе испод корма. Се стрижу лепо, се соблече цела овца. И ка је острижена цела, тага и содвежу ноге и оца се пушћа. И така, колко овце имамо сострижу све (330).

Мађарска

Tukuljske racke pripovitke (Силађи 2007)

Najviše Tukuljaca je živilo ko siromašna čeljad, mlogo su radili, ali uvek su bili veseli. U selu bili su zato i veliki gazde [...] Bila je i jedna taka tukuljska familija, Terzićevi [...], pa imali su strašno mlogo konja i birke [...] Kupili su svile, pa to su sašili sa zlatom [...] Na to stari uvek su spomenuli familiju Jose Božinog (45) [...] To, kadgot, nije bilo smišno, jer racke žene posli vinčanja nosile su jedno vrime šaren vinac. Ti vinci su strašno lipi bili, došli su to vidit još i iz drugi sela (46) [...] Kad Isus je osjetiov da u papiru nema ništa, veli: Hajde, Petre, sješćemo ovde pa ćemo pojest trišnje (58) [...] Na ovo su pripovidali kadgot stari da jedne godine kad betlehemci su stigli kod avlije čiča Pere Mikolaja i pitali da li možedu unići, ljut gazda rekav da ne (63), Kad to mu palo na pamet, odma znav da će putovat tamo. Samo još to nije znav da kako i čim (68) [...] Joko strašno se obradovav. Odma otpočev se spremat na vinčanje (51) [...] Kad su racki đerzovi čuli ovo, digli su glavu svoju, pa razgledali da ko smi šalit se š njima. Kad su osjetili stranskog momka, svi su trčali njemu, pa dobijov po gubici gost iz Senmikluša, koji mogav se samo čiča Gabri zahvalit što mogav odtrčati brez veće fale (54) [...] Kad Petar to čov, on kaže: *Meštre, sad ja ću spavat na krevetu, a Ti idi kraj duvara!* (59) [...] Oko kogot bojav se da bosorka će uletiti u kuću, rekli su da treba metnuti nož u bravu (70) [...] U Tukulji biov je jedan momak, zvav se Joko. Roditelji su mu rano umrli [...] Već nije biov mlad čojek kad je otpočev mislit na to da dobro bi bilo ženit se (51) [...] Pa tako, Joko se misliov malo, i palo mu na pamet da dobro bi bilo još štogot za divojku, pa mirno to rekav (52) [...] Kad taj komšija doznav da čiča Marijan bi voliov dobiti posav na vonatu, opet izmisliov štogot (72) [...] Kraj sviće su metli jednu jabuku da bidne radosti doma, onda jedan bjeli luk da se oslobodidu od duha bludnoga, pa metli su i čašicu meda [...] a na kraju metli su i orošaka da bidnedu jaki u vjeri [...] Na ovo su rekli da to je tilo Isusovo (63) [...] Kralj je zvav starešinu, pa kazav mu: *Vi živite brez brige kad je boj?* (55) [...] Stari čoban je pokazav mu taj strašno izboden papir (56) [...] Zato sve više je bilo taki koji su poštivali popa iz Čaktornje. Ali stari lončar pohvaliov i poštivav ga najbolje, sve dok biov živ (60) [...] Čiča Stipan samo sjediiov na klupi pred kolibom, pa čekav šta će raditi stranski, da li pitaće štogot od njeg (80).¹⁴¹

¹⁴¹ За говорнике српског језика из Бугарске, сада већ сасвим малобројне, нисмо успели пронаћи релевантан лингвистички материјал.

VIII ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

а) Литература¹⁴²

Албин 1970: Александар Албин, Језик у делима Аврама Мразовића, *Зборник за филологију и лингвистику*, XIII/2, Нови Сад, 150–191.

Александер 2008: Ronelle Alexander, Rhythmic Structure Constituents and Clitic Placement in Bosnian, Croatian, Serbian, in: David Bethea (ed.), *American Contributions to the XIV International Congress of Slavists*, vol. 2, Slavica Publishers, 1–20.

Алексић 1932: Радомир Алексић, Он се је радовао или он се радовао, *Наш језик*, I/2, Београд, 48–50.

Антонић 2004: Ивана Антонић, Синтакса и семантика датива, *Јужнословенски филолог*, LX, Београд, 67–97.

Асенова 1989: Петја Асенова, *Балканско езикознание – Основни проблеми на балканския езиков сџюз*, Софија: Издателство наука и изкуство.

Баракова 2000: Пенка Баракова, Един поглед върху някои фонетични и правописни разлики между българския и сръбския език, *Српски језик*, V/1–2, Београд, 277–307.

Барјактаревић 1966: Данило Барјактаревић, Новопазарско-сјенички говори, *Српски дијалектолошки зборник*, XVI, Београд.

Барјактаревић 1977: Данило Барјактаревић, *Дијалектолошка истраживања*, Приштина: Јединство.

Барјактаревић 1979: Данило Барјактаревић, *Говор Срба у Метохији*, Приштина: Јединство.

Белић 1999: Александар Белић, Из Гласа Српске Краљевске Академије LIII: О реду речи у српскоме језику. Приступна академијска беседа П. П. Ђорђевића, говорена на свечаном скупу С. Кр. Академије 4. фебр. 1896, стр. 167–231. У: Изабрана дела Александра Белића, VII том, *Историја српског језика* (Студије, расправе, критике), Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 7–13.

¹⁴² Референце наведене у литератури су нам често уједно биле и извори грађе. Познато је да се нпр. у едицији Српског дијалектолошког зборника као прилози монографских описа говора углавном наводе и материјали дијалекатске грађе, која нам је послужила за анализу.

Белић 2000: Александар Белић, *Универзитетска предавања из савременог српскохрватског језика*, Изабрана дела Александра Белића, XIV том, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Белић 2009: Александар Белић, *Дијалекти источне и јужне Србије*, Изабрана дела Александра Белића, IX том, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Богдановић 1979: Недељко Богдановић, *Говори Бучума и Белог Потока*, *Српски дијалектолошки зборник*, XXV, Београд.

Богдановић 1987: Недељко Богдановић, *Говор Алексиначког Поморавља*, *Српски дијалектолошки зборник*, XXXIII, Београд.

Бошњаковић 2008: Жарко Бошњаковић, *Фонетске особине говора источне Шумадије*, *Српски дијалектолошки зборник*, LV, Београд.

Бошњаковић 2010: Жарко Бошњаковић, *Значај дијалекатског текста*, *Српски језик*, XV, Београд, 369–389.

Бошњаковић 2012: Жарко Бошњаковић, *Морфолошке особине говора источне Шумадије*, *Српски дијалектолошки зборник*, LIX, Београд.

Бошњаковић 2015: Жарко Бошњаковић, *Творба футура I у два писана идиолекта: из Ченеја (код Темишвара) и Плочице (код Ковина)*, *Исходишта*, 1, Темишвар – Ниш: Савез Срба у Румунији (Центар за научна истраживања и културу Срба у Румунији), Филозофски факултет Универзитета у Нишу, Филолошки, историјски и теолошки факултет Западног универзитета у Темишвару, 31–42.

Бошњаковић 2017: Жарко Бошњаковић, *О футуру у српским поморишким селима*, *Исходишта*, 3, Темишвар – Ниш: Савез Срба у Румунији (Центар за научна истраживања и културу Срба у Румунији), Филозофски факултет Универзитета у Нишу, Филолошки, историјски и теолошки факултет Западног универзитета у Темишвару, 33–44.

Бошњаковић–Вареника 2008: Жарко Бошњаковић, Светлана Вареника, *Напомене о морфосинтаксичким особинама српског говора села Рудне у Румунији*, *Српски језик*, XIII (1–2), 261–279.

Бошњаковић–Радан 2010: Жарко Бошњаковић, Михај Радан, *Досадашња истраживања утицаја румунског језика на лексику српских говора у румунском делу Баната*, *Јужнословенски филолог*, LXVI, Београд, 135–161.

Бошњаковић–Радовановић 2009: Жарко Бошњаковић, Драгана Радовановић, *Теренски записи из Малог Гаја (Румунија)*, *Прилози проучавању језика*, 40, Нови Сад, 161–178.

Брозовић 1970: Dalibor Brozović, *Standardni jezik, teorija, usporedbe, geneze, povjest, suvremena zbilja*, Zagreb: Matica hrvatska.

Брозовић 2007: Dalibor Brozović, *Govor u dolini rijeke Fojnice*, *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 13, Zagreb.

Будмани 1897: Петар Будмани, *Српска синтакса*, Београд: Накладом књижаре В. Валожића.

Букумирић 2003: Милета Букумирић, *Говори северне Метохије, Српски дијалектолошки зборник*, L, Београд.

Вебер 1859: Adolf Veber, *Skladnja ilirskoga jezika*, Веџ.

Веску 1976: Victor Vescu, *Govor Banatske Crne Gore, Зборник за филологију и лингвистику*, XIX/1, Матица српска, Нови Сад, 115–172.

Видоески 1962: Божидар Видоески, *Кумановскиот говор*, Скопје: Институт за македонски јазик Крсте Мисирков.

Видоески 1998: Божидар Видоески, *Дијалектите на македонскиот јазик*, Том 1, Скопје: Македонска академија на науките и уметностите.

Вујовић 1969: Лука Вујовић, Мрковићки дијалекат, *Српски дијалектолошки зборник*, XVIII, Београд.

Вукадиновић 1996: Вилотије Вукадиновић, *Говор Црне Траве и Власине, Српски дијалектолошки зборник*, XLII, Београд.

Вукомановић 1965: Slavko Vukomanović, *Naš književni jezik i pitanje njegove današnje погме, Књижевност и језик*, 3, Београд.

Вуксановић 2005: Јован Вуксановић, Место енклитике у реченици : између норме, колебања и грешака, *Језик данас*, 9, Нови Сад, 19–22.

Вушовић 1927: Данило Вушовић, Диалекат Источне Херцеговине, *Српски дијалектолошки зборник*, III, Српска краљевска академија, Београд.

Гортан 1956: Veljko Gortan, *O mjestu enklitike u nezavisnoj rečenici, Jezik*, V/1, Zagreb, 14–16.

Грицкат 1961: Ирена Грицкат, О неким проблемима негације у српскохрватском језику (с освртом на стање у руском језику и у неким другим словенским језицима), *Јужнословенски филолог*, XXV, Београд, 115–136.

Грицкат 1975: Ирена Грицкат, *Студије из историје српскохрватског језика*, Београд: Народна библиотека СР Србије.

Грицкат 1987: Ирена Грицкат, Још нека питања у вези са славеносрпском епохом, *Јужнословенски филолог*, XLIII, 111–135.

Грковић Мејдор 2007: Јасмина Грковић-Мејдор, *Списи из историјске лингвистике*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Грковић Мејдор 2012: Јасмина Грковић-Мејдор, Развој футура у старосрпском језику, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LV/1, Нови Сад, 83–103.

Далмација 1997: Стево Далмација, *Ијекавски говори Поткозарја*, Бања Лука: Народна и универзитетска библиотека Петар Кочић.

Драгин 2012: Гордана Драгин, Напомене о говору Радојева у средњем Банату, *Зборник за језике и књижевност Филозофског факултета у Новом Саду*, II, Нови Сад, 35–44.

Драгичевић 1986: Милан Драгичевић, Говор личких јекаваца, *Српски дијалектолошки зборник*, XXXII, Београд.

Ђорђевић 1898: Петар П. Ђорђевић, О реду речи у српском језику (приступна академијска беседа П. П. Ђорђевића, говорена на свечаном скупу С. Кр. Академије 4. фебр. 1896, *Глас Српске Краљевске Академије*, LIII, Београд, 165–231.

Ђукановић 1983: Петар Ђукановић, Говор села Горње Цапарде (код Зворника), *Српски дијалектолошки зборник*, XXIX, Београд.

Ђукановић 1995: Петар Ђукановић, Говор Драгачева, *Српски дијалектолошки зборник*, XLI, Београд.

Ђукановић 1997: Петар Ђукановић, О реду речи у драгачевском говору, у: С. Реметић (ур.), *Дани српскога духовног преображења*, IV, *О српским народним говорима*, Деспотовац: Народна библиотека Ресавска школа, 201–207.

Ђуровић 1992: Радосав Ђуровић, Прелазни говори јужне Босне и високе Херцеговине, *Српски дијалектолошки зборник*, XXXVIII, Београд.

Ђуровић 2000: Радосав Ђуровић, *Летнички говорни тип*, Врање: Филолошки факултет Приштина.

Елезовић 1935: Глигорије Елезовић, Речник косовско-метохиског дијалекта, свеска друга, *Српски дијалектолошки зборник*, V, Београд.

Зима 1887: Лука Zima, *Nekoje, većinom sintaktične razlike između čakavštine, kajkavštine i štokavštine*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Ивић [без год. издања]: Pavle Ivić, *Encyclopedia Britannica: Dialect* [<https://www.britannica.com/topic/dialect>].

Ивић 1957: Павле Ивић, О говору Галипољских Срба, *Српски дијалектолошки зборник*, XII, Београд.

Ивић 1958: Павле Ивић, Место банатског херског говора међу српским дијалектима, у: *Банатске Хере*, Нови Сад: Војвођански музеј, 326–352 (сепарат).

Ивић 1959: Павле Ивић, Извештај о дијалектолошкој екскурзији по ужој Србији октобра 1959, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, IV, Нови Сад, 397–400.

Ивић 1961–1962: Милка Ивић, Један проблем словенске синтагматике осветљен трансформационом методом, *Јужнословенски филолог*, XXV, Београд, 137–151.

Ивић 1963: Милка Ивић, Репертоар синтаксичке проблематике у српскохрватским дијалектима, *Зборник за филологију и лингвистику*, VI, Нови Сад, 13–31.

Ивић 1965: Milka Ivić, Problem norme u književnom jeziku, *Књижевност и језик*, 3, Београд, 13–20.

Ивић 1976: Милка Ивић, Проблем перспективизације у синтакси, *Јужнословенски филолог*, XXII, Београд, 29–46.

Ивић 1978: Павле Ивић, Белешке о биограчићком говору, *Српски дијалектолошки зборник*, XXIV, Београд.

Ивић 1985: Павле Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод и штокавско наречје*, Нови Сад: Матица српска.

Ивић 1990: Павле Ивић, *О језику некадашњем и садашњем*, Београд: БИГЗ, Приштина: Јединство.

Ивић 1994: Павле Ивић, О српском говору у Батањи, *Јужнословенски филолог*, L, Београд, 33–49.

Ивић и др. 1994: Павле Ивић, Жарко Бошњаковић, Гордана Драгин, Банатски говори шумадијско-војвођанског дијалекта (Прва књига: Увод и фонетизам), *Српски дијалектолошки зборник*, XL, Београд.

Ивић и др. 1997: Павле Ивић, Жарко Бошњаковић, Гордана Драгин, Банатски говори шумадијско-војвођанског дијалекта (Друга књига: Морфологија, синтакса, закључци, текстови), *Српски дијалектолошки зборник*, XLIII, Београд.

Ивић 1952: Stjepan Ivšić, Nešto o jeziku u našoj versifikaciji, *Jezik*, 1/1, Zagreb, 10–18.

Јерковић 1981: Јован Јерковић, *Језик Љубомира Ненадовића*, Нови Сад: Матица српска.

Јерковић 1982: Јован Јерковић, *Језик Јакова Игњатовића*, Нови Сад: Матица српска.

Јовић 1968: Душан Јовић, Трстенички говор, *Српски дијалектолошки зборник*, XVII, Београд.

Јовић 1968–1969: Душан Јовић, О језику „Закона о рудницима” Деспота Стефана Лазаревића, *Јужнословенски филолог*, XXVII / 3–4, Београд, 365–455.

Јовић 2011: Надежда Јовић, *Језик Хиландарског медицинског кодекса*, Ниш: Филозофски факултет.

Јонке 1953: Ljudevit Jonke, О помичању enklitike prema početku rečenice, *Jezik*, II/5, Zagreb.

Јонке 1963: Ljudevit Jonke, О redu riječi sa sintaksičkog i stilističkog gledišta u hrvatskosrpskom jeziku, *Zbornik u čast Stjepana Ivšića*, Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 171–182.

Јуришић 2009: Марина Јуришић, *Говор Горње Пчиње – гласови и облици*, Београд: Институт за српски језик САНУ.

Јуришић 2012: Марина Јуришић, Датив и општи падеж у дативним функцијама у говору Горње Пчиње, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LV/1, Нови Сад, 237–254.

Јуришић 2014: Марина Јуришић, Синтакса падежа Горње Пчиње, *Српски дијалектолошки зборник*, LXI, Београд.

Караџић 1818: Вук Ст. Караџић, *Српски рјечник истолкован њемачким и латинским ријечма*, Беч, у: Дела Вука Караџића, Београд: Просвета, 1969.

Кашић 1968: Јован Кашић, *Језик Милована Видаковића*, Нови Сад: Филозофски факултет.

Кликовац 2009: Душка Кликовац, О презенту несвршених глагола за означавање будућих ситуација, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 38/1, Београд, 57–71.

Ковачевић 1988: Miloš Kovačević, *Uzročno semantičko polje*, Sarajevo: Svjetlost.

Ковачевић 2000: Милош Ковачевић, *Стилистика и граматика стилских фигура*, Крагујевац: Кантакузин.

Ковачевић 2002: Милош Ковачевић, Партикуларна негација у српскоме језику, *Српски језик*, VII/1–2, Београд, 157–185.

Ковачевић 2003а: Милош Ковачевић, *Српски језик и српски језици*, Београд: СКЗ – БИГЗ.

Ковачевић 2003б: Милош Ковачевић, *Грамматичке и стилистичке теме*, Бања Лука: Књижевна задруга.

Ковачевић 2013: Милош Ковачевић, *Лингвистика као србистика*, Пале: Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет Пале.

Ковачевић 2014: Милош Ковачевић, Међуоднос футура првог и футуроида у савременом српском језику, у: М Ковачевић (ур.), *Радови Филозофског факултета: Филолошке науке*, 16, 1/1, Пале: Филозофски факултет универзитета у Источном Сарајеву, 9–39.

Козомара 2016: Драгомир Козомара, Фонетске и морфолошке особине српских посавских говора између Врбаса и Укрине, *Српски дијалектолошки зборник*, LXIII, Београд.

Конески 1966: Блаже Конески, *Историја македонског језика*, Скопље: Кочо Рацин, Београд: Просвета.

Кристал 1985: Dejid Kristal, *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*, Beograd: Nolit.

Курешевић 2011: Марина Курешевић, Исказивање футура у српској Александриди, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LIV/2, Нови Сад, 91–107.

Маретић 1931: Tomo Maretić, *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb: Naklada jugoslavenskog nakladnog d. d., Obnova.

Марковић 1954: Светозар Марковић, Положај замјеничке енклитике у вези са напоредном употребом инфинитива и презента са свезицом да, *Наш језик*, VI/1–2 (н. с.), 33–40.

Марковић 1961–1962: Svetozar Marković, Међусобни положај глаголских и заменичких енклитика у језику Ivana Ančića (bosanskog pisca II polovine XVII veka), *Зборник за филологију и лингвистику*, IV–V, Нови Сад, 207–210.

Марковић 2000: Јордана Марковић, Говор Запања, *Српски дијалектолошки зборник*, XLVII, Београд.

Марковић 2011: Славољуб Марковић, Говор Ужичке Црне Горе, *Српски дијалектолошки зборник*, LVIII, Београд.

Маројевић 2008: Радмило Маројевић, Учење о побочним акцентима и Вакернагелов закон о распореду енклитика, *Зборник Матице српске за славистику*, Нови Сад, 73, 267–281.

Матић 2018: Томислав Матић, О реду речи као специфичном синтаксичком репрезенту језика XIX века у Граматици црквенословенског језика Е. Јовановића из 1851. године, *Српски језик*, XXIII, Београд, 487–502.

Милановић 2004: Александар Милановић, *Језик Јована Суботића*, Београд: Филолошки факултет.

Милановић 2013: Александар Милановић, *Језик веома полезан*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.

Милановић 2014: Нина Милановић, Нормативно-граматички и стилистички ред ријечи у језику штампе, у: *Радови Филозофског факултета: Филолошке науке*, 16, Пале: Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву, 168–195.

Милановић 2015: Нина Милановић, Палилошка понављања и стилистика реда ријечи, *Нова школа*, X, Бијељина.

Милетић 1940: Бранко Милетић, Црмнички говор, *Српски дијалектолошки зборник*, IX, Београд.

Милорадовић 2003: Софија Милорадовић, *Употреба падежних облика у говору Параћинског Поморавља. Балканистички и етномиграциони аспект*, Београд: Етнографски институт САНУ.

Милорадовић 2007а: Софија Милорадовић, О прагматичко-семантичким карактеристикама етичког датива (с посебним освртом на говоре Великог Поморавља), *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, L/1–2, Нови Сад, 557–564.

Милорадовић 2007б: Софија Милорадовић, Дијахрони и синхрони аспект аналитичких појава у српским народним говорима, *Зборник Матице српске за славистику*, Нови Сад, 358–375.

Милорадовић 2007в: Софија Милорадовић, И ракију пијем сас медем: Дијалекатска скица Белобрешке (Румунија), *Проблеми словенске филологије*, XV, Темишвар, 573–580.

Милорадовић–Јовановић 2017: Софија Милорадовић, Владан Јовановић, Српски језик у Мађарској – стање и перспектива дијалектолошких истраживања, или – језик који нас је одржао, *Годишњак за српски језик*, XXVII/15, Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 63–77.

Младеновић 1968: Aleksandar Mladenović, Jezik Petra Hektorovića, Novi Sad: Matica srpska.

Младеновић 2001: Радивоје Младеновић, Говор шарпланинске жупе Гора, *Српски дијалектолошки зборник*, XLVIII, Београд.

Младеновић 2010: Радивоје Младеновић, *Заменице у говорима југозападног дела Косова и Метохије*, Београд: Институт за српски језик САНУ.

Младеновић 2013а: Радивоје Младеновић, *Говор јужнокосовског села Гатње*, Београд: Институт за српски језик САНУ.

Младеновић 2013б: Радивоје Младеновић, Линеаризација предикатскофразних енклитика у говорима јужног Косова и јужне Метохије, *Јужнословенски филолог*, LXIX, Београд, 401–415.

Николић 1964: Берислав Николић, Сремски говор, *Српски дијалектолошки зборник*, XIV, Београд.

Николић 1966: Берислав Николић, Мачвански говор, *Српски дијалектолошки зборник*, XVI, Београд.

Николић 1968: Берислав Николић, Тршићки говор, *Српски дијалектолошки зборник*, XVII, Београд.

Николић 1969: Берислав Николић, Колубарски говор, *Српски дијалектолошки зборник*, XVIII, Београд.

Николић 1972: Мирослав Николић, Говор села Горобиља (код ужичке Пожеге), *Српски дијалектолошки зборник*, XIX, Београд.

Новаковић 1869: Стојан Новаковић, *Српска синтакса у изводу II*, Slovanská knižovna [без места издања].

Огњановић 2016: Сања Огњановић, О призренско-тимочком дијалекту у дијалектолошким класификацијама, у: М. Ковачевић (ур.), *Савремена проучавања језика и књижевности*, VII/1, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 25–33.

Огњановић 2019: Сања Огњановић, О једном необичном реду речи у српским говорима – футурска конструкција типа 'да идем ћу', *Српски језик*, XXIV, Београд, 537–547.

Окука 2008: Miloš Okuka, *Srpski dijalekti*, Zagreb: SKD Prosvjeta.

ОССЈ: Одбор за стандардизацију српског језика, *Место енклитике у реченици, Одлуке и саопштења* (<http://www.ossj.rs/odluke-i-saopstenja/mesto-enklitike-u-recenicici/>).

Павловић 1939: Миливој Павловић, *Говор Сретечке Жупе, Српски дијалектолошки зборник*, VIII, Београд.

Павловић 1963–1964: Миливој Павловић, *Стил Вука Караџића, Јужнословенски филолог*, XXVI/1–2, Београд.

Павловић 1970: Миливој Павловић, *Говор Јањева. Међудијалекатски и миксоглотски процеси*, Нови Сад: Матица српска.

Павловић 1972: Миливој Павловић, *Проблеми синтаксе и језички динамизам*, Београд: Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије.

Павловић 2011а: Слободан Павловић, *Дистрибуција енклитика у старосрпским повељама и писмима XII и XIII века, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LIV/2, Нови Сад, 31–52.

Павловић 2011б: Слободан Павловић, *Елементи неконфигуративне синтаксе у старим словенским писменостима, Зборник Матице српске за славистику*, LXXX, Нови Сад, 47–62.

Павловић 2013: Слободан Павловић, *Конституисање система енклитика у српском језику, Научни састанак слависта у Вукове дане*, 42/1, Београд, 346–355.

Пети 1993: Anita Peti, *Problem historijske sintakse zamjenica u južnoslavenskim jezicima (model ličnih zamjenica), Croatica: prinosi proučavanja hrvatske književnosti*, 37/38/39, Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 285–301.

Пети Стантић 2009: Anita Peti-Stantić, *Opis, propis i red riječi*, u: A. Peti-Stantić (ur.), *Treći hrvatsko-slovenski lingvistički skup*, Zagreb: Filozofski fakultet, 85–93.

Петровић 1973а: Драгољуб Петровић, *О говору Змијања*, Нови Сад: Матица српска, 1973.

Петровић 1973б: Драгољуб Петровић, *Главније особине акценатског система у говору Врачана, Зборник за филологију и лингвистику*, XVI/2, Нови Сад.

Петровић 1974: Драгољуб Петровић, *Из синтаксичке проблематике говора Врачана, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, XVII/1, Нови Сад: Филозофски факултет.

Петровић 1978: Драгољуб Петровић, *Говор Баније и Кордуна*, Нови Сад: Матица српска, Загреб: Просвјета.

Петровић 1982: Драгољуб Петровић, *Напомене о језику Марка Миљанова, Зборник за филологију и лингвистику*, Нови Сад, 91–98.

Пецо–Милановић 1968: Асим Пецо, Бранислав Милановић, *Ресавски говор, Српски дијалектолошки зборник*, XVII, Београд.

Пешикан 1959: Митар Пешикан, *О месту енклитике у реченици, Наш језик*, 9, Београд, 305–311.

Пешикан 1965: Митар Пешикан, Староцрногорски средњокатунски и љешански говори, *Српски дијалектолошки зборник*, XV, Београд.

Пипер и др. 2005: Предраг Пипер (ур.), Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић, Бранко Тишовић, *Синтакса савременог српског језика – проста реченица*, Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица српска.

Пипер–Клајн 2014: Предраг Пипер и Иван Клајн, *Нормативна граматика српског језика*, Београд: Матица српска.

Попов 1984: Бојан Попов, Положај српскохрватског језика у балканском језичком савезу, *Јужнословенски филолог*, XL, Београд, 21–41.

Поповић 1960: Богдан Поповић, *Два огледа из теорије стила*, Нови Сад: Матица српска.

Поповић 1964: Миодраг Поповић, *Вук Стеф. Караџић (1787–1864)*, Београд: Нолит.

Поповић 1968: Иван Поповић, *Говор Госпођинаца у светлости бачких говора као целине*, Београд: Српска академија наука и уметности, Одељење литературе и језика.

Поповић 2004: Љубомир Поповић, *Ред речи у српском језику*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.

Поповић 2007: Иван Поповић, *Историја српскохрватског језика*, ур. Ненад Кебара, Београд: Требник; Крагујевац: Лира; Лазаревац: Елводпринт.

Радан 2007: Михај Радан, Утицај страних и савременог српског/хрватског језика на карашевске говоре, у: М. Ковачевић (ур.), *Српски језик и друштвена кретања*, 1, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 251–262.

Радић 1990: Првослав Радић, Цртице о говору села Мрче у куршумлијском крају, *Српски дијалектолошки зборник*, XXXVI, Београд.

Радић 2004: Првослав Радић, Глаголске ће-конструкције у говорима Косова и Метохије – балканистички аспект, *Јужнословенски филолог*, LX, Београд, 135–145.

Радић 2010: Првослав Радић, *Копачички говор, етногеографски и културолошки приступ*, Београд: Етнографски институт САНУ.

Радић 2014: Првослав Радић, Из икавске баштине српског језика: О говору тукуљских Раца, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 43/3, Београд, 181–212.

Радовановић 2006: Драгана Радовановић, Морфолошке особености говора средње Колубаре, *Српски дијалектолошки зборник*, LIII, Београд.

Радовановић 2014: Драгана Радовановић, Говор Ваљевске Подгорине, *Српски дијалектолошки зборник*, LXI, Београд.

Радовановић 2017: Драгана Радовановић, Теренски записи из Ченеја, у: *Исходишта*, 3, Темишвар – Ниш: Савез Срба у Румунији (Центар за научна

истраживања и културу Срба у Румунији), Филозофски факултет Универзитета у Нишу, Филолошки, историјски и теолошки факултет Западног универзитета у Темишвару, 345–355.

Радовић Тешић 2011: Милица Радовић Тешић, *Граматички и лингвистички појмовник*, Београд: Учитељски факултет.

Ракић Милојковић 1990: Софија Ракић-Милојковић, *Основе морфолошког система говора Доње Мутнице*, Српски дијалектолошки зборник, XXXVI, Београд.

Ракић Милојковић 1995: Софија Ракић-Милојковић, Синтаксички упитник за говоре косовско-ресавске и призренско-тимочке дијалекатске зоне, *Српски дијалектолошки зборник*, XLI, Београд.

Рамадановић–Вирч 2013: Ermina Ramadanović, Ines Virč, Redosljed nenaglašених синтактичних јединица у kajkavštini, *Rasprave. Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 39/2, Zagreb, 603–630.

Рамић 1999: Никола Рамић, Ливањско-дувањски говорни тип, *Српски дијалектолошки зборник*, XLVI, Београд.

Реметић 1985: Слободан Реметић, Говори централне Шумадије, *Српски дијалектолошки зборник*, XXXI, Београд.

Реметић 1996: Слободан Реметић, Српски призренски говор I (гласови и облици), *Српски дијалектолошки зборник*, XLII, Београд.

Решетар 1933: Milan Rešetar, Jezik Marina Držića, *Rad JAZU*, 248, Zagreb, 99–240.

Рибарић 1949: Josip Ribarić, Razmještaj južnoslovenskih dijalekata na poluotoku Istri, *Српски дијалектолошки зборник*, IX, Београд.

РМС: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, I–VI, Нови Сад: Матица српска.

РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, I – , Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски (/српскохрватски) језик.

Сандфелд 1930: Kristian Sandfeld, *Linguistique balkanique – problèmes et résultats*, Paris: La société de linguistique de paris, XXXI.

Секереш 1972: Стјепан Секереш, Говор славонских Срба, *Зборник за филологију и лингвистику*, XV/1, Нови Сад, 211–240.

Секереш 1976: Stjepan Sekereš, Govor Požeške kotline, *Зборник за филологију и лингвистику*, XIX/1, Нови Сад, 173–248.

Секереш 1980: Stjepan Sekereš, Govor Srba u južnoj Baranji, *Зборник за филологију и лингвистику*, XXIII/2, Нови Сад, 127–188.

Силић 1984: Josip Silić, *Od rečenice do teksta*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.

Симић 1972: Радоје Симић, Левачки говор, *Српски дијалектолошки зборник*, XIX, Београд.

Симић 1978: Милорад Симић, Говор села Обади у босанском Подрињу, *Српски дијалектолошки зборник*, XXIV, Београд.

Симић 1980: Радоје Симић, Синтакса левачког говора I, *Српски дијалектолошки зборник*, XXVI, Београд.

Симић 1998: Радоје Симић, *Опита стилистика*, Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика.

Симић 2009: Радоје Симић, Нормативни и употребни статус футуроида ћу/ћеш... + да + презент, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 38/1, Београд, 51–55.

Симић 2012: Зоран Симић, Неке особине линеаризације у говорима Банатске Црне Горе и Рекаша, *Зборник за филологију и лингвистику*, LV/2, Нови Сад, 169–181.

Скерлић 1967: Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Београд: Просвета.

Скок 1971–1973: Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–III, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Собољев 1997: Андреј Собољев, О синтакси јужноцрногорских и источносрбијанских говора са гледишта балканологије, у: С. Ремедић (ур.), *Дани српскога духовног преображења*, IV, *О српским народним говорима*, Деспотовац: Народна библиотека Ресавска школа, 9–20.

Собољев 2003: Андрей Соболев, *Малый диалектологический атлас балканских языков*, Пробный выпуск (под редакцией А. Н. Соболева), München: Biblion Verlag.

Станић 1977: Милија Станић, Ускочки говор II, *Српски дијалектолошки зборник*, XXII, Београд.

Станишић 1995: Вања Станишић, *Српско-албански језички односи*, Београд: Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт.

Станојчић–Поповић 2008: Живојин Станојчић, Љубомир Поповић, *Грамматика српског језика за гимназије и средње школе*, Београд: Завод за уџбенике.

Стевановић 1950: Михаило Стевановић, Ђаковачки говор, *Српски дијалектолошки зборник*, XI, Београд.

Стевановић 1963–1964: Михаило Стевановић, Језик у Вукову делу и савремени српскохрватски књижевни језик, *Јужнословенски филолог*, XXVI, 1–2, Београд, 73–150.

Стевановић 1974: Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II, Синтакса*, Београд: Научна књига.

Стевановић 1975: Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I, Увод, фонетика, морфологија*, Београд: Научна књига.

Стевановић 1977: Владимир Стевановић, О језику главног јунака у „Коштани”, *Зборник за филологију и лингвистику*, XX/2, Нови Сад, 45–79.

Стевановић 1988: Михаило Стевановић, Напоредна употреба инфинитива и презента с везником да, *Студије и расправе о језику*, Никшић: НИО Универзитетска ријеч, 155–180.

Степановић 1994: Предраг Степановић, *Говори Срба и Хрвата у Мађарској – штокавско наречје*, Нови Сад: Матица српска.

СТИЈОВИЋ 2007: Рада Стијовић, Говор Горњих Васојевића, *Српски дијалектолошки зборник*, LIV, Београд.

СТИЈОВИЋ 2008: Рада Стијовић, Напомене о енклитикама у језику повеља деспота Стефана и кнеза Лазара, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LI/1–2, Нови Сад, 45–52.

СТИЈОВИЋ 2013: Рада Стијовић, Ширење аналитизма у говору Горње Ресаве (на примеру статуса инфинитива), *Јужнословенски филолог*, LXIX, Београд, 417–428.

СТОЈКОВ 1984: Стојко Стојков, Синтактичните диалектизми в български език, у: Т. Бояджиев (ур.), *Помагало по българска диалектология*, София: Наука и изкуство, 200–220.

СУБОТИЋ 1989: Љиљана Суботић, *Језик Јована Хаџића*, Нови Сад: Матица српска.

СУБОТИЋ 2007: Љиљана Суботић, Барокна геометрија реченице доситејевског типа књижевног језика (Стеријин роман Дејан и Дамјанка), у: *Лингвистичке свеске*, 6, *Синтаксичка истраживања* (дијахроно-синхрони план), Нови Сад: Филозофски факултет, 240–252.

ТЕШИЋ 1977: Милосав Тешић, Говор Љештанског, *Српски дијалектолошки зборник*, XXII, Београд.

ТОМИЋ 1985: Миле Томић, Говор Свиничана, *Српски дијалектолошки зборник*, XXXI, Београд.

ТОМИЋ 1987: Миле Томић, Говор Радимаца, *Српски дијалектолошки зборник*, XXXIII, Београд.

ТРАЈКОВИЋ 2016: Татјана Трајковић, Говор Прешева, *Српски дијалектолошки зборник*, LXIII, Београд.

ЋЕКЛИЋ 2011: Нина Ћеклић, Типови стилистичке инверзије конгруентних атрибута у прозним дјелима српске књижевности 20. и 21. вијека, *Српски језик*, XVI, Београд, 219–229.

ЋИРИЋ 1983: Љубисав Ћирић, Говор Лужнице, *Српски дијалектолошки зборник*, XXIX, Београд.

ЋИРИЋ 1999: Љубисав Ћирић, Говори Понишавља, *Српски дијалектолошки зборник*, XLVI, Београд.

Ђупић 1977а: Драго Ђупић, *Говор Бјелопавлића, Српски дијалектолошки зборник*, XXIII, Београд.

Ђупић 1977б: Драго Ђупић, Преглед главнијих особина говора Зете, *Јужнословенски филолог*, XXXIII, Београд, 265–283.

Ђуркин 2019: Веселина Ђуркин, Модели компоновања сложених зависних везника у српском језику, *Српски језик*, XXIV, Београд, 315–335.

Цвијић 2000: Јован Цвијић, *Балканско полуострво*, Сабрана дела Јована Цвијића, 2, Београд: Српска академија наука и уметности, Завод за уџбенике и наставна средства.

Цихун 1981: Генадзь Апанасавіч Цыхун, *Типологичиске проблеми балканославјанског језиковог ареала*, Минск: Академија наук Белоруссои ССР, Институт јазыкознания имени Якуба Коласа.

Шћепановић 2011: Михаило Шћепановић, Ред речи на размеђи основице и надградње српског језика, *Српски језик*, XVI, Београд, 505–512.

Шћепановић 2013: Михаило Шћепановић, Карактеристичне особине синтаксе реченице у говору Дробњака, у: М. Ковачевић (ур.), *Радови Филозофског факултета: Филолошке науке*, 16, Пале: Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву, 107–118.

б) Извори

БНК: *Български национален корпус*, Институт за български език: dcl.bas.bg/bulnc.

Бован 1989: Владимир Бован, *Народна књижевност Срба на Косову и Метохији* (II том), Приштина: Јединство.

Божовић 2005: Григорије Божовић, *Косовска прича*, Београд: Политика – Народна књига.

Бојанић–Тривунац 2002: Михаило Бојанић, Растислава Тривунац, Рјечник дубровачког говора, *Српски дијалектолошки зборник*, XLIX, Београд.

Бошњаковић–Вареника 2009: Жарко Бошњаковић, Светлана Вареника, Дијалекатски текстови из поморишког села Сараволе у Румунији, *Прилози проучавању језика*, 40, Нови Сад, 143–159.

Бошњаковић–Радовановић 2009: Жарко Бошњаковић, Драгана Радовановић, Теренски записи из Малог Гаја (Румунија), *Прилози проучавању језика*, 40, Нови Сад, 161–178.

Вукоичић Јовановић 2013: Лепосава Вукоичић Јовановић, *Дарина*, Београд: Удружење Топличана у Београду – Беокњига – Беолетра.

Даничић (прир.) 1871: Gjura Daničić, *Poslovice*, Zagreb, Београд: Међународни славистички центар на Филолошком факултету, 1996 (репринт).

Држић 1968: Марин Држић, *Дундо Мароје*, Београд: Просвета.

Ђорђевић 1988: Драгутин М. Ђорђевић, *Српске народне приповетке и предања из лесковачке области*, Београд: САНУ.

Ивановић 2016: Иван Ивановић, *Аризани*, Београд: Досије.

Ивић–Младеновић 1960: Павле Ивић, Александар Младеновић, Крашовански текстови, *Зборник за филологију и лингвистику*, III, Нови Сад.

Каранов 2000: Ефрем Каранов, *Кратовски зборник*, Скопје: Институт за фолклор Марко Цепенков – НИПД Патрија.

Караџић 1845: Вук Ст. Караџић, *Српске народне приповјетке*, Београд: Нолит, 1975.

Караџић 1841: Вук Ст. Караџић, *Српске народне пјесме*, Београд: Нолит, 1975.

Кочић 1971: Петар Кочић, *Кроз међаву*, Београд: Просвета.

Лафазановски 2000: Ермис Лафазановски (прир.), *Текст и менталитет* (Зборник со народни приказни од кумановскиот регион), Скопје: Институт за фолклор Марко Цепенков, Книгоиздателство Матица македонска.

Митров Љубиша 1964: Стефан Митров Љубиша, *Пучко краснорјечје*, Титоград: Библиотека Луча.

Михаиловић 1981: Драгослав Михаиловић, *Петријин венац*, Београд: Нолит.

Михајловић 1977: Јован Михајловић, *Лесковачки говор*, Лесковац: Библиотека Народног музеја у Лесковцу.

Ненадовић 1969: Prota Mateja Nenadović, *Метоари*, Beograd: Izdavačko preduzeće Rad.

Радуновић 1996: Милорад Радуновић, *Остала је реч. Српске народне умотворине из Метохије* (скупио, приредио и записао Милорад Радуновић), Београд: Српска књижевна задруга.

Реметић 2012: Слободан Реметић, Текстови из говора источнобосанских Ера, *Српски дијалектолошки зборник*, LIX, Београд.

Решетар 1911: Milan Rešetar, *Die serbokroatischen Kolonien süditaliens*, Wien 1911(http://www.uni-konstanz.de/FuF/Philo/Sprachwiss/slavistik/acqua/Resetar_Libro_comp_let01.pdf)

Силађи 2007: József Szilágyi, *Tököli rác történetek – Tukuljske racke pripovitke*, Tököl.

Станковић 1902: Борисав Станковић, *Коштана*, Београд: Међународни славистички центар, 1995 (репринт).

Станковић 2009: Борисав Станковић, *Коштана*, у: Антологија српске књижевности – пројекат дигитализације класичних дела српске књижевности Учитељског факултета у Београду и компаније Мајкрософт [antologijasrpskeknjizevnosti.rs]

Томић 1989: Миле Томић, *По Дунавској клисури*, Букурешт: Издавачко предузеће Критерион.

Чајкановић 1927: Веселин Чајкановић, *Српске народне приповетке*, Београд: Српска краљевска академија.

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Сања Огњановић је рођена 1985. године. Филолошки факултет Универзитета у Београду, студијски програм *Српски језик и књижевност*, уписала је 2004. године, а након завршених основних студија је уписала докторске студије на истом факултету. Била је стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја до заснивања радног односа.

Од 2015. године је запослена на Филолошком факултету Универзитета у Београду, као асистент на предметима Дијалектологија српског језика и Дијалекатски текстови (студијске групе Српски језик и књижевност и Српска књижевност и језик).

Објавила је више радова из области дијалектологије српског језика, лингвогеографије, семантике и др. Учесник је домаћих и међународних научних скупова и конференција. Уже научно интересовање јој је дијалектологија с историјом језика.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Сања Огњановић

Број индекса 11060/д

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Синтакса реда реда речи у дијалектима српског језика

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, _____

Прилог 2.

**Изјава о истоветности штампане и електронске верзије
докторског рада**

Име и презиме аутора Сања Огњановић

Број индекса 11060/д

Студијски програм Српски језик

Наслов рада Синтакса реда речи у дијалектима српског језика

Ментор др Михаило Шћепановић, ванредни професор

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _____

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Синтакса реда речи у дијалектима српског језика,

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, _____

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.